Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level

Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN:2230-9578 January- 2026 Volume-18 Issue-1(IX)

Mob: +91-9552416001 Website: https://jrdrvb.org Chief Editor: Prof. Ramesh V. Bhole

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: https://jrdrvb.org

ISSN: 2230-9578
January- 2026
Volume-18 Issue-1(IX)

Please Get in Touch
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Mob: +91-9552416001,+91- 8888454089

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX) | January - 2026

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Volume No-18, Issue-1(IX), January - 2026
Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR
Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

Disclaimer

The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.

© All rights reserved with the Editors.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL PARTICULARS

Name of Journal	JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Frequency	Monthly : Jan to Dec (12 issues per year)
ISSN	2230-9578
Publisher	Dr. Ramesh V. Bhole
Chief Editor	Dr. Ramesh V. Bhole
Copy right	Journal of Research and Development
Starting Year	January 2010
Subject	Multi-Disciplinary
Review Process	Double Blind Peer
Language	English, Hindi, Marathi, and other Indian Constitutional Languages.
Publication Format	Print
Access	OPEN ACCESS
License	Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
Phone No.	+91 93256 65856, +91-8888454089
Email	jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website	https://jrdrvb.org
Registered office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon, Maharashtra, India
Admin. Office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon , Maharashtra, India
Printing	**Amitsons Digital Copiers** 106 and 110, Paras Chambers 1st Floor, Near Laxmi Narayan Theatre, Above Bank Of India, Swargate-411042

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel
Vice-Chancellor (Former)
Rajiv Gandhi National Institute of Youth Development, Govt. of India
Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi
Visiting Faculty
Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane
Assistant Professor,
Head Department of Geography,
Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel Department of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, PMB 2240, Abeokuta, Ogun State, Nigerian	**Dr. Lal Mervin Dharmasiri** Senior Professor and Chair Head of Geography University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Vijayanand Selvaraj** Data Strategist and Artificial Intelligence Lead Information Technology (IT), Houston,Texas, USA
Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud Assistant Professor of English Language Teaching Methods-Al-Quds Open University, Palestine.	**Prof. A.G. Amarasinghe** Senior Lecturer Grade University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Dr. Gyanaranjan Sahoo** Extension Scientist Orissa University of Agriculture & Technology, Orissa India
Dr. RVS Praveen Director Digital Engineering and Assurance, USA	**Dr. Ranjan Kalita** Principal Rangapara College, Amaribari, Rangapara, (Autonomous) Assam	**Dr. S. C. Advitot** Principal CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J. Arts College, Akkalkot
Dr. Kulkarni Swanand Gajanan Associate Professor, Mechanical Engineering Department, S.K.N. Sinhgad College of Engineering,Korti, Pandharpur-	**Dr. Anurag Shrivastava** Professor & Post Doctoral, Lincoln University College (LUC) Petaling Jaya, Malaysia, Malyasia	**Prof. (Dr.) F. M. Nadaf** Principal, Government College Borda Margao Goa (Autonomous), India
Dr. Tushti Sharma Royal School of Languages, The Assam Royal Global University, Guwahati, Assam	**Dr. Sandeep Rout** Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha	**Dr. Daneshwar. R. Pandey** Assistant Professor, Head Of Department S.S Agrawal College Of Commerce And Management Navsari Gujarat
Dr. Rajiv Madhukar Pawar, Associate Professor, Department of Political Science, Moolji Jaitha College (Autonomous), Jalgaon	**Dr. Nishant Ghuge,** Assistant Professor, Department of Commerce, Moolji Jaitha College (Autonomous), Jalgaon	**Prof. Bhawana Manekar** Assistant Professor, Department of Physics and Electronics, Moolji Jaitha College (Autonomous), Jalgaon

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com Journal Website: https://jrdrvb.org

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	New Electricity (Amendment) Bill, 2025 and Its Possible Impact on Indian Economy **Ankush Budha Patil , Dr.Vishal Deshmukh**	1-5
2	Women Empowerment and Gender Equality in India: A Strategic Imperative for Viksit Bharat **Harshita Deepak Talreja**	6-15
3	The Evolution of Indian Democracy: Historical Phases, Institutions, and Contemporary Challenges **Rahul Manohar Suralkar**	16-18
4	Demographic and cultural differences that may influence engagement levels in diverse workplaces **Yamini S. Bhatiya**	19-22
5	Financial Inclusion, Fintech, and Digital Transformation: Reshaping Global Finance **Shinde Vijay Bhausaheb, Dr.Vibha R. Patil**	23-28
6	Globalization and the politics of urban space in the fiction of Neel Mukherjee. **Mangesh Kamble ,Dr. Anil Kshirsagar**	29-31
7	AI as an Emerging Mental Health Tool in Digital India: Implications for India's Social and Health Transformation **Akshay Kharat, Dr. Lalita D. Nikam**	32-36
8	Study of Graphene Based Functional Materials for Energy System to Healthcare Applications in India **Bhawana A. Manekar, Suhas R. Patil**	37-43
9	India-Japan Double Taxation Avoidance Agreement (DTAA) An All-Encompassing Study on the Provisions & Importance **Prabhu Sanjay Bagul, Dr. Samir Narkhede**	44-46
10	A Study Of Indian Workforce Industry And Skill Development After Globalization **Nisha Guruprasad Kulkarni**	47-52
11	The Role of Geographical Indication Tags in Enhancing Regional Development in India **Tejas Guruprasad Kulkarni**	53-59
12	The Role of Emerging Technologies in Boosting Digital India: A Study of Opportunities and Challenges **Dr. Vijay Pandit Palve**	60-65
13	An Analytical Study of Palghar District's Contribution to the Implementation of the Maharashtra State Rural Livelihood Mission (MSRLM). **Dr. Shobha Menon, Prachi Lad Research Scholar**	66-72
14	A Post Colonial study in the novels of Mulk Raj Anand **Dr. Jahagirdar Zinga Salunkhe, Dinesh Gotya Vasave**	73-75
15	Creamy Layer in SC and ST Reservations: Power, Intra-Group Inequality, and the Politics of Social Justice in India **Ravindra Mohan Bhosale**	76-78
16	Challenges of Technology Ethics and Cybersecurity (A Defence Studies Perspective) **Dr. Kamble Surendra Bhimrao**	79-82
17	Educational Reforms in Post-Independence India: Achievements, Challenges, and the Road Ahead **Nitin Mohanani**	83-85
18	Clinical Trials and Artificial Intelligence: Legal, Ethical, and Regulatory Challenges in India **Kalichand Govardhan, Dr. Pratima R. Lokhande**	86-89
19	Economic Transformation in Post-Independence India: Growth, Structural Change, and Future Challenges **Dr.Nasiket Govindrao Suryavanshi**	90-93
20	Beyond the App: The Human Cost of Digital Money in India **Vishal ChandrakantPatil**	94-96
21	भारतीय स्वतंत्रता के पश्चात आदिवासी समाज : परिवर्तन, उपलब्धियाँ, चुनौतियाँ , एवं भविष्य। **रणजित शाम आडे , प्रो. सुनील बाबुराव कुलकर्णी**	97-102
22	हरिवंशराय बच्चन के साहित्य में स्वतंत्र भारत का प्रतिबिंब। **अंकिता दुबे, डॉ.मनोज एकनाथ महाजन**	103-105

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

23	माध्यम, सिनेमा आणि कला सामाजिक परिवर्तनाचे साधन **सहा. प्रा. मंत्री आरती सुधीर**	**106-112**
24	भारतीय स्वतंत्रता के बाद उपजे तनाव-प्रबंधन मे सूरदास औररामदास स्वामी का काव्य। **अतुल पांडुरंग तेली, डॉ.मनोज एकनाथ महाजन, प्रो.सुनील बाबुराव कुलकर्णी**	**113-116**
25	भारतीय लोकतांत्रिक मूल्यों का संरक्षण और अटल जी का काव्य - सृजन **डॉ.मनोज महाजन, विजय आनंदगीर गोसावी,**	**117-122**
26	जळगाव जिल्ह्यातील महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील श्रमिक संघटनेचा राजकीय अभ्यास. **रवींद्र चिंतामण नेटके, संशोधक विद्यार्थी, प्रा.डॉ.मीना नामदेवराव काळे, डॉ. विजय एस. तुंटे,**	**123-127**
27	खानदेश में सिंधी समुदाय के राजनीतिक भागीदारी का स्वरूप **प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री**	**128-130**
28	भारतीय संघराज्य व्यवस्थेतील नवीन प्रवाह **प्रा. डॉ. रमेश गंगाराम खैरनार**	**131-133**
29	श्रीमद् भागवत का परिमाण स्कन्ध, अध्याय एवं श्लोक के संदर्भ में **प्रशांत भुपेंद्र जानी,डॉ. भाग्यश्री भलवतकर**	**134-140**
30	मराठी विज्ञानकथेची भाषाशैली **डॉ. विलास दिगंबर धनवे. श्री. अनंता अभिमन आठवले**	**141-144**
31	भारतीय निवडणूक आयोगाचे डिजिटल उपक्रम आणि मतदार सहभाग: एक अभ्यास **रोशन पन्नालाल मावळे,**	**145-150**
32	जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था : संधी आणि आव्हाने (Globalization and the indian Economy : Opportunities and challenges) **कु.भागीरथी भगतसिंग वसावे**	**151-153**
33	स्वातंत्रोत्तर हिंदी कहानी साहित्य में मूल्य-बोध (मोहन राकेश और भीष्म साहनी के विशेष संदर्भ में) **उज्वला निंबा पाटील, डॉ.रोशनी पवार**	**154-157**
34	स्वातंत्र्योत्तर भारताचे आधुनिक राष्ट्र-राज्यात रूपांतर: आव्हाने, विकासपर्व आणि २१ व्या शतकातील क्षेत्रीय महासत्ता म्हणून वाटचाल **प्रा. नाजीर पठाण**	**158-163**
35	महिला खेळाडूंच्या आक्रमकता आणि आत्मविश्वास पातळीचा तुलनात्मक अभ्यास **डॉ. ए. बी. पाटील**	**164-170**
36	मोफत योजना आणि त्यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम **करण लक्ष्मण थोरात, प्रो. डॉ. लक्ष्मण पोपटराव वाघ**	**171-178**
37	भारतीय लोकशाहीचा आरसा मराठी साहित्यातील सत्ता, समाज आणि प्रतिरोधाचा अभ्यास **प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर जिभाऊ सोनवणे**	**179-182**
38	लोकसभा निवडणुकांतील मतदान प्रमाणाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन:विशेष संदर्भ- नंदुरबार जिल्हा **प्रा. डॉ. जयेश पाडवी**	**183-188**
39	भारतीय लोकतंत्र का साहित्यिक विमर्श: सत्ता, समाज और प्रतिरोध की समाजशास्त्रीय पड़ताल **डॉ.मनोज महाजन**	**189-195**
40	सांगली जिल्ह्यातील किल्ल्यांचे अंतर व प्रवास वेळ : एक सामरिक अभ्यास **सोमनाथ श्रीरंग राऊत**	**169-199**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

New Electricity (Amendment) Bill, 2025 and Its Possible Impact on Indian Economy

Ankush Budha Patil[1], Dr. Vishal Deshmukh[2]
[1,2]Research Scholar, Research Guide KBC North Maharashtra University Jalgaon

Manuscript ID:
JRD -2026-180101
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 1-5
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

The Centre has introduced the Electricity (Amendment) Bill, 2025, with the objective of reshaping the country's electricity ecosystem to better support a fast-expanding economy. The reform seeks to make Indian industry and logistics more competitive by rationalising electricity costs, reducing the burden of hidden cross-subsidies, and ensuring uninterrupted and affordable power to all — from households and farmers to commercial establishments and major industries. A key pillar of the Bill is its push for cost-reflective tariffs to strengthen long-term financial sustainability in the sector while continuing to guarantee subsidised tariffs for farmers and low-income consumers. By promoting accountability, transparency, and efficient use of shared networks, the Bill aims to prevent duplication of infrastructure and accelerate nationwide modernisation of distribution systems. The overarching intent is to deliver reliable electricity, improve quality and supply standards, and ensure smooth coordination between the Centre and States for stronger policy implementation. These reforms form part of India's broader vision for Viksit Bharat 2047, ensuring that the energy sector becomes resilient and future-ready. The Bill therefore seeks to rationalise cross-subsidies, promote direct power procurement for industries, and strengthen market-driven pricing while fully safeguarding subsidised power for farmers and eligible beneficiaries. At the regulatory level, State Electricity Regulatory Commissions (SERCs) will determine fair wheeling charges for shared distribution networks so utilities can maintain operations, invest in new infrastructure, and support employees. This framework ensures equitable cost sharing among all users — public or private — and prevents any monopoly in network expansion.

Keyword: *Transmission,,Ressitance,,Economic Development,Political Issue*

Introductions

The Electricity (Amendment) Bill, 2025, is a major step toward transforming India's power system to meet the needs of a rapidly growing economy. It aims to create a future-ready electricity sector that delivers reliable, affordable, and high-quality power to every consumer: farmers and households, to shops and industries. The Bill moves away from the old monopoly supply model and encourages a performance-driven approach, where both public and private utilities compete fairly to improve consumer service. It promotes better use of the existing electricity network with transparency and accountability so that citizens get more value for every rupee spent.Importantly, the reforms fully protect subsidised tariffs for farmers and low-income households. By providing a platform for the Centre and States to work together, it gives a big role to the states in shaping policies. More than just an update, this Bill is a blueprint for a modern, efficient, and resilient power sector. It aligns with India's developmental aspirations, from farmers to industries. The bill supports the country's vision of Viksit Bharat 2047, supporting India's long-term economic growth.

Key Reforms in the Bill

- **Competition & Multiple Suppliers:** Allows for multiple distribution companies (DISCOMs) in one area using shared networks, fostering choice and efficiency.
- **Cost-Reflective Tariffs:** Mandates tariffs reflect actual supply costs, replacing hidden cross-subsidies with transparent, direct government subsidies for vulnerable consumers.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Ankush Budha Patil, Research Scholar, KBC North Maharashtra University Jalgaon.

How to cite this article:
Patil, A. B., & Deshmukh, V. (2026). New Electricity (Amendment) Bill, 2025 and Its Possible Impact on Indian Economy. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 1–5. https://doi.org/10.5281/zenodo.18830555

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18830555
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Industrial Competitiveness: Eliminates high cross-subsidies for industries (Manufacturing, Railways) within five years, making power cheaper and more competitive.

- **Energy Storage (BESS):** Formally recognizes and integrates Energy Storage Systems (ESS) into the grid framework.
- **Renewable Energy:** Introduces penalties for obligated entities failing to meet renewable energy purchase obligations.
- **Regulatory Strengthening:** Empowers SERCs (State Commissions) to set wheeling charges, handle delays, and remove non-performing officials.
- **Universal Service Obligation (USO) Shift:** Allows states to exempt large consumers (over 1 MW) from the USO, increasing choice.

Key Trends in the Indian Electricity Sector

1. **Massive Growth in Renewable Energy:** The most significant trend is the accelerated push for renewable energy (RE), supported by the Act's provisions for Renewable Purchase Obligations (RPOs) and preferential tariffs.

a. India has an ambitious target to achieve **500 GW of non-fossil fuel capacity by 2030**.

b. Solar and wind power have seen phenomenal growth and private investment, emerging as central to new capacity additions.

2. **Market Liberalization and Private Participation:** The Act delicensed electricity generation (except large hydro) and introduced non-discriminatory open access in transmission and, in phases, distribution.

a. This has led to a significant increase in private investment in generation, moving the sector from a state-controlled monopoly towards a multi-buyer, multi-seller model.

b. Competitive bidding for power purchase agreements has become the norm, leading to more cost-effective electricity prices.

3. **Focus on Transmission & Distribution (T&D) Reforms:** The Act mandated the unbundling of State Electricity Boards into separate generation, transmission, and distribution entities to improve efficiency.

a. Efforts are ongoing to strengthen the national grid, including the Green Energy Corridor project, to integrate variable renewable energy sources effectively.

b. Initiatives like smart grids and advanced metering under schemes such as the Revamped Distribution Sector Scheme (RDSS) aim to reduce high Aggregate Technical and Commercial (AT&C) losses, which remain a key challenge.

4. **Consumer Empowerment and Universal Access:** The Act aimed for universal electricity access and established regulatory commissions to protect consumer interests, rationalize tariffs, and ensure reliable supply.

a. India has achieved near-universal household electrification.

b. Provisions for open access allow large consumers to choose their supplier, increasing competition and potentially improving service quality.

5. **Energy Storage Systems (ESS) Integration:** With the increasing share of intermittent renewables, energy storage systems are becoming critical for grid stability and reliability.

a. The government is promoting pumped-storage hydroelectricity and Battery Energy Storage Systems (BESS) through policy support and viability gap funding.

6. Implementing the new Electricity Amendment Bill (Draft 2025) faces challenges like political resistance to tariff hikes and privatization fears, ensuring equitable service across rural/urban areas with multiple suppliers, managing existing DISCOM financial health, creating robust regulatory frameworks for competition (wheeling charges, USO), and overcoming states' concerns over centralization versus federalism, requiring massive upgrades in metering & digital infrastructure for a truly competitive market.

Key Challenges for Implementation of New Electricity Amendment Bill

1. Political & Social Resistance:

a. **Tariff Hikes:** Mandating cost-reflective tariffs clashes with political pressure to keep power cheap, impacting voters.

b. **Privatization Fears:** Utility workers and political groups fear job losses, similar to past farm law protests, causing potential unrest.

2. **Implementation & Infrastructure**:

a. **DISCOM Health:** Poor financial state of existing Distribution Companies (DISCOMs) needs addressing before competition can thrive.

b. **Infrastructure Gaps:** Lack of modern metering, billing, and digital systems hinders a competitive market.

c. **Network Sharing:** Complex rules needed for multiple suppliers using shared distribution networks (wheeling charges, network maintenance).

3. **Regulatory & Operational Hurdles**:

a. **Universal Service Obligation (USO):** Balancing competition with ensuring quality service for rural/high-loss areas.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

b. **Cross-Subsidy Removal:** Phasing out subsidies risks higher costs for poor consumers without strong Direct Benefit Transfer (DBT) systems.
c. **Regulatory Capacity:** State Electricity Regulatory Commissions (SERCs) need strengthening to manage complex new market dynamics.

4. Federalism Concerns:

a. States fear the Bill centralizes power, reducing their autonomy over tariffs and regulation.

5. Market Distortions:

a. Ambiguous rules on penalty for Renewable Purchase Obligation (RPO) non-compliance could distort renewable energy markets.
b. In essence, while the Bill aims for efficiency and choice, its success hinges on overcoming deep-rooted financial issues, political hurdles, and complex regulatory tasks, making effective implementation the biggest challenge.

Analysis of How new electricity act to Play a Role in Economic Development

The new Electricity Act (referring to recent amendments like the 2022/2025 Bill) is intended to drive economic development by promoting competition, financial viability, and a cleaner energy transition within India's power sector. Key provisions aim to increase private investment, rationalise costs for industries, and improve service quality and reliability for all consumers.

Key Provisions and Economic Impact

1. **Promoting Competition in Distribution:** The Act facilitates multiple distribution licensees (discoms) to operate in the same area using the same network infrastructure, removing the need for costly, duplicative networks.
a. **Economic Impact:** This is expected to enhance service quality, boost operational efficiency, and provide consumers (including industries) with the power to choose their supplier, leading to more competitive and potentially lower tariffs.
2. **Rationalisation of Tariffs and Subsidies:** The Act promotes cost-reflective tariffs to improve the financial health of discoms, many of which have historically suffered significant losses.
a. **Economic Impact:** The gradual elimination of high cross-subsidies for industrial and commercial users aims to make India's manufacturing and logistics sectors more competitive by reducing their operating costs. Subsidies for farmers and low-income households will continue, but through transparent, budgeted support from state governments.
3. **Attracting Private Investment:** The legislation aims to create a stable, transparent, and investment-friendly environment by introducing mechanisms like the Electricity Contract Enforcement Authority (ECEA) for dispute resolution and ensuring timely payments to generation companies.
a. **Economic Impact:** This influx of private capital is crucial for the large-scale investment needed for new generation capacity, transmission, and distribution infrastructure, thereby creating jobs and stimulating industrial growth.
4. **Accelerating Renewable Energy Integration:** The Act strengthens Renewable Purchase Obligations (RPOs) for discoms and imposes penalties for non-compliance. It also formally recognizes and encourages energy storage systems.
a. **Economic Impact:** This supports the growth of India's green energy sector, helping the country meet its climate targets and increasing energy security by reducing reliance on volatile fossil fuel prices. The expansion of renewable projects also stimulates local economic development and employment opportunities.
5. **Improving Operational Efficiency and Reliability:** Provisions for smart metering, energy audits, and a stronger national grid aim to reduce aggregate technical and commercial (AT&C) losses (which include power theft and inefficiencies) and improve the overall reliability and quality of power supply.
a. **Economic Impact:** A reliable and quality power supply is a critical input for sustained economic activity, enhancing the productivity and performance of manufacturing firms and the overall economy.
6. In essence, the new Electricity Act acts as a blueprint for a modern, resilient power sector that supports India's long-term economic development goals by fostering a more efficient and competitive energy market.

How the new electricity act impact different sector of economy

The new Electricity Act (specifically the proposed Amendments, such as the 2025 Bill) is expected to have a varied impact across different economic sectors, primarily by promoting competition, rationalizing tariffs, and boosting renewable energy integration. The key impacts by sector are:

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Industrial & Commercial Sector

- **Reduced Costs:** This sector currently pays significantly higher tariffs to cross-subsidize other consumers. The amendments aim to progressively eliminate these cross-subsidies within five years, which is expected to lower electricity costs for industries, railways, and metro railways.
- **Enhanced Competitiveness:** Lower energy costs (which can account for a significant portion of operating expenses in energy-intensive industries like steel, cement, and aluminum) are intended to boost the competitiveness of Indian manufacturing on a global scale.
- **Greater Choice & Reliability:** Allowing multiple distribution licensees to operate in the same area gives large commercial and industrial (C&I) consumers the option to choose their power supplier or procure power directly from generators via open access, which is expected to improve supply quality and reliability.

Agricultural & Domestic Sector

- **Targeted Subsidies:** Subsidized tariffs for farmers and low-income households will continue, but the mechanism will shift to a more transparent, budgeted support system (potentially via Direct Benefit Transfer), rather than being hidden in industrial tariffs.
- **Potential Tariff Changes:** While subsidies are protected, concerns exist that removing high-paying industrial consumers from the general pool could put upward pressure on the base tariffs for remaining consumers if not managed effectively through explicit government subsidies.
- **Improved Service Quality:** The push for efficiency and competition is expected to lead to better service standards and more reliable power supply across all consumer categories in the long run.

Power Sector (Generators, Transmitters, Discoms)

- **Increased Competition:** The most significant impact is on the distribution segment, where multiple public and private licensees can use shared infrastructure, breaking the existing monopoly model.
- **Financial Viability:** Mandating cost-reflective tariffs is designed to improve the poor financial health of state-owned distribution companies (discoms), which have historically suffered massive losses due to selling power below cost.
- **Boost to Renewables:** The Bill strengthens Renewable Purchase Obligations (RPO) and introduces penalties for non-compliance, which is expected to drive significant investment and growth in the renewable energy and energy storage sectors to help India meet its clean energy targets.
- **Attracting Investment:** Clearer regulatory frameworks, contract enforcement mechanisms, and improved financial discipline are intended to enhance investor confidence and attract private capital into the sector.

Key Finding and Contribution

- **Competition in Distribution**: The Bill introduces provisions to allow multiple government and private distribution licensees to operate in the same area, using a shared network infrastructure. This moves away from the current monopoly model, giving consumers the choice of supplier, similar to telecom services, which is expected to enhance service quality and efficiency.
- **Tariff Rationalization**: A central finding is that tariffs often do not reflect the actual cost of supply, leading to massive losses for discoms. The Bill mandates regulatory commissions to set **cost-reflective tariffs** and empowers them to do so suo motu (on their own motion) if licensees delay their tariff petitions, ensuring timely cost recovery.
- **Rationalization of Cross-Subsidies**: To improve industrial competitiveness, the Bill aims to eliminate cross-subsidies for manufacturing enterprises, railways, and metro railways within five years. Subsidies for vulnerable consumers (farmers, low-income households) will continue but as transparent, direct budgetary support from state governments, rather than being hidden in high industrial tariffs.
- **Renewable Energy Promotion**: The Bill strengthens India's commitment to clean energy by mandating that State Electricity Regulatory Commissions (SERCs) enforce a minimum percentage of electricity procurement from non-fossil sources, as prescribed by the central government. Penalties for non-compliance are introduced to ensure obligations are met.
- **Regulatory and Governance Strengthening**:
  - An Electricity Council, chaired by the Union Power Minister with state ministers as members, is established to coordinate policy implementation and build consensus between the Centre and States.
  - Adjudicatory proceedings before the commissions are given a statutory timeline of 120 days to reduce regulatory delays.
  - Provisions for Energy Storage Systems (ESS) are formally introduced into the Electricity Act, recognizing their role in grid stability and renewable energy integration.
  - The Electric Line Authority is established, replacing the powers of the Telegraph Authority for placing electric lines and ensuring a clear framework for right-of-way and compensation.

The Bill's successful implementation depends on overcoming political resistance and ensuring effective coordination between central and state governments to balance efficiency goals with social equity concerns.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Conclusion

- **Competition & Efficiency:** Encourages both public (DISCOMs) and private players to compete for better service, breaking the old monopoly, leading to improved consumer experience.
- **Financial Health:** Mandates cost-reflective tariffs, phasing out hidden cross-subsidies, and shifting to direct, budgeted DBT for subsidies, improving DISCOM finances and industrial competitiveness.
- **Consumer Focus:** Aims for reliable, affordable power for all, protecting farmers/poor with transparent subsidies while making industries pay fair prices, fostering accountability.
- **Regulatory Strengthening:** Empowers SERCs with more authority, introduces cyber security measures, and streamlines processes for licenses, promoting investment and stability.
- **Sustainability:** Supports renewable energy goals through stronger procurement obligations and market development.
- **Overall Goal:** Modernize the power system to support a growing economy, aligning with India's future development needs by building a robust, transparent, and consumer-centric electricity sector.

References

1. Shilpi Mukharjee, Tarun Dingra. “Status of Electricity Act, 2003 A Systematic Review of Literature (2016)
2. Shantanu Dixit and Ann Josey, Prayas (Energy Group) Impact of emotional intelligence and transformational leadership style on individual effectiveness in the work and family domains (2022)
3. Dubey, Dr. Ganesh “Sources of Electricity Law in India An Analytical Study” (2022)
4. Vaibhav Sonkusare and Partik Charan “An Analysis of the Electricity (Amendment) Bill, 2020” (2020)
5. Deepu T S “Study of Select Issues in Supply Chain Digitalization” (2023)
6. Dr.Sampada Gupchup “ Digital Transformation in Industry “ (2024) ISSN:0253-7214 Volume 45
7. Indias Economic Survey 2024-25

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Women Empowerment and Gender Equality in India: A Strategic Imperative for Viksit Bharat

Harshita Deepak Talreja
Godavari Institute of Management and Research Jalgaon
Email: Harshita.sabc@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180102
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 6-15
January - 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

Artificial Intelligence (AI) is emerging as an effective tool for forest conservation and ecosystem protection. Forests across the world face increasing threats such as deforestation, illegal logging, habitat loss, and climate-related disturbances. Traditional monitoring systems are often slow and limited, making it difficult to observe rapid environmental changes over large forest regions. AI overcomes these challenges by providing faster analysis, higher accuracy, and continuous monitoring. Using satellite imagery, drone footage, and sensor data, AI models can detect early signs of forest loss, vegetation stress, or unauthorized land clearing. This early detection gives forest officials and conservation teams the ability to act quickly and prevent long-term ecological damage. AI also improves wildlife protection. Through automated analysis of camera-trap images and audio recordings, machine-learning systems can identify endangered species, track animal movement, and detect threats such as poaching or habitat disturbance.

AI supports forest safety by predicting wildfire risks. By analyzing temperature, wind, humidity, and historical fire data, AI can generate early warnings that help authorities prepare and reduce the impact of fires. AI is also useful in guiding reforestation by identifying suitable planting areas and monitoring restoration progress.AI strengthens human conservation efforts by delivering real-time insights and reliable environmental predictions, helping protect forests and biodiversity.

Keywords: *Artificial Intelligence, Climate Change, Ecosystem Protection, Sustainability, Environmental Monitoring.*

Introduction

The empowerment of women and gender equality is ingrained in India's vision for Viksit Bharat @ 2047, a fully developed nation by the centenary of its independence. For this vision to become a reality, however, women must participate fully in economic, social and political life to realize inclusive and sustainable development. However, further towards its economic and social well-being yet contributing to gender gap continues to be one of the most persistent challenges confronting the nation despite legislative and policy initiatives. Context: Gender inequality in India in socio-cultural practices and religious. Nevertheless, progress has been made over the years and with globalization, urbanization and increased legal protection system, India has seen improvements in women's access to education, employment, and political representation. But despite all this, we still have challenges and we have to fight to ensure that gender-based discrimination has no more place in our society, and also to ensure that women fully participate in nation-building.

Background:

We cannot achieve gender equality if we leave half the world behind, it is a moral imperative, but it is also an economic one. Research suggests regarding India, closing gender gap in labour force participation can contribute to widening India's GDP (World Economic Forum, 2023). Women in various fields earn far less than their male equivalents for completing similar jobs (International Labour Organization, 2021), and instead of facing a meritocracy-based challenge, they confront a systemic underlining (Wills, 2023).

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Harshita Deepak Talreja, Godavari Institute of Management and Research Jalgaon.

How to cite this article:
Talreja, H. D. (2026). Women Empowerment and Gender Equality in India: A Strategic Imperative for Viksit Bharat. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 6–15. https://doi.org/10.5281/zenodo.18830758

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18830758
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

These factors limit women's mobility as well as their decision-making power, contributing to economic dependence and diminished agency, sinceThe social norms around gender roles constrain their capabilities.Education is one of the primary ways to attain gender equality, and female literacy has significantly improved in the country over the last few decades. Despite measures like Beti Bachao Beti Padhao aimed at increasing girls' enrolment in schools, dropout rates remain high due to marriage at a young age, absence of sanitation facilities and economic constraints (Ministry of Women and child development, 2022).

Ensuring access to higher education and vocational training is imperative for empowering women with skills needed for the changing job market. Yet, gender inequalities continue in STEM domains and professional disciplines, restricting ladies' access to high-paying and leadership-oriented professions. Addressing this gap demands targeted policy initiatives, scholarships, mentorship programs, and awareness campaigns to challenge the gender bias that discourages women from entering traditionally male-dominated fields.Another domain deeply affected is workforce participation, where gender disparity the national progress. Although the participation of women in India's workforce has experienced ups and downs over the years, recent trends indicate a downward trajectory, especially in the rural sector (National Sample Survey Office, 2022). Unpaid care work, absence of maternity benefits, workplace harassment and inadequate facilities for childcare are some of the main factors that push women out of the workforce. With a large percentage of Indian women engaged in the informal sector, which constitutes an unregulated space with little job security and social protection, there are limited work options available. In particular, labour laws must be strengthened, equal pay for equal work must be ensured, and family-friendly workplace policies must be promoted so that women can increase their economic participation. Incentives for Financial Independence: "Access to finance" is a prominent barrier to women's empowerment yet has so much potential to boost their workforce participation.

Political participation is an essential aspect of women's empowerment, and yet women hold an insufficient proportion of political decision-making positions. While there are constitutional provisions for political reservations for women in the local governance, their representation in state and national legislatures is quite limited (Election Commission of India, 2023). Patriarchal institutions, socio- political hurdles, and absence of political mentorship force women away from to becoming active participants within the governance structure. Given the gap, the implementation of affirmative action policies to increase women's representation in leadership positions, as well as offering gender-sensitive political training, and conducting public awareness campaigns, can help bridge this divide. Active participation of women in policy-making secures that domains like gender-based violence, reproductive rights and economic empowerment receive adequate resources and attention. Gender- based violence and abuse is a major challenge women face on their way to empowerment in India. The rights and safety of women are still being undermined by crimes like domestic violence, sexual harassment, honour killings or human trafficking (National Crime Records Bureau, 2022). Sure, the Protection of Women from Domestic Violence Act (2005) and the Criminal Law (Amendment) Act (2013) provide for legal protection, from domestic violence as well as sexual harassment respectively, but the implementation of these measures remains weak due to lack of awareness, societal stigma and poor law enforcement practices. Response mechanisms must be secure and track gender justice accountability in judicial processes, and policing must be gender sensitive.

These factors, as well as activism and education in the community aimed at creating an awareness of patriarchal frameworks, can empower a culture of respect and equality. The intersection of gender with caste, class, geographic location, and other factors magnifies this inequality. Women with disabilities, those from the rural and marginalized communities, encounter even further impediments in receiving an education, accessing healthcare, and finding better job opportunities. Policies to empower women should take an intersectional approach, aware of the varied experiences and challenges faced by different categories of women. It is also critical to ensure that all individuals have equal access to resources, legal protections, and social welfare programs that support gender equality in tangible, systemic ways.Gender Equality Technology and digital inclusion provide opportunities for advancing equality. Digital revolution has enabled the access of education, financial services and employment to women. Intervention initiatives such as the Digital India programs have aimed to address the digital divide; however, digital literacy and internet access remains uneven, especially among rural women (NITI Aayog, 2023).

Doing so will mobilize the world towards helping the women in the emerging economies and developing countries take charge of their own lives by encouraging them to join in the digital economy through targeted training programs, initiatives, campaigns, digital literacy initiatives, and online entrepreneurship Gender equality must be achieved to ensure the vision of Viksit Bharat @ 2047 and the seamless integration of women into all realms of development. It will require concerted effort of legal, policy and social awareness and economic empowerment interventions towards dismantlingstructural barriers. It is the responsibility of governments, the business sector, civil society and the individual citizen to all do their part to foster an atmosphere in which women can fully contribute as equal partners in nation building. For the empowerment of women transcends issue of gender parity; it is about harnessing the full potential of half the population to fuel economic growth, social progress and sustainable development. Moving towards its centennial, nothing will be more important from that moment on for India than looking back and ensuring that gender equality remains at the forefront of ensuring an inclusive, prosperous future for everyone.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Problem Statement:

Gender inequality continues to thrive in India despite a plethora of legal protections and policy measures in place to redress the same, which poses serious challenges to the vision of Viksit Bharat @ 2047. Although many progressive laws have been enacted, including the Protection of Women from Domestic Violence Act (2005), the Maternity Benefit Act (1961, amended in 2017), and the Criminal Law (Amendment) Act (2013), the implementation of these laws is still variable across the state. Women still face structural barriers, cultural norms and institutional inefficiencies that keep them out of economic, social and political participation. More than lack of laws, what perpetuate gender-based discriminatory practices is entrenched patriarchal mindsets, regulatory loopholes and socio-economic constraints that render real change impossible.The wide gap between gender-sensitive policy formulation and implementation is one of the main reasons of the persistence of gender inequality.

The report on Women in the Workforce for Viksit Bharat @ 2047 states that while different policies exist for women's employment, women are still underperforming in the workplace due to a lack of equal progress, as systemic barriers such as wage gaps, workplace discrimination (both verbal and physical) and lack of maternity benefits continue to plague women. The informal sector, where a large proportion of women are employed, is still largely unregulated, providing low job security as well as limited access to social welfare schemes. Financial dependency on male members of the family further restricts their economic autonomy, thereby reinforcing orthodoxy regarding gender roles. Political representation is another important field in which a gender gap persists. It also highlights the progress women have made in governance, but notes there are few women in leadership roles. Women do not often gain access to effective mentoring or receive support owing to socio- political barriers, and may be hampered by institutional biases. Such lack of representationexacerbates systemic inequalities, as well as, the development of policies sensitive to gender.Moreover, violence against women poses a serious challenge for women empowerment.

Citing domestic violence, workplace harassment and even honor killings, the report said incidents of violence against women remained a threat to survivors even in the face of tough laws. Social stigma, lack of awareness, and fear of retaliation are some of the reasons many victims never seek legal recourse. The law enforcement agencies are not gender-sensitive trained, which results in mismanagement of cases and starvation of conviction rate. Gender inequality is also perpetuated by cultural and societal norms. Women are the primary care givers, that stereotype continue to dominate, denying women opportunities in education, work, and leadership. Ingrained biases lead to lower rates of female participation in STEM fields, entrepreneurship and politics. And, it is their unpaid household chores and caregiving responsibilities that are being neglected in any economic policy, which further marginalises them in the labour market. Digital and technology inequalities contribute further to the gender injustice problem. According to the Women in the Workforce for Viksit Bharat @ 2047 report, limited access to digital resources amongst women, especially in rural areas, is preventing them from capitalising on online education, financial services and remote work opportunities. Despite efforts like Digital India, the gap remains, and cultural restrictions with a lack of digital knowledge mean that most women do not take advantage of these resources.

Literature Review:

Women's empowerment and gender equality are at the core of development discourses across the world, and India is no exception. With the country aspiring for a Viksit Bharat 2047, the contribution of women to the social, economic and political domains is crucial. Many researchers have examined these and other issues related to legal, economic, educational and socio-cultural dimensions of gender equality in India over the years. This literature review brings together existing research on the theme, summarising key findings, controversies, policy U-turns and gaps in the evidence on the topic of women's empowerment.

Women Empowerment and Legal and Policy Framework:

Bathrim, H. (N.D.). Their studies focus on constitutional and legal provisions to ensure gender equality in India. Articles 14, 15 and 16 of the Indian Constitution guarantee equal rights by prohibiting all kinds of gender discrimination as well as promoting affirmative action for women. In addition, one-third of seats at the local governance level are reserved for women under the 73rd and 74th constitutional amendments (1993), resulting inan increase of women in decision-making roles (Singhal, 2015). But even when provisions do exist, implementation often falls short. Note that on the other hand, while India has strong legal provisions, the poor enforcement and socio-cultural restrictions on women's rights have limited its effectiveness (Jameel, 2025). Besides constitutional support, there exist various legislations are there to secure the rights of women. Several laws, including the Protection of Women from Domestic Violence Act (2005), Maternity Benefit (Amendment) Act (2017), and Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act (2013) play a pivotal role in ensuring gender justice. Lata & Lata (2016) add, that a lot of women continue to be unaware of their rights and are especially unaware in rural India, and that, this leads to under- reporting of gender-based violence and workplace discrimination. The government's Beti Bachao Beti Padhao initiative has sought to do this as has Stand- Up India, Mahila Shakti Kendra and other initiatives to promote social and economic empowerment for women. While some programs have shown promise, they have often not reached marginalized communities, particularly in rural and tribal areas (Sharma, 2024).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Economic Empowerment and Participation in the Workforce:

A large body of literature studies how economic empowerment drives gender equality. According to Singh & Sahni (2024), increasing the participation of women in the labour force is a must for Viksit Bharat@2047. According to the World Bank (2023), India continues to have one of the lowest female labour force participation rates in the world at 25%, despite several government efforts in this direction. Wage disparity and occupational segregation are some of the biggest obstacles to women's workforce participation. According to Mohapatra (2018), women in India earn 19% less than their male counterparts, with the gap increasing at senior positions. Furthermore, many women are jammed into low-paid informal sector employment, which does not offer job security, social benefits, or legal protections. Another debate is about entrepreneurship and financial inclusion. Women- led startups and self-help groups (SHGs) are the next big thing; Priyadharshini & Muthusamy (2022) explain that they have been instrumental in economic empowerment. In contrast, according to Ravichandiran & Paramasivan (2024), the limited availability of credit, the absence of mentorship and social barriers impact a women entrepreneur's achievements. Another essential concern is the double burden of work women are expected to juggle work life with the responsibility of keeping the house. According to the Ministry of Labour and Employment (2024), affordable childcare, strict working policies and poor maternity benefits contribute to challenging work conditions for women.

Education and Skill Development as Vehicles for Empowerment:

It is generally agreed on that education is a powerful enabler of women's empowerment. According to Dhiman (2024), education provides the fi-nest avenue to gain economic independence and women who attain higher education are believed to face fewer constraints, exercise decision-making power and experience higher levels of social mobility.Nonetheless, there are still gender gaps in higher education where fields like STEM, the Science, Technology, Engineering, and Mathematics, have a female enrolment disproportionate underrepresentation. Research has also looked at obstacles to educating women.According to Bhatia & Singhal (2024), the concern over early marriage, safety, and adherence to societal norms are often the factors that restrict girls from obtaining secondary and higher education. Moreover, Oza (2024) argues that digital education and online learning platforms has the potential to bridge the gender gap in education, if implemented among the rural and underprivileged women

Women have 10.8% of seats in India's national legislature:

Padder (2023) finds the global average is 25%. Patriarchal norms and political violence also inhibit women from engaging actively in governance. In this context, some go as far as suggesting gender quotas in political parties and corporate boards as a solution. Dwivedi et al. (2024) suggest that making women's representation in leadership roles a legal obligation could catalyze progress on gender equality endeavours but those critics say quotas are not enough by themselves mentorship programs, political training and changes to the caste system are also needed for true empowerment.

The domestic violence that affects millions of women; workplace harassment that extends to millions of women; honour killing as brought out by Rathiranee (2024). Many crimes against women went unreported due to stigma in society and lack of faith in justice system (Lata & Lata,2016) With the #MeToo movement and digital activism booming, Literature Review Summary Table there has been more focus on the issues of gender- based violence (GBV), but legal frameworks still need to have stronger enforcement mechanisms. Prakash and Jameel (2025) recommend the establishment of fast-track courts and survivor support programs that can facilitate victims' access to justice.

No.	Originating Information (Author, Year)	Framing of the Research (Objective & Theoretical Perspective)	cope of the Research (Key Focus Areas)	Research Outcomes (Findings & Contributions)
1	Bisiriyu, S.O. (2025)	Examines India's economic trajectory for Viksit Bharat 2047 through globalization and demography	Economic growth, demographic dividend, globalization impact	Highlights the need for strategic investments in labour force and industrial diversification
2	Dhiman, B. (2024)	Evaluates the role of education in empowering women and its impact on gender inequality	Gender disparities in education, women's empowerment through learning	Finds that education enhances decision-making power and financial independence but still faces structural biases
3	Jameel, A. (2025)	Proposes a rights-based approach for achieving gender equality in Viksit Bharat 2047	Human rights, participatory governance, gender justice	Advocates for integrating human rights into policy frameworks for sustainable development
4	Kumar Singhal, V. (2015)	Analyzes historical and policy perspectives on women's empowerment in India	Government policies, constitutional provisions, legislative reforms	Highlights policy gaps and need for more effective implementation
5	Lata, K. & Lata, S. (2016)	Investigates gender inequality and social exclusion in Mewat district,	Economic disparities, cultural constraints,	Finds that traditional norms and lack of economic opportunities

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

		India	women's rights in rural India	hinder women's Empowerment
6	Ministry of Labour and Employment (2024)	Government advisory on increasing female workforce participation	Legal protections, workplace policies, gender-sensitive labour reforms	Suggests better enforcement of labour laws and workplace diversity measures
7	Oza, P. (2024)	Examines the role of the Social Development Index in India's development	Social equity, sustainable development, gender inclusion	Emphasizes the importance of gender-sensitive social policies
8	Rathiranee, Y. (2024)	Explores decision-making power as a factor of women's empowerment	Household decision-making, financial autonomy, cultural influences	Finds a strong correlation between decision-making power and empowerment
9	Sharma, A. M. (2024)	Proposes collective action strategies for women's empowerment	Intersectionality, community-driven empowerment models	Advocates for holistic approaches integrating cultural and economic factors
10	Vision IAS (2024)	Reviews historical and current challenges faced by Indian women	Political participation, economic independence, health & education	Identifies systemic barriers and suggests policy interventions
11	Bhatia, A. K. & Singhal, G. (2024)	Examines women's role in achieving Viksit Bharat 2047	Women in decision-making, economic participation	Finds that increased participation in governance and economy is crucial for Development
12	Manna, A. (2024)	vestigates gender equality among tribal women	Land rights, economic independence, education	Identifies legal gaps and suggests reforms for better tribal women inclusion
13	Mohapatra, B. (2018)	Corporate social responsibility (CSR) and women's empowerment in India	rivate sector role in gender equality, workplace diversity	Finds that CSR policies can be instrumental in reducing workplace gender gaps
14	Padder, A. H. (2023)	Analyzes the role of governance in women's empowerment	Political representation, policy implementation, legal frameworks	Highlights slow progress in political empowerment despite legal provisions
15	Priyadharshini, J. & Muthusamy, S. (2022)	Examines the intersection of gender equality and economic participation	Women in STEM, entrepreneurship, financial literacy	Recommends targeted financial and skill development programs for women
16	Ravichandiran, G. & Paramasivan, C. (2024)	Assesses gender equality goals within India's sustainable development	SDG 5 implementation, policy effectiveness	Suggests stronger policy enforcement and public- private partnerships
17	Dwivedi, T., Joshi, J. V. & Ghosal, M. (2024)	eviews policy targets for Viksit Bharat 2047	Governance, economic growth, gender inclusion	Suggests a gender-focused developmental roadmap
18	Singh, A. & Sahni,H. (2024)	Examines workforce participation trends for Indian women	b opportunities, wage gaps, labour laws	Finds that labour market reforms are necessary for achieving gender equity
19	Bisiriyu, S. O. (2025)	Discusses India's demographic dividend as a development driver	Population growth, human capital investment	Suggests enhancing women's role in the workforce for economic growth
20	Jameel, A. (2025)	Advocates a human-rights-based approach to India's development	Women's rights, legal frameworks, governance	Finds that integrating gender-sensitive policies leads to better development outcomes

Research Objectives:

- To analyze the impact of gender equality policies and legal frameworks on women's workforce participation in India, assessing their effectiveness in achieving the vision of Viksit Bharat @ 2047.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- To examine the socio-economic and cultural barriers that hinder women's empowerment and leadership roles in political, economic, and technological sectors.
- To explore the role of digital inclusion, financial independence, and entrepreneurship in enhancing women's participation in India's economic growth and sustainable development.

Research Questions:

- How effective are the existing legal frameworks and government policies in promoting gender equality and women's empowerment in India?
- What are the major socio-economic, cultural, and institutional barriers preventing women's full participation in decision-making roles across different sectors?

Analysis Methodology:

The analysis of the existing literature on women's empowerment and gender equality in India for Viksit Bharat 2047 follows a systematic review approach to identify recurring themes, strengths, weaknesses, and knowledge gaps. The selected sources include peer-reviewed journal articles, government reports, policy documents, and scholarly books that explore gender equality, economic participation, legal frameworks, and socio-cultural barriers. A qualitative content analysis was used to examine key variables such as legal rights, economic participation, education, political representation, and gender-based violence. By categorizing the findings under these themes, the study identifies patterns and areas requiring further exploration. The theoretical lens is drawn from feminist legal theory, gender and development (GAD) approaches, and intersectionality theory, which emphasize how legal frameworks, socio-economic conditions, and cultural norms shape women's experiences.Tocritically examine the literature, a comparative analysis was conducted to highlight discrepancies in research findings, differences in policy impact assessments, and gaps in theoretical applications .

This involved:

1. Evaluating the impact of laws and policies on women's empowerment and identifying challenges in implementation.
2. Assessing socio-economic data to understand women's participation in the workforce and decision-making roles.
3. Reviewing qualitative case studies that illustrate lived experiences of women from diverse backgrounds.
4. Contrasting international best practices with India's gender policies to identify areas of improvement.
5. This method ensures a holistic understanding of how gender equality can be advanced in India, addressing barriers and proposing reforms to align with the vision of Viksit Bharat 2047.

Discussion of Literature:

While the existing literature on women's empowerment in India covers reasonably well the direct legal, economic and social perspectives, among the major strengths, is in-depth assessment of policy measures and impacts. Past studies, such as Singhal (2015) and Jameel (2025), have explored how legal provisions and constitutional frameworks have made gender equality easier. There is research on economic participation that underpins the importance of financial independence in women's empowerment (e.g., Singh & Sahni, 2024).Moreover, Dhiman (2024) and Bhatia & Singhal (2024) highlight how education can break the traditional notions of gender and can help women to be a part of many fields, including STEM. These studies demonstrate measurable progress made in women's literacy rates, labour force participation and decision-making over the past few decades.In addition, studies on political representation like Padder (2023) add to this valuable information by showing the increasing governance of women in political field effect "increased women in political governance" The literature's reliance on empirical studies, statistical analysis, and qualitative case studies increases credibility and provides data-driven insights into trends of gender equality.

It is, however, important to highlight strengths, weaknesses and limitations of the literature. The lack of intersectionality is one of the major gaps. While many studies talk about gender inequality, they do not make a more nuanced analysis by looking at how caste, class, rural-urban and religious factors come together with gender oppression. Although the place of household decision-making in empowerment is acknowledged in Rathiranee (2024), the study does not examine the relationship between socio-economic status and decision-making powerAnother drawback is limited assessment of policy implementation. Manifold studies highlight legal frameworks and government schemes but often lack on-ground evaluation of policy impact. Lata & Lata (2016) explain that due to a lack of awareness campaigns and bureaucratic inefficiencies, many women do not know about their legal rights but very few studies discuss how to fill this knowledge gap.

Furthermore, studies on economic empowerment are often too urban-centric, failing to capture the realities faced by rural women, tribal communities and women in the informal economy. While Mohapatra (2018) and Priyadharshini & Muthusamy (2022) analyze workplace gender gaps and women entrepreneurship, they do not adequately cover the predicament of female agricultural workers and daily wage earners.Impact of Digital Technology on Women Empowerment: One of the major gaps existing in the literature is the impact of digital technology on women empowerment. Digital education, fintech solutions, and online entrepreneurship have opened up new

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

opportunities for women. Relatively few studies consider how digital literacy programs and e-governance initiatives can reduce gender gaps, especially in rural areas.

Another key deficiency is the absence of studies on the long-term impact of government schemes. Programs such as Beti Bachao Beti Padhao and Stand-Up India are subjects of heated discussions, but most studies are limited to short- term impacts and do not trace the long-term impact of such policies for sustainable changes in gender equality over decades.The literature is not only lacking in gender equality movements, but also the role of male allies in gender equality movements. Onto the men's' agenda while gender advocacy tends to focus on the initiatives for women, research must consider what men can do in order to prioritise gender-sensitive policymaking, contributing to workplace diversity and assuming household responsibilities in a way that accelerates progress towards gender parity.Lastly, cross-country comparisons are scarce. That is, while global frameworks like the UN Sustainable Development Goals (SDGs) guide how countries adopt gender policies, studies rarely, if ever, analyze how India's approach compares with best practices from other parts of the world, such as in Scandinavian (Nordic) or East Asian economies where gender parity is higher.

Synthesis of Ideas

Synthesising insights gleaned from legal studies, economic research and sociological perspectives leads to a coherent argument on how India would take strides towards gender equality. The legal framework exists, but as studies show, implementation needs to be improved and awareness campaigns are important. Legal provisions are there but failed execution because of cultural barriers and lack of monitoring (Jameel 2025; Lata and Lata, 2016). So, a multi-stakeholder approach, including government agencies, civil society and educational institutions, is necessary to turn existing laws into actual empowerment.On the economic side of the matter, financial empowerment is an important driver to gender equality. For Viksit Bharat 2047 to be a success, research suggests, female integration in the workforce has to be higher. We must take a holistic approach to tackling the issue that includes gender- neutral hiring policies, flexible work arrangements, and financial incentives for women-owned enterprises. Reinforcing this type of intervention in workplace environments have been studied by Singh & Sahni (2024) and Mohapatra (2018).Women empowerment is significantly driven by educating and skilling women. According to research conducted by Dhiman (2024) and Bhatia & Singhal (2024), higher education increases the participation of women in the economy and the political arena. But, issues such as early marriage, digital illiteracy, and gender stereotypes in STEM fields need to be tackled.In addition, social norms and cultural shifts are key. History shows that legal and economic reforms alone do not lead to gender equality unless they are accompanied by change in social mindsets. Media Representation, Community Engagement, and Gender-Sensitive Education Rathiranee (2024) and Sharma (2024) highlight these three themes in approaching the inclusion of women in golf.

Analysis of Findings Based on Research Objectives and Questions
Research Objectives

Objective 1:

Analyzing the Impact of Gender Equality Policies and Legal Frameworks on Women's Workforce Participation in IndiaThe Constitution of India and the legal system have in place the necessary elements to support gender equality. Articles 14, 15 and 16 confer equal rights, protection against discrimination and equal opportunity in employment to women. There also exists provisions provided by laws like the Equal Remuneration Act (1976), Maternity Benefit (Amendment) Act (2017) and the Sexual Harassment of Women at Workplace Act (2013) to endevour a safer and equitable work environment for women (Singhal, 2015).Notwithstanding these legislative safeguards, women's workforce engagement in India is poor: only 25% of women are in formal employment, as opposed to the world figure of 47% (World Bank, 2023). Policy implementation has been weak, especially in rural regions where knowledge of legal entitlements is limited Bhatia & Singhal (2024).In contrast, countries with real success in closing gender gaps, like the Scandinavian countries and East Asian economies, have implemented higher workplace policy enforcement, better childcare support, and flexible help routines to allow more women to enter or remain in the labour force (Mohapatra, 2018).

Objective 2:

Examining Socio-Economic and Cultural Barriers to Women's Empowerment and Leadership Despite legal provisions, deeply embedded socio-cultural norms continue to hinder women's advancement in political, economic, and technological fields. Lata & Lata (2016) found that in rural India, patriarchal family structures, restrictive social norms, and lack of access to education prevent women from exercising decision- making power.

- Political Participation: Women hold only 10.8% of seats in the Indian Parliament, far below the global average of 25% (Padder, 2023). Even in Panchayati Raj institutions, where 33% of seats are reserved for women, decision-making is often influenced by male family members.
- Economic Barriers: Women are concentrated in low-paying, informal sector jobs, with a gender pay gap of 19% (Priyadharshini & Muthusamy, 2022). Workplace discrimination, lack of childcare support, and unpaid domestic labour prevent women from entering and staying in formal employment.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- Technology and Digital Divide: In technological fields, women make up only 28% of India's STEM workforce, despite performing equally well in education (Dhiman, 2024). Cultural expectations and lack of mentorship prevent women from pursuing leadership roles in technology-driven industries.

Objective 3:

Exploring the Role of Digital Inclusion, Financial Independence, Digital technology is opening new opportunities to empower women.Yet access to digital tools and financial services is unequal between men and women. According to Oza (2024), only 40% of the women in Rural India own a smartphone which restricts their access to e-learning, e-commerce and even online financial services. Entrepreneurship is considered a driving force of economic independence, but challenges such as lack of credit, bureaucracy, and cultural stereotypes exist for women entrepreneurs. Some government programs, such as Stand-Up India, and the Mudra Yojana Scheme, have tried to fill the gaps, but according to Ravichandiran & Paramasivan (2024), a large number of women find it difficult to get loans due to the lack of collateral and financial knowledge (Prabha, 2018).Women's financial independence especially in rural areas has benefited from self-help groups (SHGs) and microfinance activities. According to Singh & Sahni (2024), there have been increased savings, investments in small businesses, and economic security due to SHGs but it is still a challenge to scale these initiatives and keep the financial literacy momentum going.

Research Questions:

Question 1: How Effective Are the Existing Legal Frameworks and Government Policies in Promoting Gender Equality and Women's Empowerment?

Existing policies, including gender-based reservations, labour laws, and economic incentives, have had a mixed impact on women's empowerment.

Workplace Policies:

a. The Maternity Benefit (Amendment) Act (2017) extended maternity leave to 26 weeks, benefiting working mothers. However, many private-sector employers view this as a financial burden, discouraging them from hiring women (Mohapatra, 2018).
b. The Sexual Harassment at Workplace Act (2013) mandates Internal Complaints Committees (ICCs), but many companies either fail to set them up or discourage complaints (Jameel, 2025).
c. Government Schemes and Economic Inclusion:

- Programs like *Beti Bachao Beti Padhao* have improved girls' education, but their impact on long-term employment and leadership roles remains unclear.
- Stand-Up India has provided funding for women-led startups, yet many women struggle with financial literacy and business networking opportunities (Sharma, 2024).

d. Implementation Gaps:

- Lack of awareness, bureaucratic hurdles, and social resistance prevent effective enforcement of many gender-related laws (Lata & Lata, 2016).
- Women from marginalized backgrounds (Dalit, tribal, rural women) face additional barriers in accessing legal protections.

Question 2: What Are the Major Socio-Economic, Cultural, and Institutional Barriers Preventing Women's Full Participation in Decision-Making Roles?

Despite policy measures, structural barriers continue to limit women's advancement in leadership roles across sectors.

Cultural and Social Barriers:

a. Patriarchal Norms: Many families prioritize male career aspirations over female education and employment. This is evident in lower female labour force participation in high-growth sectors (Priyadharshini & Muthusamy, 2022).
b. Safety Concerns: Fear of harassment discourages many women from traveling to work, participating in politics, or taking leadership roles (Dhiman, 2024).
c. Economic Constraints:
d. Wage Disparities: Women in India earn 19% less than men on average, limiting their financial independence (Mohapatra, 2018).
e. Limited Access to Credit: Female entrepreneurs face higher loan rejection rates due to lack of collateral and financial literacy gaps (Ravichandiran & Paramasivan, 2024).
f. Institutional Barriers:
g. Political Representation: Even with 33% reservation in local governance, many female representatives act as proxies for male relatives, reducing actual decision-making power (Padder, 2023).
h. Workplace Bias: Women are underrepresented in senior management roles, and gender biases in hiring and promotions persist (Jameel, 2025).

The research findings indicate that while India has made significant progress in gender equality through legal

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

reforms and economic policies, systemic socio-cultural barriers continue to limit women's full participation in leadership and decision-making roles. Strengthening policy enforcement, promoting financial literacy, and addressing cultural attitudes toward gender roles will be essential for achieving the vision of Viksit Bharat 2047.

Conclusion:

Summary of Findings:

This study has tried to take into account the association of women empowerment and gender equality with the goal of Viksit Bharat 2047 and it also highlights some of the legal, economic, educational and socio-cultural aspects leading to gender equality in India. The analysis shows that even though India has all the cover for gender equality by legal means in place, their impact is still limited by implementation, awareness, and cultural acceptance of gender equality among the people. But in addition to the lack of participation in economic opportunities in labour markets the study also says it is important to have different measures of gender equality based on economic empowerment in labour markets, the wage gap, financial inclusion and unpaid domestic work.

Moreover, education is recognised as a key enabler of women's empowerment, as studies have shown that increased literacy and skills development improve women's employment opportunities and their decision-making authority. Yet, socioeconomic barriers, early marriage and insecurity continue to limit education for many women. Political representation is another vital area of concern, with women's participation in governance and leadership roles being low despite constitutional provisions around reservation.It also identifies gender-based violence as an ongoing struggle not uncommon to both countries, worsened by poor implementation of legislation, stigma in society, and cultural acceptance of violence. My second point is that a critical gap in existing research is lack of intersectional analysis which can capture the realities of women who belong to different caste, class, religion, and rural-urban divides. To overcome these barriers, a confronting approach must be employed that encompasses legal, economic, educational, and cultural dimensions in order to build a truly inclusive society.'

Implications:

The findings of this research have broader implications for gender studies, policy-making, and socio-economic development.

a. Policy and Governance: The study emphasizes that legal provisions alone are insufficient to ensure gender equality. Stronger policy implementation, awareness campaigns, and community engagement are needed to bridge the gap between legislation and social reality.
b. Economic Development and Growth: Enhancing women's workforce participation can significantly contribute to India's economic growth. Research suggests that closing the gender gap in labour force participation could add billions to India's GDP. Therefore, gender- sensitive economic policies should be prioritized.
c. Education and Skill Development: Given the strong link between education and empowerment, investment in STEM education for women, vocational training, and digital literacy programs should be expanded.
d. Social and Cultural Transformation: Societal attitudes must shift to challenge traditional gender roles. Public awareness campaigns, inclusive media representation, and grassroots activism can help reshape cultural perceptions of women's roles in society.
e. International Comparisons and Best Practices: The research highlights the need for comparative studies with countries that have successfully implemented gender-equal policies. India can learn from Scandinavian models of gender equity and East Asian economic policies to improve its approach.

Future Research

While this research provides a comprehensive analysis of gender equality in India, several areas require further exploration:

a. Intersectionality and Diversity in Gender Studies: Future research should explore how caste, class, rural-urban divides, and religious identities intersect with gender inequality. A more nuanced analysis can help tailor policies to diverse groups of women.
b. Long-Term Impact of Government Programs: While initiatives like *Beti Bachao Beti Padhao* and Stand-Up India are widely discussed, longitudinal studies are needed to assess their long-term impact on gender equality and economic inclusion.
c. The Role of Digital Technology in Women's Empowerment: Research should examine how digital platforms, fintech solutions, and AI- driven educational tools can empower women, particularly in rural areas.
d. Male Ally ship in Gender Equality: Most research focuses on women's initiatives, but the role of men in gender advocacy, workplace inclusion, and policy-making remains underexplored. Studies should investigate how engaging men can accelerate gender equality efforts.
e. Comparative Gender Policies: India's gender policies should be compared with successful models from other countries to identify best practices and innovative solutions for improving gender equity.

Achieving Viksit Bharat 2047 requires a transformative shift in gender policies, economic structures, and cultural mindsets. Women's empowerment is not only a human rights issue but also a key driver of national development.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

References:

1. Bhatia, A. K., & Singhal, G. (2024). Women's role in achieving Viksit Bharat 2047. Journal of Social Development Studies, 12(2), 45–58.
2. Bisiriyu, S. O. (2025). India's demographic dividend and economic growth towards Viksit Bharat 2047. International Journal of Economic Policy, 18(1), 22–37.
3. Dhiman, B. (2024). Education as a catalyst for women's empowerment in India. International Journal of Gender Studies, 9(3), 61–75.
4. Dwivedi, T., Joshi, J. V., & Ghosal, M. (2024). Policy targets and governance strategies for Viksit Bharat 2047. Indian Journal of Public Policy, 7(1), 1–15.
5. Election Commission of India. (2023). Women's representation in Indian legislatures. Government of India.
6. International Labour Organization. (2021). Global wage report: The impact of COVID-19 on wages and gender inequality. ILO.
7. Jameel, A. (2025). A rights-based approach to gender equality in India's development agenda. Journal of Human Rights and Governance, 14(1), 33–49.
8. Kumar Singhal, V. (2015). Women's empowerment in India: Policy perspectives and challenges. Indian Journal of Public Administration, 61(4), 742–758.
9. Lata, K., & Lata, S. (2016). Gender inequality and social exclusion: A study of rural India. Journal of Rural Development, 35(3), 401–418.
10. Ministry of Labour and Employment. (2024). Advisory on increasing female workforce participation. Government of India.
11. Ministry of Women and Child Development. (2022). Annual report on women and child development. Government of India.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

The Evolution of Indian Democracy: Historical Phases, Institutions, and Contemporary Challenges

Rahul Manohar Suralkar
Department of Political ScienceM. J College, jalgaon

Manuscript ID:
JRD -2026-180103
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 16-18
January - 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

Indian democracy represents one of the most remarkable political experiments in modern history. Emerging from colonial rule with deep poverty, illiteracy, social stratification, and vast cultural diversity, India adopted universal adult franchise at independence—a choice many scholars considered risky. This research paper examines the evolution of Indian democracy from the colonial legacy to the present era. It analyses constitutional foundations, political institutions, electoral processes, socio-economic transformations, and contemporary challenges. The paper argues that Indian democracy has survived due to strong constitutional design, political pluralism, federalism, and civic participation, while facing recurring tensions such as centralization of power, identity politics, economic inequality, and institutional stress.

Keywords: *Indian Democracy, Constitutional Development, Colonial Legacy, Universal Adult Franchise, Constituent Assembly, Parliamentary Democracy, Federalism in India, Political Institutions, Electoral Politics, One-Party Dominance.*

Introduction

Democracy in India is not merely a political system but a social and constitutional project. When India became independent in 1947, it inherited a colonial administrative structure, weak economic foundations, and deep social divisions based on caste, religion, language, and region. Despite these challenges, India chose parliamentary democracy with universal adult franchise—an unprecedented step for a newly independent, developing country.Today, India is the world's largest democracy, conducting regular elections at national, state, and local levels. However, Indian democracy has evolved through various phases marked by constitutional experimentation, political crises, economic reforms, and social movements. Understanding this evolution is essential to evaluate both the strengths and weaknesses of democratic governance in India.

Colonial Legacy and the Roots of Indian Democracy:

Indian democracy did not emerge suddenly in 1947; its roots lie in the colonial period. British rule introduced modern political institutions such as legislative councils, elections (albeit limited), and rule of law. Acts such as the Indian Councils Act (1892), Government of India Act (1909), and Government of India Act (1935) gradually expanded Indian participation in governance. At the same time, nationalist movements led by the Indian National Congress mobilized masses through democratic methods such as protests, civil disobedience, and negotiations. Leaders like Mahatma Gandhi transformed democracy into a mass-based moral movement, linking political freedom with social justice. Thus, India inherited both institutional frameworks and democratic political consciousness from the colonial era.

Constitution-Making and Democratic Foundations (1947–1950):

The framing of the Constitution was the most critical moment in the evolution of Indian democracy. The Constituent Assembly, representing diverse regions, communities, and

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Rahul Manohar Suralkar, Department of Political ScienceM. J College, jalgaon.

How to cite this article:
Suralkar, R. M. (2026). The Evolution of Indian Democracy: Historical Phases, Institutions, and Contemporary Challenges. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 16–18. https://doi.org/10.5281/zenodo.18830811

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18830811

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

political ideologies, deliberated for nearly three years.The Constitution adopted in 1950 established India as a sovereign, socialist, secular, and democratic republic

Key democratic features included:

- Universal adult franchise
- Parliamentary form of government
- Fundamental Rights and Directive Principles
- Independent judiciary with judicial review
- Federal structure with a strong Centre

The Constitution balanced liberty and authority, ensuring stability while protecting individual rights. It also reflected social reform goals, particularly through provisions for equality and affirmative action.

One-Party Dominance and Democratic Consolidation (1950–1967):

In the first two decades after independence, Indian democracy was characterized by Congress dominance under leaders like Jawaharlal Nehru. Despite single-party dominance, democracy functioned effectively due to internal party pluralism, strong opposition voices in Parliament, and respect for constitutional norms. Regular elections, peaceful transfer of power in states, and an independent judiciary strengthened democratic legitimacy. Institutions such as the Election Commission gained credibility by conducting free and fair elections even under difficult conditions. This period consolidated democratic habits among citizens and political elites alike.

Centralization of Power and the Emergency (1967–1977):

The decline of Congress dominance after 1967 led to political instability, coalition governments in states, and increased centralization at the national level. Economic challenges, inflation, and social unrest further strained governance. The declaration of the Emergency in 1975 marked the darkest phase of Indian democracy. Civil liberties were suspended, press freedom curtailed, and opposition leaders arrested. Although constitutional provisions allowed the Emergency, its misuse exposed serious vulnerabilities in democratic safeguards. The defeat of the ruling party in the 1977 elections demonstrated the resilience of Indian democracy. Voters used electoral power to restore democratic norms, reinforcing faith in the democratic process.

Democratic Revival and Social Justice Politics (1977–1990):

The post-Emergency period witnessed a renewed commitment to democracy and civil liberties. It also marked the rise of social justice politics, particularly around caste representation and regional identity. The implementation of the Mandal Commission recommendations in 1990 expanded reservations for Other Backward Classes (OBCs). This fundamentally altered political mobilization, bringing historically marginalized communities into mainstream politics. While it deepened democratic inclusion, it also intensified identity-based politics and social tensions. This phase demonstrated how Indian democracy adapted to demands for representation and equality.

Economic Liberalization and Democratic Transformation (1991–2000):

The economic reforms of 1991 transformed India's political economy. Liberalization reduced state control, encouraged private enterprise, and integrated India into the global economy. These changes reshaped democratic politics by creating new social classes, especially an urban middle class with different political expectations. While liberalization accelerated economic growth, it also widened inequalities and generated debates about social justice, labor rights, and welfare. Democracy increasingly became a site of negotiation between market efficiency and social protection.

Coalition Politics and Federal Deepening (1990s–2010s):

The decline of single-party dominance led to coalition governments at the Centre. Regional parties emerged as powerful actors, strengthening federalism and decentralization. Coalition politics required consensus-building, negotiation, and power-sharing. Although coalition governments sometimes lacked stability, they enhanced representation of regional and social interests. This phase marked the maturation of Indian democracy into a genuinely multi-party system.

Contemporary Indian Democracy: Trends and Challenges:

In recent years, Indian democracy has experienced both consolidation and stress. High voter turnout, digital campaigning, and strong leadership have reshaped electoral politics. However, concerns have emerged regarding:

- Centralization of power
- Media freedom and dissent
- Independence of institutions
- Polarization and majoritarianism

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

At the same time, local self-governance, judicial activism, and civil society engagement continue to sustain democratic accountability.

Why Has Indian Democracy Survived?
Several factors explain the endurance of Indian democracy:

- A detailed and adaptable Constitution
- Competitive electoral politics
- Independent judiciary and election machinery
- Federal structure accommodating diversity
- Political socialization through regular elections

These factors collectively created a democratic culture that could absorb shocks and correct itself.

Conclusion:

The evolution of Indian democracy is a story of resilience, adaptation, and contestation. From colonial legacies and constitutional ideals to economic reforms and identity politics, Indian democracy has continuously reinvented itself. While challenges persist, the democratic experiment remains alive due to institutional strength, citizen participation, and constitutional morality. The future of Indian democracy will depend on balancing authority with liberty, growth with inclusion, and unity with diversity.

References:

1. Austin, G. (1966). The Indian Constitution: Cornerstone of a nation. Oxford University Press.
2. Chandra, B., Mukherjee, M., Mukherjee, A., Panikkar, K. N., & Mahajan, S. (2000). India since independence. Penguin Books.
3. Election Commission of India. (2023). Statistical reports on general elections. https://eci.gov.in
4. Guha, R. (2007). India after Gandhi: The history of the world's largest democracy. HarperCollins.
5. Kothari, R. (1970). Politics in India. Orient Blackswan.
6. Manor, J. (1994). Power, poverty and poison: Disaster and response in an Indian city. Sage Publications.
7. Sen, A. (2005). The argumentative Indian: Writings on Indian history, culture and identity. Penguin Books.
8. Shani, O. (2017). How India became democratic: Citizenship and the making of the universal franchise. Cambridge University Press.
9. The Constitution of India. (1950). Government of India. https://legislative.gov.in
10. Varshney, A. (1998). Democracy, development, and the countryside: Urban–rural struggles in India. Cambridge University Press.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Demographic and cultural differences that may influence engagement levels in diverse workplaces

Yamini S. Bhatiya
Assistant Professor KCES's IMR, Jalgaon

Manuscript ID:
JRD -2026-180104
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 19-22
January - 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract:

This research investigates the impact of demographic and cultural differences on employee engagement in diverse workplaces. As organizations increasingly embrace diversity, factors such as age, gender, ethnicity, language, and cultural values shape employees' engagement levels and interactions. The study explores how these differences influence communication, leadership styles, and overall employee satisfaction. It also examines challenges like miscommunication and bias that can affect team dynamics. The findings aim to provide insights into creating inclusive engagement strategies that foster a positive and productive work environment, contributing to more effective human resource practices in diverse organizations.

Keywords: *Employee Engagement, Demographic Differences, Cultural Diversity, Workplace Diversity, Organizational Engagement, Inclusion Strategies, Leadership Styles.*

Background of the study:

In today's globalized and interconnected world, workplaces are becoming increasingly diverse, drawing together individuals from various demographic and cultural backgrounds. This diversity presents an opportunity to enhance organizational effectiveness, as it fosters creativity, innovation, problem-solving, and improved decision-making. The blend of different perspectives, experiences, and ideas creates a dynamic environment that can lead to more effective solutions and greater adaptability in a competitive global market. However, this diversity also brings challenges, particularly when it comes to understanding how various demographic and cultural factors influence employee engagement.

Source: https://www.barraiser.com/blogs/cultural-diversity-in-the-workplace

Workplace diversity includes a range of factors such as age, gender, ethnicity, language, religion, socio-economic status, and cultural values. These factors shape how employees perceive their work environment, interact with colleagues, and respond to leadership and organizational practices. As businesses strive to achieve higher levels of productivity, creativity, and job satisfaction, it becomes crucial to understand the role that these demographic and cultural factors play in shaping the engagement of their workforce.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Yamini S. Bhatiya, Assistant Professor KCES's IMR, Jalgaon.

How to cite this article:
Bhatiya, Y. S. (2026). Demographic and cultural differences that may influence engagement levels in diverse workplaces. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 19–22. https://doi.org/10.5281/zenodo.18830871

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18830871

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Employee engagement:

A key driver of organizational success, refers to the emotional commitment an employee has toward their organization, its goals, and its values. Engaged employees are more likely to be productive, motivated, and loyal, contributing to better overall performance and a positive work culture. However, engagement levels are not experienced uniformly across diverse groups. Factors such as cultural norms influence communication styles, attitudes towards authority and hierarchy, decision-making processes, and perceptions of work-life balance. Additionally, demographic variables like age, educational background, or career stage can significantly affect an individual's workplace expectations, motivation, and preferred working conditions.While diversity has the potential to drive innovation and broaden organizational perspectives, it also introduces the risk of cultural misunderstandings, biases, exclusion, and miscommunication. Without careful management and a clear understanding of these challenges, the very diversity that drives creativity can become a barrier to effective teamwork and employee engagement.

For example: cultural differences in communication styles or conflict resolution can lead to misunderstandings or reduced collaboration. In such an environment, employees may feel disconnected or undervalued, resulting in lower engagement levels. For organizations to maximize the benefits of a diverse workforce, it is essential to create an inclusive work environment that not only acknowledges but also embraces demographic and cultural differences. This requires policies and practices that integrate diversity into leadership, communication strategies, team-building, and employee support. Leaders must be trained to recognize and address the unique challenges and opportunities posed by cultural differences, ensuring that every employee feels respected, heard, and valued.

This research aims to explore the impact of demographic and cultural variables on employee engagement levels within diverse workplaces. By examining how cultural values, communication styles, and demographic factors shape engagement, the study will provide insights into how organizations can develop more inclusive engagement strategies. The findings will be instrumental in helping organizations foster a work culture that respects diversity, promotes inclusivity, and enhances overall employee engagement. Ultimately, this research will contribute to the development of more culturally sensitive human resource practices that support the needs of a modern and diverse workforce, ensuring that all employees, regardless of their background, can thrive in the workplace.

Literature review:

In today's globalized work environment demographic and cultural differences play a crucial role in shaping employee engagement. Employees from diverse age groups and cultural backgrounds bring varied values and expectations that influence motivation, communication, and commitment. Existing literature highlights the need for organizations to recognize and address these differences to enhance engagement and workforce productivity. (Yves R.F. Guillaume, Jeremy F. Dawson, Lilian Otaye-Ebede, Stephen A. Woods, Michael A. West, 2015) The study titled "Harnessing demographic differences in organizations: What moderates the effects of workplace diversity?" published in that existing research on workplace diversity to explain why diversity sometimes leads to positive outcomes and sometimes to negative ones. The authors point out that while diversity *can* bring benefits (like better decision-making, creativity, and a wider talent pool), it doesn't always lead to positive outcomes**.**

Sometimes it's linked to:

- lower morale
- more conflicts
- worse performance.

Because of this "double-edged nature," the researchers wanted to understand, why diversity leads to good outcomes *sometimes* and bad outcomes other times. They looked at the existing studies to find what factors make diversity work better and when it leads to problems. It can improve creativity, decision-making, and performance, but it can also increase conflict and reduce harmony among employees. Through their research, they emphasize that diversity itself is neither good nor bad; its impact depends on certain moderating factors such as organizational strategy, leadership style, team design, diversity-supportive climate, HR practices, and individual attitudes. In simple words, the authors wanted to show that organizations can benefit from diversity only when they manage it properly—by creating inclusive leadership, supportive policies, and a positive work environment that encourages people to value and use differences constructively.

(P. A. Lapoint and A. Lipre-Spence, 2017) examines how employee engagement varies across different generations in the workplace, specifically focusing on groups such as Baby Boomers, Generation X, and Millennials. The authors review prior studies showing that each generation may have distinct work values, expectations, and levels of engagement due to differences in life experiences, attitudes toward work, and technological comfort, and they discuss how these generational differences affect motivation, job satisfaction, and organizational outcomes like productivity and retention. In simple terms, the research highlights that organizations need to understand and manage generational diversity effectively because what engages one age group may not engage another (job security or interpersonal recognition), and tailoring engagement strategies to generational preferences can help improve overall workforce engagement and performance.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

(Deschner-Warner, 2024) identified on how cultural diversity in today's globalized workforce affects both employee engagement and job satisfaction. Study shows that cultural diversity brings both opportunities (such as increased creativity, wider perspectives, and improved problem-solving) and challenges (like language barriers, cultural misunderstandings, and stress from acculturation) to workplaces and that these factors can significantly influence employees' emotional connection to their work and how satisfied they are with their job. Studies discussed in the review suggest that engagement increases when organizations create inclusive environments that respect and value cultural differences, foster positive workplace relationships, and develop intercultural competence among employees, while a lack of cultural sensitivity and poor management of diversity can reduce engagement and satisfaction. In simple terms, the author wanted to highlight that multicultural workplaces must consciously build cultural awareness and inclusive practices to enhance how engaged and satisfied employees feel, which ultimately benefits both the workforce and the organization.

(Agrawal) her study highlights that employee engagement is a complex psychological state involving employees' emotional and cognitive commitment to their work, which leads to higher performance, productivity, loyalty, and reduced turnover; earlier research shows that engagement is shaped by both personal factors (such as individual traits like locus of control and generational differences) and organizational factors (such as job characteristics, HR practices, rewards, and work environment). The review explains that definitions of engagement vary across scholars ranging from involvement and enthusiasm to vigor and dedication and distinguishes engagement from related concepts like job satisfaction and organizational commitment, while also emphasizing that engagement differs across generations, cultural backgrounds and work values, and that understanding these influences helps organizations tailor practices to improve engagement in a diverse workforce.

(Radhika, T; Srinivas, R Vijaya, 2021) In this study, demographic factors are included as important variables that influence employee engagement levels. The reviewed by the author explains that engagement does not remain the same for all employees and often differs based on age, gender, educational background, work experience, job position, and tenure. Previous studies cited in the paper suggest that employees from different demographic groups have different expectations, motivations, and work values, which affect how emotionally and cognitively connected they feel to their work. In the methodology, demographic information was collected through the survey questionnaire and used to compare engagement levels across different demographic categories, often through descriptive statistics and comparative analysis (such as mean comparison or significance testing). In simple words, the demographic part was included to show that employee engagement varies among different groups of employees, and understanding these differences helps organizations design more targeted and effective engagement strategies for a diverse workforce.

Methodology:

The present study adopts a qualitative research design based on an extensive review of secondary sources to explore how demographic and cultural differences influence employee engagement in diverse workplaces**.** Data for the study have been collected exclusively from secondary sources such as published research papers, peer-reviewed journal articles, and credible websites**.** The study synthesizes existing literature to identify patterns, themes, and insights related to demographic variables and cultural factors affecting employee engagement and job satisfaction. Since the research is conceptual in nature, no primary data collection or statistical analysis has been conducted**,** and the findings are based on interpretation and comparison of prior studies**,** making the methodology purely qualitative.

Objectives of the Study

- To examine the relationship between demographic factors and employee engagement in diverse workplaces.
- To investigate how cultural differences impact employee engagement and job satisfaction**.**
- To identify the challenges and barriers posed by cultural and demographic diversity in workplace engagement.
- To suggest practical strategies for organizations to enhance employee engagement by embracing demographic and cultural diversity.
- To analyze how organizational culture and its alignment with employees' cultural values affect their engagement and productivity**.**

Findings:

The study finds that demographic and cultural differences strongly affect employee engagement in the workplace. Employees of different ages, genders, experience levels, and cultural backgrounds have different expectations and motivations**,** so their engagement levels are not the same. Diversity can be both beneficial and challenging—it improves creativity and decision-making, but if not managed properly, it can cause conflicts and misunderstandings. The findings also show that generational differences matter**,** as what motivates one age group may not motivate another. Organizations can improve employee engagement only when diversity is managed well through inclusive leadership, supportive HR practices, and a work culture that respects and values differences.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Suggestions:

- Promote inclusive leadership by training managers to respect and value demographic and cultural differences among employees.
- Adopt flexible engagement strategies, as different age groups and cultures are motivated by different factors such as recognition, growth opportunities, or job security.
- Create a diversity-friendly work culture that encourages open communication, mutual respect, and collaboration among employees.
- Implement fair and supportive HR practices**,** including equal opportunities, transparent rewards, and inclusive policies.
- Provide cultural awareness and sensitivity training to reduce misunderstandings and workplace conflicts.
- Encourage teamwork and collaboration by designing teams that value diverse perspectives and skills.
- Align organizational culture with employee values to improve engagement, satisfaction, and productivity.

References:

1. Agrawal, S. actors Influencing Employee Engagement: A Study of Diverse Workforce. AIMA Journal of Management *&* Research.
2. Deschner-Warner, J. (2024). Employee Engagement and Job Satisfaction in Multicultural Workplaces: A Literature Review from a Cross-Cultural Perspective. NextGen Scientific Review, 65-89.
3. P. A. Lapoint and A. Lipre-Spence. (2017). Employee Engagement: Generational Differences in the Workforce" by P. A. Lapoint and A. Lipre-Spence. Journal of Organizational Psychology, 118-128.
4. Radhika, T; Srinivas, R Vijaya. (2021). The Empirical Study On Employee Engagement: A Study Of Diverse Workforce. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education, 5713-5718.
5. Yves R.F. Guillaume, Jeremy F. Dawson, Lilian Otaye-Ebede, Stephen A. Woods, Michael A. West. (2015). Harnessing demographic differences in organizations: What moderates the effects of workplace diversity? journal of organizational behavior, 276–303 .
6. https://www.barraiser.com/blogs/cultural-diversity-in-the-workplace

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Financial Inclusion, Fintech, and Digital Transformation: Reshaping Global Finance

Shinde Vijay Bhausaheb[1], Dr. Vibha R. Patil [2]
[1]Sr. System Analyst, [2] Research Gauide
Karmaveer Adv. Baburao Ganpatrao Thakare College of Engineering, Nashik
Email: vijayshinde26@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180105
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 23-28
January - 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

Financial inclusion—the ability of individuals and businesses to access and use financial services—has emerged as a critical development priority for reducing economic inequality and fostering sustainable growth. This paper examines the transformative role of financial technology (fintech) and digital innovation in advancing financial inclusion on a global scale, with particular emphasis on developments in emerging markets, particularly India. Through analysis of recent data, technological innovations, and policy frameworks, this paper demonstrates that fintech solutions, underpinned by digital transformation initiatives, are fundamentally reshaping how people access, use, and benefit from financial services. The evidence shows that despite significant progress; challenges remain in ensuring equitable and sustainable financial inclusion across all demographic segments.

Keywords: *Financial Inclusion, Fintech, Digital Transformation, Digital Financial Services, Emerging Economies, Mobile Payments, Unified Payments Interface (UPI), Digital Wallets.*

Introduction

The traditional financial system has historically excluded billions of people from accessing basic financial services. According to the World Bank's Global Findex Database, significant portions of the global population—particularly in developing economies—remain unbanked or underbanked. This exclusion perpetuates cycles of poverty, limits entrepreneurial opportunities, and constrains economic development. The emergence of fintech has fundamentally altered this landscape. Financial technology refers to innovation in financial services delivery, leveraging digital tools, data analytics, artificial intelligence (AI), and mobile platforms to create more accessible, efficient, and affordable financial solutions. When coupled with comprehensive digital transformation strategies, fintech has become a powerful instrument for advancing financial inclusion. India exemplifies this transformation. The country's digital payment ecosystem has undergone a remarkable metamorphosis, evolving from a largely cash-based economy to one of the world's fastest-growing digital financial markets. This paper explores the interconnected relationships between financial inclusion, fintech innovations, and digital transformation, examining their implications for economic development and social equity.

Defining Financial Inclusion and Digital Transformation:

1 Financial Inclusion: Dimensions and Significance

Financial inclusion encompasses three critical dimensions: access (availability of financial services), usage (actual utilization of these services), and quality (appropriateness and suitability of services to user needs). True financial inclusion extends beyond merely offering products; it requires ensuring that individuals and small businesses can access, understand, and effectively utilize financial services to improve their lives and build businesses.

The significance of financial inclusion cannot be overstated.
Research demonstrates that financial inclusion:

- Reduces poverty by enabling individuals to save, invest, and build asset bases

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Shinde Vijay Bhausaheb, Sr. system Analyst, Karmaveer Adv. Baburao Ganpatrao Thakare College of Engineering, Nashik.

How to cite this article:
Shinde, V. B., & Patil, V. R. (2026). Financial Inclusion, Fintech, and Digital Transformation: Reshaping Global Finance. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 23–28. https://doi.org/10.5281/zenodo.18830911

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18830911
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- Promotes entrepreneurship by providing capital access for small and medium enterprises (SMEs)
- Enhances economic stability by formalizing economic activity and creating transparent financial records
- Improves financial resilience by enabling individuals to manage risks and weather economic shocks
- Contributes to gender equality by empowering women through financial independence
- Supports governmental revenue collection through formal transaction records

2 Digital Transformation in Financial Services

Digital transformation extends beyond technology adoption**;** it represents a fundamental reimagining of business models, customer experiences, and operational processes. In the financial sector, digital transformation involves:

- Migration from analog to digital service delivery channels
- Integration of advanced technologies (AI, blockchain, cloud computing) into core operations
- Development of data-driven decision-making frameworks
- Creation of seamless, omnichannel customer experiences
- Establishment of ecosystem partnerships between fintech companies and traditional institutions
- Implementation of robust cybersecurity and data protection frameworks

3 The Fintech Revolution: Drivers and Innovations:

1 Key Drivers of Fintech Growth

Multiple factors have catalyzed explosive fintech growth:

- **Technological Advancement**: Proliferation of smartphones, improved internet connectivity (particularly broadband and 4G/5G), and cloud computing have dramatically reduced barriers to service delivery. Mobile technology, particularly in emerging markets, has enabled direct access to financial services without requiring physical infrastructure.
- **Regulatory Evolution**: Progressive regulatory frameworks, such as India's guidelines on payments system operations and the Reserve Bank's support for innovation, have created space for fintech companies to experiment and scale [6]. Sandbox environments and regulatory clarity have accelerated innovation.
- **Consumer Demand**: Growing digital literacy, changing consumer expectations (particularly among younger demographics), and dissatisfaction with traditional banking services have created demand for digital alternatives. COVID-19 accelerated this shift, with lockdowns forcing both institutions and consumers toward digital solutions .
- **Business Model Innovation**: New fintech business models—including platforms, marketplaces, and API-based ecosystems—have enabled rapid scaling without significant capital investment in physical infrastructure.

2 Major Fintech Innovations Enabling Financial Inclusion:

- **Mobile Money and Digital Wallets**: These platforms enable individuals to store value, send money, and make payments via mobile devices, circumventing the need for traditional bank accounts. In India, UPI. (Unified Payments Interface) has revolutionized this space, processing an extraordinary volume of transactions
- **Alternative Credit Scoring**: Traditional credit scoring disadvantages those with limited credit histories. Fintech lenders employ alternative data—transaction history, utility payments, educational background—to assess creditworthiness accurately. This opens credit access to previously excluded populations.
- **Embedded Finance**: Integration of financial services into non-financial platforms (e-commerce, ride-sharing, social media) creates frictionless access to financial products. Users can access credit, insurance, or investment products within their everyday digital environments without navigating to separate financial institutions.
- **Blockchain and Distributed Ledgers**: These technologies enable secure, transparent, and immutable record-keeping, reducing fraud and operational costs. They facilitate cross-border payments at reduced cost, benefiting remittance receivers and immigrant communities.
- **Artificial Intelligence and Machine Learning**: AI powers personalized financial recommendations, fraud detection, customer service automation, and risk assessment. Machine learning algorithms can identify patterns that humans might miss, enabling more accurate credit decisions and customized product offerings.

Financial Inclusion and Digital Transformation in India:

A Case Study

India represents a global leader in leveraging fintech and digital transformation to achieve financial inclusion at scale. The following data illustrates this transformation:

Metric	2019	2021	2023	2024
UPI Transaction Volume (Crore)	1,079	4,155	13,400	17,221
UPI Transaction Value (Lakh Crore ₹)	18.4	65.2	189.4	246.8
Digital Payment Transactions (Crore)	3,248	7,120	15,420	20,849

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Digital Payment Market Share (%)	87.2	92.5	96.8	99.7
Digital Touchpoints Deployed (Crore)	0.82	1.45	3.20	4.77
RBI Digital Payments Index	—	285.42	385.21	465.33

Table 1: India's Digital Payment Ecosystem Growth (2019-2024)

This data demonstrates India's extraordinary digital transformation. From 2019 to 2024, UPI transaction volumes increased over 1,500%, while the market share of digital payments rose from 87.2% to 99.7%. The RBI Digital Payments Index, which tracks adoption across multiple parameters, increased 4.6 times since its 2018 base.

1 UPI: The Foundation of Digital Financial Inclusion:

Unified Payments Interface (UPI) represents perhaps the most successful fintech intervention for financial inclusion globally. Launched in 2016, UPI enables seamless, real-time fund transfers between bank accounts using simple identifiers (phone numbers or virtual addresses).

Key characteristics include:

- **Zero friction**: Users can participate without extensive documentation or complex authentication procedures
- **Near-instant settlement**: Transactions complete in seconds, reducing operational costs
- **Cost efficiency**: Transaction costs are minimal, enabling inclusion of low-value transactions previously uneconomical
- **Interoperability**: Works across multiple banks and providers, preventing lock-in
- **Vendor integration**: Small vendors and informal sector participants can easily access digital payment infrastructure.

The success of UPI in India demonstrates how infrastructure innovation, regulatory support, and ecosystem partnerships can democratize financial access.

2 Financial Inclusion Outcomes:

The digital transformation has yielded tangible financial inclusion results:

- **Formalization of Informal Economy**: UPI has enabled informal sector workers—street vendors, auto-rickshaw drivers, agricultural traders—to participate in the formal financial system, creating digital transaction records that facilitate credit access and tax compliance.
- **Gender Inclusion**: Digital financial services have proven particularly transformative for women, enabling them to manage finances independently and reducing vulnerability to financial abuse. Female participation in digital payment systems has grown significantly.
- **Rural Penetration**: The deployment of 4.77 crore digital touchpoints has brought financial infrastructure to previously underserved rural areas. Rural digital transaction adoption has accelerated substantially.
- **SME Financing**: Fintech credit platforms leverage transaction data from UPI and other digital sources to provide rapid credit decisions, enabling micro and small business growth.

Global Fintech Landscape and Financial Inclusion:

1 Market Growth and Investment Trends:

The global fintech market demonstrates robust growth trajectory. The market was valued at approximately $394.88 billion in 2025 and is projected to reach $1,126.64 billion by 2032, representing a compound annual growth rate of 16.2%. This growth reflects sustained investor confidence and expanding market opportunities globally.

However, recent investment patterns show interesting dynamics. Global fintech investment experienced $44.7 billion during H1 2025, marking the lowest six-month period in five years. This moderation may reflect investor focus shifting from growth-at-all-costs models toward sustainable, profitable ventures.

2 Regional Variations in Financial Inclusion Progress:

Financial inclusion progress varies significantly across regions. Research indicates that Africa and the Asia-Pacific regions have recorded the greatest progress in digital financial inclusion adoption [18]. India, driven by government initiatives and regulatory support, leads the Asia-Pacific region. Meanwhile, Sub-Saharan Africa's mobile money adoption has created alternative pathways to financial inclusion.

Latin America has developed distinct fintech ecosystems characterized by neobanks and lending platforms catering to previously underserved segments. Southeast Asian countries have leveraged mobile money and digital wallets to accelerate inclusion.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

3 Emerging Trends in Fintech-Led Inclusion:

- **Embedded Finance Growth**: The integration of financial services into non-financial platforms is accelerating [19]. This approach reduces friction and enables financial products to meet users where they already engage digitally.
- **AI-Driven Personalization**: Fintech platforms increasingly employ AI to provide personalized financial advice and product recommendations based on individual circumstances, improving product-market fit [20].
- **Open Banking Ecosystems**: Regulatory frameworks promoting open banking (API-based system access) are enabling third-party developers to create innovative solutions that enhance competition and improve customer experiences.
- **Blockchain Applications**: Beyond cryptocurrency, blockchain technology is enabling cross-border payments, smart contracts, and programmable transactions that reduce costs and improve efficiency.

Challenges and Barriers to Sustainable Financial Inclusion:

Despite significant progress, substantial challenges remain:

1 Infrastructure and Connectivity Gaps:

While digital infrastructure has expanded dramatically, connectivity gaps persist, particularly in rural and remote areas. Limited internet access, unreliable power supply, and inadequate infrastructure prevent full participation by some segments. The digital divide remains a significant barrier in least-developed countries.

2 Digital Literacy and Financial Literacy:

Access to technology alone is insufficient. Users must possess digital literacy (ability to use digital tools effectively) and financial literacy (understanding of financial concepts and products). Educational gaps, particularly among older populations and in rural areas, limit fintech adoption.

3 Cybersecurity and Data Privacy:

As financial services move online, cybersecurity becomes paramount. Fraud, phishing attacks, and data breaches undermine consumer confidence and expose users to financial losses. Regulatory frameworks must balance innovation with robust security standards. Emerging economies face particular challenges in developing adequate cybersecurity infrastructure.

4 Regulatory and Legal Uncertainty:

While progressive regulation supports fintech, uncertainty regarding regulatory treatment in some jurisdictions creates risks for innovation. Consumer protection frameworks must evolve to cover fintech products while avoiding excessive restrictions that stifle innovation.

5 Trust and Behavioral Adoption:

Trust remains a critical barrier. Some segments, particularly in developing economies, remain skeptical of digital financial services. Previous negative experiences with financial institutions, cultural preferences for cash, and concerns about security and privacy slow adoption. Behavioral interventions and consumer education are necessary to overcome these barriers.

6 Gender and Socioeconomic Disparities:

While fintech has advanced gender inclusion, disparities persist. Women often face greater barriers to technology access, digital literacy, and financial decision-making autonomy. Low-income segments, despite having greatest need for financial inclusion, often lack devices, connectivity, and digital skills necessary for fintech participation.

Policy Frameworks and Regulatory Approaches:

Effective financial inclusion through fintech requires supportive policy frameworks. Successful approaches include:

1 Regulatory Sandboxes:

Regulatory sandboxes—controlled environments permitting fintech companies to test innovations under regulatory supervision—have proven effective in fostering innovation while managing risks. India's framework has enabled extensive UPI ecosystem development while maintaining oversight [24].

2 Open Banking Standards:

Regulation promoting open banking standards—requiring financial institutions to provide API access enabling third-party integration—promotes competition, innovation, and customer choice. This approach has proven successful in Europe and is spreading globally.

3 Consumer Protection and Data Privacy:

Robust consumer protection frameworks (including dispute resolution mechanisms, fraud liability rules, and data protection requirements) are essential for building confidence in digital financial services. Frameworks must address specific fintech risks while remaining technology-neutral [25].

4 Financial Literacy and Capability Programs:

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Government-supported financial literacy programs, coupled with fintech platforms' user education initiatives, build consumer capability. Multilingual resources, simplified explanations, and behavioral design principles improve effectiveness.

5 Infrastructure Investment:

Public investment in digital infrastructure—connectivity, digital identity systems, payment infrastructure—creates foundations upon which fintech can build. India's Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY) and digital payment infrastructure investments exemplify this approach.

Discussion: Interconnections and Future Directions:

The evidence presented demonstrates clear interconnections between fintech innovation, digital transformation, and financial inclusion:

1. **Technology Enablement**: Fintech innovations are technology-driven; they require digital infrastructure and platforms. Digital transformation provides these foundations.
2. **Business Model Innovation**: Digital transformation enables new business models (platforms, marketplaces, ecosystems) that fintech companies leverage to scale solutions efficiently.
3. **Inclusion Impact**: Both fintech and digital transformation have demonstrated measurable impact on financial inclusion metrics—account access, service usage, product diversity.
4. **Virtuous Cycle**: As inclusion expands, user data increases, enabling better-targeted solutions. Improved services drive further adoption, creating positive feedback loops.

However, sustainable financial inclusion requires more than technology.

Success depends on:

- **Holistic approaches** combining technology with financial literacy, consumer protection, and regulatory frameworks
- **User-centric design** ensuring solutions address actual user needs, preferences, and constraints
- **Ecosystem collaboration** requiring fintech companies, traditional institutions, regulators, and civil society organizations to work together
- **Addressing inequality** ensuring inclusion benefits reach low-income segments, women, and marginalized communities disproportionately

Conclusion:

Financial inclusion, fintech, and digital transformation are deeply interconnected forces reshaping global finance. Evidence from India and other regions demonstrates that fintech, supported by comprehensive digital transformation initiatives, can dramatically expand financial access and usage, particularly in emerging markets.

The data presented—India's extraordinary growth in UPI transactions (1,500% increase 2019-2024), rising digital payment market share (99.7% in 2024), and expanding digital touchpoints (4.77 crore)—illustrates the transformative potential of these forces. Global trends confirm this, with the fintech market projected to exceed $1 trillion by 2032.

However, sustainable financial inclusion requires viewing fintech and digital transformation not as ends in themselves but as means to broader development objectives. Success requires addressing persistent challenges: infrastructure gaps, literacy deficits, cybersecurity threats, and socioeconomic inequalities.

Moving forward, stakeholders must prioritize:

- **Equitable access**: Ensuring inclusion benefits reach excluded populations, not merely expanding services to already-served segments
- **User-centric innovation**: Developing solutions around actual user needs and constraints
- **Regulatory evolution**: Creating frameworks that balance innovation with consumer protection
- **Capacity building**: Investing in digital and financial literacy to enable effective participation
- **Ecosystem collaboration**: Leveraging strengths of fintech companies, traditional institutions, governments, and civil society
- **Sustainability focus**: Measuring and optimizing for inclusive development outcomes, not merely transaction volumes

As digital transformation accelerates and fintech ecosystems mature, financial inclusion achieved through these technologies offers genuine opportunity to reduce economic inequality and foster inclusive growth. Realizing this potential requires sustained commitment to inclusive design, equitable access, and development-focused outcomes.

References:

1. World Bank. (2025). The Global Findex Database 2025. World Bank Publication Series. https://www.worldbank.org/en/publication/globalfindex
2. Khera, P. (2021). Measuring digital financial inclusion in emerging market and developing economies. IMF Working Paper WP/21/090, International Monetary Fund.
3. RBI. (2025). Payment System Report. Reserve Bank of India, June 2025. https://www.rbi.org.in

4. IMF. (2025). Financial Access Survey: Fintech, a Catalyst for Financial Services Access, Innovation and Growth. International Monetary Fund Publication. https://www.imf.org/en/News/Articles/2025/10/29/pr-25351
5. PwC India. (2024). The Indian Payments Handbook 2024-2029. PwC India Publications.
6. Government of India. (2025). Press Information Bureau Release on Digital Payments Adoption. Ministry of Finance, October 2025. https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2149372
7. Fintech Weekly. (2025). Emerging improvements of digital banking and financial inclusion: AI, fintech innovations. Fintech Weekly Magazine, August 2025.
8. Angel One. (2025). Digital payments account for 99.7% of transactions volume in 2024: RBI report. Market Updates, October 2025. https://www.angelone.in/news/market-updates
9. Finextra (2025). Financial inclusion in 2025: Will fintech finally close the gaps? Finextra Blog, February 2025.
10. Fintech Weekly. (2025). Digital banking innovation: Embedded finance reshaping financial services. Fintech Weekly Magazine, August 2025.
11. IBS Intelligence. (2025). India's digital payment boom drives financial inclusion at scale. IBSi Research, July 2025.
12. RBI. (2024). Unified Payments Interface (UPI) Framework and Guidelines. Reserve Bank of India Payment System Operations.
13. EY. (2025). How can India drive financial inclusion through technology and literacy? Insights on Financial Services, EY India, July 2025. https://www.ey.com/en_in/insights/financial-services
14. World Bank. (2025). Gender and digital financial inclusion. World Bank Development Practice Brief, 2025.
15. Government of India. (2025). PIDF deployment and transaction analysis. Ministry of Finance Digital Payment Initiative Report.
16. Fortune Business Insights. (2024). FinTech Market Overview: Size, Share, and Value Projections 2024-2032. Market Research Report, October 2024. https://www.fortunebusinessinsights.com/fintech-market-108641
17. [KPMG. (2025). Pulse of Fintech H1'2025 — Global Insights. Global Fintech Investment Analysis, August 2025. https://kpmg.com/xx/en/what-we-do/industries/financial-services/pulse-of-fintech.html
18. IMF. (2021). Measuring digital financial inclusion: Methodology and analysis of fintech impact across regions. IMF Capital Markets Department Report, 2021.
19. World Economic Forum. (2025). Communications platforms and the next era of financial inclusion. WEF Stories, August 2025. https://www.weforum.org/stories/2025/08/communications-platforms-and-next-era-of-financial-inclusion/
20. Center for Financial Inclusion. (2024). 2025: Financial inclusion entering a new era. CFI Analysis, December 2024. https://www.centerforfinancialinclusion.org/2025-financial-inclusion-entering-a-new-era/
21. World Bank. (2024). Digital divide and connectivity challenges in emerging economies. World Bank Policy Brief, 2024.
22. IMF. (2025). Cybersecurity risks in fintech and digital financial services. IMF Global Financial Stability Report, October 2025.
23. Behavioral Science Center. (2025). Trust, adoption, and cultural factors in digital financial services. Research Brief on Consumer Behavior in Fintech, 2025.
24. RBI. (2023). Regulatory Sandbox for Payment Systems and Fintech: Framework and Guidance. Reserve Bank of India Financial Innovation Bulletin, 2023.
25. IMF. (2024). Consumer protection frameworks for digital financial services: Global standards and best practices. IMF Policy Discussion Paper, 2024.
26. RBI. (2025). Digital Payments Index and Financial Inclusion Metrics. Payment System Report, H1 2025. https://www.rbi.org.in
27. Fortune Business Insights. (2024). Global fintech market projections to 2032. Fintech Market Size and Growth Analysis.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Globalization and the politics of urban space in the fiction of Neel Mukherjee.

Mangesh Kamble[1] ·Dr. Anil Kshirsagar[2]
[1,2]Asst. Professor, M. J. College, Jalgaon

Manuscript ID:
JRD -2026-180106
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 29-31
January - 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

Urban space means in one area what kind of environment there is for the people and what kind of facilities are available in that space. It includes buildings, social spaces, infrastructure, streets and all other facilities which serve for human interaction and development. It reflects the various aspects of life in different shades. It helps humans for their holistic growth and development. When we think about politics in urban space then all human races get influenced by this aspect. Politics always plays crucial roles in the development of humans in everyday life. So, writers also present this issue in their books or any other writings. In post-modern writing about new theories and new terms politics always have important implications in writings of various subjects including literature. Now we cannot separate politics and social writings at any cost. Globalization is very important aspect of everyday life, and we can't ignore it in our life. It is very wider idea related to all subjects, but when we think about literature it becomes crucial to write all aspects of globalization and its influence on writing. It includes to involvement of accepting the new idea and new way of writing with interchanging the cultural narrative, writing pattern, hybridity, broader themes like migration, diaspora, colonialism, identity issues, translations, queer theories, and digital platforms. It includes vast writing with very different understanding and wide range. While studying globalization we think about all these things in challenging manner. Literature becomes very rich and vast with different ideas which helps us to understand this world in better way.

Keywords*: Globalization; Urban Space; Politics; Indian English Fiction; Neel Mukherjee; Migration; Class Inequality; Urban Politics; Postcolonial Literature*

Introduction

Neel Mukherjee (born 1970) is a critically acclaimed Indian-born author based in London, known for novels exploring social justice, class, and family, including the Booker-shortlisted The Lives of Others. A former Rhodes Scholar educated at Oxford and Cambridge, he has received the Writers' Guild of Great Britain Award and the Encore Award. He was educated at Don Bosco School in Kolkata before studying English at Jadavpur University. Attended University College, Oxford, as a Rhodes Scholar, earning a second BA in English in 1992. He later completed a Ph.D. at Pembroke College, Cambridge, and an MA in Creative Writing at the University of East Anglia. He wrote notable works like A life Apart (2010) originally published in India as Past Continuous (2008), this debut novel won the Writers' Guild of Great Britain Award for best fiction and the Vodafone Crossword Book Award, The Lives of Others (2014) shortlisted for the Booker Prize and winner of the Royal Society of Literature's Encore Award and A State of Freedom (2018).

Literary Review

Neel Mukherjee's writing presents various aspects of life in very bold way. He writes about the current issues faced by every individual in their life. His theme challenges the new narratives which tells about the characters' deep sense of identity and social dilemma related to acceptance of different cultures. His first novel A life Apart (2010) present dual narratives one set in Oxford with Ritwik Ghosh, the other following Miss Gilby in early 20th-century India. He writes about both characters challenges the new era and culture. His second novel The Lives of Others (2014) represents Ghose a Bangali family in Calcutta and the radical world of a young man Supratik drawn into Naxalite revolt in rural Bengal.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Mangesh Kamble, Asst. Professor, M. J. College, Jalgaon

How to cite this article:
Kamble, M., & Kshirsagar, A. (2026). Globalization and the politics of urban space in the fiction of Neel Mukherjee. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 29–31. https://doi.org/10.5281/zenodo.18830981

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18830981
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

His third novel A State of Freedom (2018) represents five loosely connected stories rather than conventional plot structure. It shows its ambitious engagement with themes like migration, inequality, and the elusiveness of freedom. His fourth book Choices (2024) is described as a triptych (three sides) of interlinked stories, explores ethical and ideological dilemmas in contemporary life, particularly around economics, environment, and personal values. Many researchers and scholars publish articles regarding Mukherjee's theme, characters and presentation of globalization and urbanization in the novel. In this sense this present works is very significant to understand the new era and its attributes in Mukherjee's novel. As a result of it, the research student initiated the work to highlight the globalization theme and different attributes of it in Indian English Writing.

Aims and Objectives

The aims and objectives are as follows

- To analyze the representation of political urban space in Mukherjee's novels as product of social, economic and political force.
- To examine the impact of globalization on urban life as depicted in Mukherjee's fiction, particularly its role in intensifying class divisions, and spatial inequality.
- To investigate the politics of inclusion and exclusion within urban spaces, focusing on marginalized groups such as migrants, workers, and the urban poor.
- To study migration and mobility as central experiences of globalized urban existence and to analyze how these processes produce displacement, alienation, and fragmented identities.
- To examine urban violence, protest, and political resistance as responses to spatial injustice and economic exploitation in Mukherjee's fiction.
- To analyze narrative form and structure as a reflection of urban fragmentation and global dislocation, focusing on Mukherjee's use of polyphony, non-linear narration, and multiple perspectives.
- To evaluate the significance of Mukherjee's fiction in contemporary Indian English literature as a critical intervention in debates on globalization and urbanization.

Scope of Research

The following novels of Neel Mukherjee's have been studied for detailed study:

- A life Apart (2010)
- The Lives of Others (2014)
- A State of Freedom (2018)
- Choices (2024)

Secondary Sources:

The secondary sources include the different reviews, critical writing, magazines, newspapers, interviews and so on. Some journals and articles on Neel Mukherjee's novels have been also studied.

Gap in the Present Research

- The present research work revolves around the works of Neel Mukherjee alone other works are not mentioned in the present study.
- The present study comprises globalization and politics in urban space theme and its attributes only, other critical literary themes like feminist, male dominant and queer theories have not been applied in the present study.
- The area of the present work is a restricted up to Indian writing in English only, British, American, African, Canadian literature has not been studied here.

Relevance of Research Work

This study is relevant because globalization has profoundly transformed urban spaces, particularly in postcolonial societies like India. Neel Mukherjee's fiction offers a literary lens through which the social, economic, and ethical consequences of globalization can be examined. This study is also significant in the part of urban politics in global spere where the world is changing very drastically. It is open space for study in various spheres of literature. Mukherjee's novels present globalization and its different attributes in Indian society with progressive narratives. He shows class division, poor society, migration of workers, moral anxiety and global capitalism through the novels very effectively.

This study situates Neel Mukherjee among major contemporary Indian English writers who address urban realities. By focusing on urban space rather than individual identity alone, the research expands critical understanding of Indian English fiction's engagement with social inequality, political violence, and urban

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

transformation in the global era. It is relevant in English Indian literature because Mukherjee's writing states various issues like globalization, migration, socio political aspect, and colonialism effectively.

Research Methodology

The researcher has followed descriptive and analytical methodology.

Hypothesis

- Globalization in Mukherjee's novels reinforces spatial segregation between privileged bourgeois spaces and marginalized urban zones.
- Urban spaces in Mukherjee's fiction function as mechanisms of power and control, shaping access to resources, mobility, and visibility for different social classes.
- Mukherjee's novels symbolize complicity and ethical insulation, enabling privileged urban subjects to remain detached from systemic urban injustice.
- Urban violence, political protest, and radical movements in Mukherjee's fiction emerge as responses to injustice produced by global and national economic structures.
- In Mukherjee's novels freedom presents as a neoliberal illusion, accessible mainly to those already positioned within privileged urban spaces.

Expected Outcomes

- This study is expected to establish that urban space in Neel Mukherjee's fiction is not a neutral backdrop but a politically produced and ideologically charged site shaped by globalization, class power, and historical forces.
- This research will demonstrate how globalization intensifies class divisions, spatial segregation, and social exclusion within urban environments depicted in Mukherjee's novels.
- The study is likely to show that Mukherjee exposes the illusory nature of freedom and choice promised by urban modernity, especially for marginalized urban subjects.
- The research is expected to demonstrate that urban protest, violence, and radical movements in Mukherjee's fiction arise as responses to economic injustice rather than just ideological thinking.
- The study will show how Mukherjee's cities carry colonial, postcolonial, and political memories, shaping contemporary urban identities and conflicts.
- The study will contribute to existing scholarships by positioning Mukherjee as a significant voice in postcolonial urban and globalization-focused literary discourse.
- The study will encourage readers and scholars to rethink dominant narratives of urban progress, development, and globalization through **literary representation and ethical aspects**.

Conclusion

This study reveals complex themes like globalization and political urban space in very effective ways where it intermingles with various ideas like colonialism, migration, sense of identity, class division, political violence, moral anxiety and social economic unrest. This study also challenges current changing environment of society with accepting its various spheres of classes. This study also demonstrates the use of different narrative techniques and character representation with new ideologies. Overall, this study established Mukherjee as great contemporary Indian English writer of 21st century.

Bibliography

A) Primary Sources

- A life Apart (2010) Past Continuous (India) 2008, Picador in India
- The Lives of Others (2014), Chatto & Windus, UK
- A State of Freedom (2018), W. W. Norton & Company, UK
- *Choices (2024)* , W. W. Norton & Company UK

B) Secondary Sources

Globalization and Literary studies, edited by Joel Evans, Cambridge University Press, April 2022.
Space and literary studies, edited by Elizabeth Evens, Cambridge University Press, May 2025.
Postmodern Literature, edited by Brian MacHale and Len Platt, Cambridge University Press, March 2016

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Webliography

1. https://books.google.co.in
2. https://en.wikipedia.org/wiki
3. http://shodhganga.inflibnet.ac.in
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Neel_Mukherjee_(writer)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

AI as an Emerging Mental Health Tool in Digital India: Implications for India's Social and Health Transformation

Akshay Kharat[1] L. D. Nikam[2]
[1]Ph.D. Research Scholar NMU
[2] Research Guide, HOD of Department of Psychology, MJ College, Jalgaon,
Email: akshaykh08@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180107
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 33-36
January - 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

Mental health has emerged as a major public health and developmental challenge in India, characterized by a high burden of mental disorders, wide treatment gaps, and an acute shortage of mental health professionals. In the context of India's rapidly expanding digital health ecosystem, artificial intelligence (AI) is increasingly viewed as a potential system-level solution to enhance mental health service delivery. Method: This study adopted a narrative review approach with a structured search of open-access peer-reviewed literature, relevant studies published between 2014 and 2025 were gathered from databases like PubMed, Google Scholar, WHO reports, Government of India reports to examine the role of AI in mental health care within the framework of Digital India. Findings: The review indicates that AI-enabled tools such as conversational agents, digital screening systems, and decision-support technologies can support early identification, task-sharing, and continuity of care, thereby complementing existing mental health services. However, ethical, social, and policy challenges related to data privacy, equity, and human oversight remain critical. Overall, AI holds promise as a complementary tool for strengthening India's mental health system and supporting broader social and health transformation when implemented responsibly.

Keywords: *Artificial Intelligence, Mental Health, Digital India, Health Psychology, Treatment Gap*

Introduction

The fact cannot be denied that mental health is taking the centre position in the public health debate of India and we actually lack the infrastructure to accommodate the problems that mental health issues are holding for India. The Burden of mental disorders in India is increasing, according to the National Mental Health Survey (NMHS) 2015 to 16, nearly 10.6 % of the adult Indian population has common mental disorders (Gururaj et al., 2016). The report further estimates that nearly 15% of the Indian require mental health interventions. The economic burden on India for the treatment of mental health disorder is huge, WHO estimates that India is likely to lose 1.03 trillion USD between 2012 – 2030, Due to the poor mental health infrastructure in India. Further indicating that this could heavily impact the nations productivity and developmental goals in long run.Prevalence of mental health problem cuts across all the age groups in India from young to elderly. Out of which the majority of the affected section is middle age working population which is the backbone of the Indian economy (Gururaj et al., 2016 p. 9). According to WHO the age-adjusted suicide rate in India is 21.1 per 100,000 population, a tragic indicator of the most extreme outcome (World Health Organization, 2019).NHMS (2016) found that mental health issues have a clear impact on individuals and society. Disabilities caused by mental disorders affect people's functioning in family, work, and social life, and most of these issues remain hidden in Indian society due to stigma, reducing the quality of life of the population.

Treatment Gap and Systemic Challenges

There is the huge treatment gap for mental disorders in India, as reported by Gururaj et al (2016), nearly 70-92% people throughout the country don't receive any help for their mental disorders, every 9 out of 10 people don't get any treatment for their mental health concerns as

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Akshay Kharat , Ph.D. Research Scholar NMU

How to cite this article:
Kharat, A., & Nikam, L. D. (2026). AI as an Emerging Mental Health Tool in Digital India: Implications for India's Social and Health Transformation. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 33–36. https://doi.org/10.5281/zenodo.18831101

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18831101
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

even a smaller number of people come forth to seek help, which directly indicate the shortcoming of the existing services (Gururaj et al., 2016, p. 120).

Shortage of mental health professionals is another major concern, it is estimated that in India MH professional to patient ration is 0.75 for every 100,000 people, which is drastically lower than the worlds median, leading to a deep valley between that India need to fill by building a more functional MH infrastructure.

This is further strengthened by the argument of Debnath et al. (2025) that India has the world's biggest gap in mental health sector, despite of the efforts of the policy makes in the Mental Health Act 2017, majority of people remain undiagnosed with mental health disorders, indicating toward the failure of the framework at multiple points in the treatment course, which can be concluded as inability to provide a long-term adherence service to patients (Debnath et al., 2025).

According to the NHMS (2016) there is a big Urban–rural disparities in the MH- Mental Health services, as most of the services are concentrated in the urban areas, ignoring the rural population which is the larger part of India's population. Gururaj, et al. (2016) reported that rural population includes the disadvantaged groups and communities coming from uneducated and low socio-economic background.

Stigma is another factor that cannot be ignored in the Indian population, it deeply seeded in the cultural values and beliefs, led to delay in help seeking behaviour (Gururaj et al., 2016, p. 120) and other factor like awareness, literacy, service cost, ease of access and poor MH infrastructure acts as additional access barriers in accessing treatment available (Debnath et al., 2025).

Debnath et al., (2025) also reports that India will have to face the cost of 1 trillion in economic burden due to high rate of mental disorders, that are steadily increasing with every passing decade.

Need for Scalable and Innovative Solutions

Its high time that we need a scalable and innovative solutions for addressing the limitations of the outdated MH service delivery system. The traditional model of MH care is built on the MH professionals constituting mostly psychiatrist who are scarce and largely concentrated to urban area, leaving the majority of the rural population vulnerable (Gururaj et al., 2016, p. 120). The biggest limitations of traditional service delivery system are, it's structurally incapable of serving the 1.4 billion population of India. The NMHS report concludes that current mental health infrastructure in India is broken, unorganized, and is incapable in all aspects to deliver effective MH interventions at state level (Gururaj et al., 2016, p. 10). In an analysis it was reported that the traditional MH care services are incapable of providing the long-term adherence to patients as the major reason of drop-off before the treatment is effective or even complete (Debnath et al., 2025).

There is dire need for exploring novel technology-enabled approaches to tackle concern. Debnath et al., (2025) in his analysis has highlighted the "digital platform such as Tele-MANAS" as one initiative that has increased the reach of the MH services across India as the first step towards bridging the Urban-Rural gap, further emphasising on the use of technology to impart interventions to needy and provide training to non-specialist caretakers through the Health and Wellness Centres which can substantially increase the workforce. The digital platforms can play a vital role in imparting the MH services across the vast geography of India, ultimately addressing the unorganized distribution of services in rural and urban areas (Debnath et al., 2025; Gururaj et al., 2016). In the analysis Debnath et al., (2025) proposes the idea of "cascade-base" monitoring system that collects, stores and analysis the patient's data which can be used to pin point real reason for the drop off and can be used to manage the population health efficiently. One such initiative by the government is issuance of a universal health ID under Ayushman Bharat Digital Mission that will keep the record of complete health history of every citizen.

Methods

The study conducted using a Narrative review method with a structured search approach. Data was collected from the relevant studies between 2014-2025, found in databases like PubMed, Google Scholar, WHO reports, Government of India reports. The study employed a structured search strategy using search term "Artificial intelligence" OR "Mental health" OR "AI chatbots" OR "Psychological intervention" OR "Digital mental health" OR "India" OR "Mental health workforce" OR "Technology". Only open access peer review studies, systematic analysis, meta-analysis and narrative reviews in English language were include in the study. Opinion only articles and non-mental health AI studies were excluded from the study.

Mental Health and India's Social & Health Transformation

Mental health is a part of human capital and productivity. WHO, defines MH as "the state of mental well-being that enables to cope with the stresses of life, realize their abilities, learn well and work well, and contribute to their community" (World Health Organization, 2025). This can be understood as ability to learn and working capacity is directly linked to individual's mental health. There is direct impact of this on nations productivity and economic growth. WHO clearly states a causal link between mental health and individual's ability to be productive and earn a living. (World Health Organization, 2021). According to WHO, improving MH infrastructure in the country returns 4 USD for every 1 USD invested (World Health Organization, 2022).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Further an evident link of MH with education, employment, and social wellbeing was found (World Health Organization, 2025, 2022). WHO clearly mentions in its definition that "learning well & work well" is the outcome of the good MH, hence if an individual is not mentally fit his educational and work productivity will be impacted. Goel & Garg (2024) also emphasize in a study that mental disorders are is the major causal factor for morbidity, disability, and economic loss in the workforce.

Digital Indian Initiatives and Health Sector Reforms

India has begun show initiative by employing digital health infrastructure to expand its reach across nation in this venture Indian government has established the dedicated National Digital Health Mission (NDHM), with an aim to establish a digital health ecosystem involving components like Unique Digital Health IDs, Healthcare Professional Registry (HPR) and Health Facility Registry (HFR), this will unify and store health information at one place. This directly addresses the issue of unorganised MH care system. WHO had also published its Global Digital Health Interventions that effectively describes the use of various digital tools available across the health systems (World Health Organization, 2028).

With focus on the initiatives like Telemedicine and e-health as enablers which are effective solution for the 3 core obstacles "Distance, time and limited infrastructure" according to WHO digital initiatives are the primary force in tackling the gaps like geography, cultural traditions and stigma and the rural-urban divide and cost of services (World Health Organization, 2018). With special emphasise on the remote care interventions such as "Provider to Provider Telemedicine i.e., specialist supervision for primary case workers" and "Provider to Patient Telemedicine i.e., direct video consultations". National service like Tele-MANAS is the prime example of this.

Discussion

Artificial Intelligence as Emerging Mental Health Tool in India

AI is rising as the new age digital tool that hold lots of potential for the unorganized MH infrastructure in India. AI is showcasing its efficiency in areas like early screening, provisional diagnosis, psychoeducation, early intervention and follow-up monitoring (Luxton, 2014; WHO, 2022). AI is capable of filling up the rural-urban divide, and carter to the need of population falling in middle- and low-income slab, where it is also capable of providing the cost-effective services.Many AI base chatbots like "Wysa and Woebot" and many others are applying CBT based intervention to provide psychoeducation, track mood, and provide emotional support through text base interaction (Fitzpatrick et al., 2017; Inkster et al., 2018). Evidence from a study show the chatbots effectiveness in the providing relief for mild to moderate anxiety and depressive symptoms in individuals while also indicating the cultural adaptability with Indian population (Inkster et al., 2018).

AI specially holds a promising potential in early screening and identification of high-risk individuals as AI are based on MLM- Machine Learning Model that use self-report data, speech patterns and behavioural indicators which are the key identification factors in predicting problems like depression and suicidal ideation (Shatte et al., 2019). This can be used as the primary point of interventions where MH professional's workforce is limited.AI also has a potential for making the existing Tele-MANAS platform more efficient and robust in catering to the need of the people across nations, by facilitating the counsellors as assistants keeping track of client health records, treatment course and goals, follow-up reminders (Debnath et al., 2025). Together this can drastically improve the reach and productivity of MH professionals.

AI for Addressing the Workforce Gap in Mental Health Services

As discussed above that India has huge shortage of MH professionals and AI can play a crucial role in filling up this gap in patient to MH professional ratio. According to WHO (2022) AI can be used to assist and guide non specialist MH workers in carrying out routine repetitive tasks without reliance on the psychiatrist or clinical psychologist. In simple works AI can act as a facilitator in task shifting, care taking models, simple decision making, referrals and screening within primary health care systems (WHO, 2022).

AI can prove to be an important solution to the next major problem in MH services, that is "long-term adherence to treatment" with its capability AI can effectively manage the extra burdensome tasks like scheduling appointments, automated session reminders, symptoms monitoring, feedback, treatment progress tracking, active engagement with client post session and follow ups (Shatte et al., 2019). Hence AI can provide a big relief to the major problem of dropout in India due to the lack of proper framework for limited MH services (Debnath et al., 2025).

AI is a data analytics giant that can collect, analyse and manoeuvring the large amount of population data to identify service gaps, regional disparities and high-risk groups, it can prove to very beneficial for policy making. It can efficiently unify other services and tools with initiatives Ayushman Bharat Digital Mission. Thus, AI has a huge potential in compensating for the workforce shortage, enhancing productivity, increase reach and efficiency of care services equally across the diaspora of nation.

Ethical, Social, and Policy Considerations

As many benefits as Artificial Intelligent carries there are also some sharp edges that can raise ethical concerns like data privacy and confidentiality or patient's personal information. Epically sensitive information regarding

personal matters discussed in therapeutic setting. Hence building user trust is an essential ingredient in the successful implementing of the AI based interventions (WHO, 2022).

Even after demonstrating the immense potential AI still has a long way to learn and adapt the essential skills such as cultural sensitivity, language and accurate empathy and individualised support. Luxton (2014) emphasises that AI should be pushed as facilitator to humans and not as a substitute, to avoid dehumanization of mental health services.

AI being a new domain in mental health sector will need proper regulatory policy guidelines for its proper ethical integration, development and deployment in health sector, this will ensure that no misuse can be done and promote its responsible use in betterment of the society and national development.

Future Directions

Future research should be aimed at producing India specific evidence-based studies on effectiveness of IA in identifying and accommodating the shortcomings of mental health sector of India. There is dire need of longitudinal studies with experimental trials to assess the impact of AI usage in MH services on the real ground.

Combining the AI with existing public health care frameworks and community health programmes can be a step ahead. A major focus should be laid on the development of a hybrid model of support system that maximise accuracy, efficiency and reach along with ethical integrity.

Conclusion

Mental health has been identified as a major obstacle in the path of India toward expected social and economic development, and we have further narrowed down to the specific gaps in treatment infrastructure and workforce in the mental health sector. Moving ahead identifying the importance of digital tools in addressing the problems, AI has been pitched as the potential tool that can prove to be a breakthrough form existing issues in the Indian mental health services. It can act as major unifying force for the unorganized infrastructure. With a pinch of salt, it is true that AI also brings along some ethical concerns if not addressed from early on will lead to serious problems with the access to huge amount of sensitive and confidential information it will have, also considering that AI doesn't dehumanizing the world leading to more job losses.

References

1. Debnath, A., Sagar, R., & Salve, H. R. (2025). Bridging the mental health treatment gap in India: A policy-oriented framework using the care cascade approach. *Indian Journal of Psychiatry*. Advance online publication.
2. Fitzpatrick, K. K., Darcy, A., & Vierhile, M. (2017). Delivering cognitive behavior therapy to young adults with symptoms of depression and anxiety using a fully automated conversational agent (Woebot): A randomized controlled trial. *JMIR Mental Health, 4*(2), e19. https://doi.org/10.2196/mental.7785
3. Goel, A., & Garg, S. (2024). Public mental health: The Indian perspective. *BRICS Health Journal*.
4. Government of India. (2024). National Digital Health Mission (NDHM). Ministry of Health and Family Welfare. https://ndhm.gov.in
5. Gururaj, G., Varghese, M., Benegal, V., Rao, G. N., Pathak, K., Singh, L. K., Mehta, R. Y., Ram, D., Shibukumar, T. M., Kokane, A., & NMHS Collaborators. (2016). National Mental Health Survey of India, 2015–16: Summary. National Institute of Mental Health and Neuro Sciences (NIMHANS).
6. Inkster, B., Sarda, S., & Subramanian, V. (2018). An empathy-driven, conversational artificial intelligence agent (Wysa) for digital mental well-being: Real-world data evaluation. *JMIR mHealth and uHealth, 6*(11), e12106. https://doi.org/10.2196/12106
7. Luxton, D. D. (2014). Recommendations for the ethical use and design of artificial intelligent care providers. *Artificial Intelligence in Medicine, 62*(1), 1–10. https://doi.org/10.1016/j.artmed.2014.06.004
8. Shatte, A. B. R., Hutchinson, D. M., & Teague, S. J. (2019). Machine learning in mental health: A scoping review of methods and applications. *Psychological Medicine, 49*(9), 1426–1448. https://doi.org/10.1017/S0033291719000151
9. World Health Organization. (2018). WHO guideline: Recommendations on digital interventions for health system strengthening. World Health Organization. https://www.who.int/publications/i/item/WHO-RHR-18.06
10. World Health Organization. (2019). Suicide worldwide in the 21st century: Global age-standardized suicide rates. World Health Organization.
11. World Health Organization. (2021). Mental health and work: Impact, issues and good practices. World Health Organization.
12. World Health Organization. (2022). World mental health report: Transforming mental health for all. World Health Organization.
13. World Health Organization. (2025). Mental health. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Study of Graphene Based Functional Materials for Energy System to Healthcare Applications in India

Bhawana A. Manekar[1], Suhas R. Patil[2],
[1]Department of Physics and Electronics, Moolji Jaitha College (Autonomous), Jalgaon
[2]Department of Physics, Dr. Annasaheb G. D. Bendale Mahila Mahavidyalaya, Jalgaon
Email: bhawanamanekar@gmail.com.

Manuscript ID:
JRD -2026-180108
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 37-43
January - 2026

Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

Graphene has opened new horizons of possibilities and attracted immense research interest worldwide. Along with graphene, its derivatives such as graphene oxide (GO) and reduced graphene oxide (RGO) have also gained significant attention due to their unique properties. Graphene can be combined with various materials and processed into different forms, including fibers, films, membranes, nanoparticles, and nanocomposites. Graphene-based materials exhibit wide-ranging applications in the field of solar cell, energy storage, electronic devices, water purification, biosensors, drug delivery systems, and tissue engineering. Although graphene has demonstrated remarkable performance across these fields, extensive research is still ongoing to fully realize its potential. The present work highlights research in the field of graphene-based materials in India by Indian researchers and discusses the scope for future studies across diverse application areas.

Keywords *graphene; graphene-based materials; nanocomposite; energy storage, tissue engineering.*

Introduction

Graphene is monolayer of tightly packed carbon atoms arranged in two-dimensional honeycomb lattice. This honeycomb structure is basic building block for all graphitic material including fullerene (0D), nanotubes (1D), and graphite (3D) [1]. Graphene is a free standing single atomic plane of graphite. This property of graphene makes it unique as nature strictly restrict the growth of low dimensional crystals. There are different derivatives of graphene. Graphene oxide (GO) and reduced graphene oxide (rGO) are among the most advanced materials developed to overcome the limitations of pristine graphene and broaden its application scope. GO is hydrophilic, enabling easy dispersion in aqueous and organic solvent–based suspensions [2]. These functional groups, together with reduced doping elements, act as catalytic active sites and enable both covalent and non-covalent modifications, making GO highly adaptable for specific applications [3]. The reduced graphene oxide (rGO) is obtained from graphene oxide (GO). It offers a balance between GO and pristine graphene, combining improved electrical conductivity with scalable and cost-effective production, while advances in functionalization have broadened its applications across various fields [4]The graphene oxide (GO) and reduced graphene oxide (rGO) exhibit more complex compositions, including abundant surface oxygen-containing functional groups, defects, specific edge sites, and structural wrinkles, compared to crystalline graphene used in different applications.

Structure of Graphene

The two physicists along with their team in 2004 namely Andre Geim and Kostya Novoselov from Manchester University, UK, use a new approach to synthesized graphene which make revolution in field of 2D materials. They use three-dimensional graphite and pill out single sheet of graphene using micromechanical cleavage [5].

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Bhawana A. Manekar, Department of Physics and Electronics, Moolji Jaitha College (Autonomous), Jalgaon.

How to cite this article:
Manekar, B. A., & Patil, S. R. (2026). Study of Graphene Based Functional Materials for Energy System to Healthcare Applications in India. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 37–43 https://doi.org/10.5281/zenodo.18831230

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18831230
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

They use property of graphite to synthesized stable 2D graphene using top-down approach and avoided all the issue related to stability of small crystallites. This technique is used for obtaining other material including boron nitride, dichalcogenides and high temperature superconductor. This approach useful for production of high quality with size up to 100 µm immediately prompted widespread experimental investigations [6]. Graphene has its unique two-dimensional honeycomb structure with carbon atom form hexagonal lattice can be visualized as two interleaving triangular lattice. Each carbon atom in this lattice form σ bond with three nearest neighbour with a =1.42 Å, while one π-bond oriented out of plane [7]. The bandgap for graphene is virtually zero. Also, the fermi energy level of graphene lies within conduction or valence band while in semiconductor resides within the bandgap due to pinning by impurity states [8]. **Fig 1.** Show the structure of graphene from graphite.

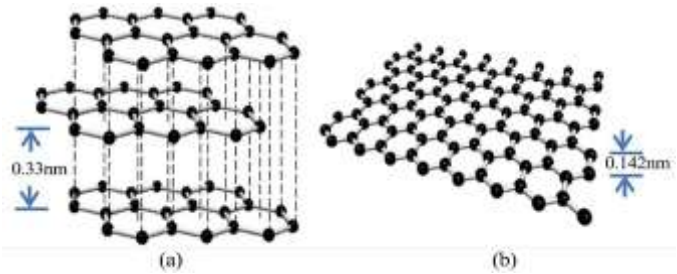

Fig 1: Schematic diagram of (a) Graphite and (b) Single layer of graphene from graphite. Reprinted, Adetayo, A., & Runsewe, D. (2019), Copyright © 2019 by author(s) and Scientific Research Publishing Inc. [9]

Properties of Graphene

Graphene has different unique properties such as optical transparency, mechanical strength, electrical and thermal conductivity. The hexagonal carbon ring of graphene has an area of 0.052 nm^2. As graphene has only single atomic layer, it is considered as super thin and ultralight material. It has very less absorption rate 2.3% of visible light hence highly transparent (97.7%) in nature [10]. Also, the graphene with various layers can be distinguish using refraction and interference of light as graphene with different layer exhibit different colour and contrasts.The optical property of graphene is combined with its high conductivity result in excellent competitive conductive membrane material used indye-sensitized solar cells and LEDs as windows barriers. Graphene has ultrahigh electron mobility (23105 cm^2/Vs), which is 140 times higher than silicon. Hence considered as most conductive material as room temperature with conductivity of 106 S/m and a sheet resistance of 31 Ω /sq [11]. The conduction and valence band of graphene has conelike structure interact at Dirac point. Hence show characteristics of relativistic particles and exhibit anomalous quantum Hall effect [12]. The graphene exhibits exceptionally low electrical noise, it is well suited for the sensitive detection of external electric fields, magnetic fields, and mechanical deformation.The mechanical strength of graphene is very high with most hard crystal structure. The tensile strength of graphene is 125 GPa while elastic modulus of graphene is 1.1 TPa. The graphene has strength 100 time more as compare to steel for same thickness. [13]. The thermal conductivity of graphene (53103 W/mK) is 10 times higher than copper (401 W/mK) at room temperature. The graphene has large surface area of 2630 m^2/g which help in detection of gas molecule by adsorption and desorption of gas molecule led to change in resistance of gas molecule [14].

Synthesis methods for Graphene

There are different methods used for synthesis of graphene after its discovery in 2004 to produce graphene of varying thickness. There are two approaches generally used in synthesis of graphene: top down and bottom up [15]. In top-down approach graphene is obtain from exfoliation of graphite and its derivative. The mechanical exfoliation is also known as scotch tape or peel off method which is developed by Novoselov and Geim. It is eminent method used for extracting single layer graphene on required substrate. Atomic force microscopy is used to identify the no. of layers and thickness of grapheme [16]. The **Fig. 2** above show the schematics of graphite and single layer graphene.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

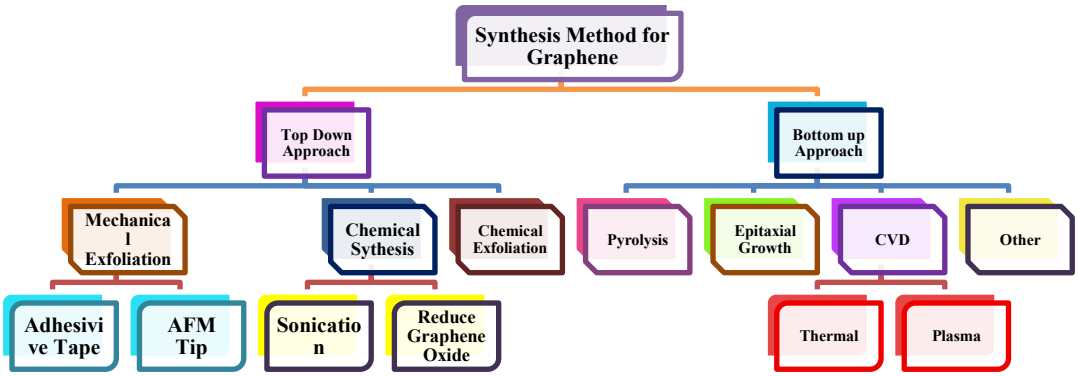

Fig. 2: Flow Chart of Graphene synthesis techniques, adopted, Bhuyan, M. S.et. al (2016) ©authors (2016).

The chemical method carries out in two steps. The first step causes increase in interspacing distance between different layers and in second step this graphene is peel into single or multilayer by heating or sonication [17]. There is another chemical method in which reduction of graphene oxide (GO) is done to obtain graphene. When graphite turns into GO, the interlayer spacing increases sufficiently hence using ultrasonication it is possible to obtained graphene or reduced graphene oxide. [18]. In bottom-up approach there are different method such as pyrolysis, epitaxial growth, CVD can be used. In case of pyrolysis, graphene can be obtained by thermal decomposition of silicon carbide as at higher temperature Si is desorbed hence carbon forms few layer graphene [19]. The epitaxial synthesis method is method in which single crystal grows on the surface of single crystal substrate. Epitaxial graphene growth is promising method for large scale production of graphene [20]. There is another method known as chemical vapour deposition is also used for production of graphene. There are two methods were used in CVD: thermal and plasma [21]. There are other some methods such as arc discharge of graphite, electron beam irradiation of PMMA nanofibers, and conversionof nanodiamond were used[16].This produced graphene is characterized using Raman Spectroscopy, Scanning electron microscope (SEM), Transmission electron microscope (TEM), X-ray diffraction (XRD), ultraviolet–visible spectroscopy (UV–Vis), and atomic force microscopy (AFM) [22].

Applications

The novel 2D material graphene plays role of multitasker in this 21st century. The area of application of graphene is so vast it describes all here. Due to the outstanding properties of graphene such as lightweight, electrical conductivity, strong mechanical, and thermal strength provide a new approach in the field of green technology, electronic and photonic applications for energy storage, sensor, water filtration, composite, solar cell, biomedical field.

1 Solar Cell

Graphene shows exceptional electronic transport typical of two-dimensional Dirac fermions, high mobility, quantum Hall effect, mechanical strength, high thermal conductivity, chemical stability, and optical transparency make graphene an excellent transparent conducting electrode for various solar cells [23]. There were several researcher in India work on graphene for energy production applications. Consistent with the role of graphene in enhancing solar cell performance, R. Vinoth and co-workers (2017) reported a Ru complex–decorated polyaniline (PANI–Ru) covalently grafted onto reduced graphene oxide (rGO). The strong interfacial bonding enabled efficient electron transfer, leading to significant improvements in open-circuit voltage and current density in polymer solar cells compared to PANI–Ru alone. Hence improve in performance due to rGO [24].

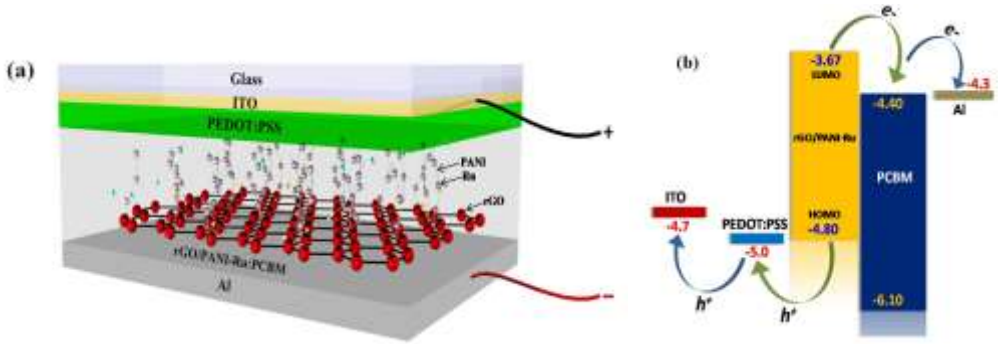

Fig 3. (a) Schematic diagram of PSC device fabricated using rGO/PANI-Ru as an electron donor, (b) Energy level diagram of rGO/PANI-Ru in PSC, reprinted, Vinoth, R. et. al. © The Author(s) 2017 [24].

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

The first use of waste plastic–derived three-dimensional graphene nanosheets (3D GNs) in hole-transport-material-free perovskite solar cells reported by S. Pandey et. al.(2021). The 3D GNs, synthesized via an acid-free two-step pyrolysis process using a nickel mesh catalyst, were employed as electrode dopants in carbon-based mesoscopic PSCs. Devices with 3D GNs showed an enhanced power conversion efficiency of 12.40% [25]. Hence graphene base electrodes can be act as a stable, low-cost alternative to noble-metal electrodes, highlighting their potential for advanced solar cell applications.

2 Automotive Industry

Graphene has many opportunities in automobile industry due to its properties of lightness, flexibility and ease of processing make it used in flexible polymer matrix enhance strength and improve durability of composite component. Its incorporation in polymer enhances the performance, safety, and energy efficiency of vehicles [26]. Many Indian researcher work on graphene base composite and fluid for automotive applications. C. Selvam*et. al.* (2017) synthesised graphene nanoplatelet (GnP)/water-ethylene glycol (H_2O-EG) nanofluids in automobile radiators. Theyfound that the high thermal conductivity and large aspect ratio of GnPs enhanced the convective heat transfer coefficient by up to 51% at 0.5 vol% and 45 °C, while the increase in pressure drop was minimal beyond 0.2 vol%. The improvement was attributed to better energy exchange, particle clustering, and reduced boundary layer thickness [27]. The graphene was used in automobile sensors for monitoring tire pressure and strain on it. The team of D. Maurya and team(2020) developed flexible piezoresistive sensors using 3D-printed graphene ink via aerosol deposition. They test it by mounting on mobile test rig as shown in **Fig 3.** A significant variation in the output waveforms was observed with changes in operating parameters such as normal load, vehicle speed, and tire pressure. They demonstrated wireless data transmission by harvesting strain energy from the tire and developed an energy-efficient approach for secure wireless communication [28].

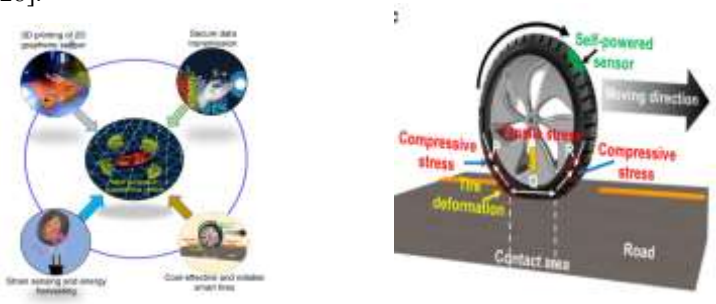

Fig. 4: Smart tires with innovative 3D printed graphene-based strain sensors, b. Schematics of the tire deformation with different types of strain and corresponding waveform, reprinted, Das, P. P. et al. © Springer Nature Singapore Pte Ltd. 2021[28].

3 Energy storage

The advance energy storage is key solution for increasing energy demand. It also helps to avoid disruption such fluctuations in utility grid network, also management of energy need, reducing greenhouse emissions and increasing reliability on renewable energy sources. There are different energy storage devices such as supercapacitor, Li-ion batteries, Fuel Cell. We are discussed here different work in this field of energy storage by Indian researchers. The researcher A.Soam *et. al.*(2018) synthesized $BiFeO_3$-graphene composite material electrodeusing drop casting method on stainless steel substrate. They fabricate supercapacitor with two composite electrode and 1M Na_2SO_4 use as an aqueous electrolyte which filled between the electrodes. They found that prepared electrodes can deliver a power of 18.75 kW $kg^{-1}$with energy density of 1.9 Wh kg^{-1}suggesting a graphene is useful material for supercapacitor application[29]. R. Kumar and team (2017)use reduce graphene oxide in nanocomposite. They synthesized reduced graphene oxide-nickel tungstate (rGO/$NiWO_4$) nanocomposites using hydrothermal method and this composite material for anode electrode in Li-ion batteries. They observed that the prepared RGO/$NiWO_4^{-2}$ nanocomposite electrodeshows good specific capacity (647 mAh g^{-1}) after 100 cycles with fix current density at 100 mA g^{-1}. The graphene plays important role to prevent agglomeration and pulverization and achieve good cycling stability [30]. The graphene is also used in fuel cell. In 2019, Thimmappa et al synthesized GO membrane for proton-exchange membrane fuel cells which show higher performance as compare to Nafion membrane at room temperature [31].

4 Water Filtration Technology

The graphene along with derivative has properties such as high surface area, adsorption and hydrophilicity, mechanical strength and stability make them capable for water filtration application. Sharma, R., & Kumar, D. (2018) synthesized graphene oxide calcium zinc nanocomposite and studied its performance for removal of Cr (III) and Cu(II) via adsorption in aqueous solutions. They had found that prepared sample show maximum adsorption capacities of 285.71 mg g^{-1} for Cr(III) and 270.27 mg g^{-1} for Cu(II) at pH 7 [32]. Panigrahi et al (2018) investigated pristine and silver-functionalized graphene oxide monolayers as water filtration membranes. Their study showed that pristine GO

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

sheets are completely impermeable to toxic heavy metals such as arsenic and lead, while Ag-decorated GO exhibits a strong affinity for amino acids present in bacterial cell walls, enabling effective bacterial inactivation [33]. In another study, Mondal, N. K., & Chakraborty, S. 2020) reported that graphene oxide achieved a maximum Cr (VI) removal efficiency of 92.8% at acidic pH (4). The adsorption followed the Langmuir isotherm with a maximum capacity of 1.222 µg g^{-1}. Thermodynamic analysis indicated that the process is spontaneous, endothermic, and entropy-driven, confirming graphene oxide as an effective material for Cr (VI) removal from water [34]. There are more such studied carried out world-wide. Hence graphene base material is effective option for water filtration application.

5 Graphene based Biosensors

Graphene has low charge transfer resistance, broad electrochemical potential, highsensitivity, and high enzyme loading capacity. The graphene-based biosensors are widely used to detect enzymes, hydrogen peroxide, dopamine, and NADH. B. Karki (2022) design biosensor and analysed its performance using the transfer matrix method, achieving a sensitivity of 161 deg/ RIU.

Additionally, key performance metrics including a full width at half maximum of 2.37 deg, detection accuracy of 0.4219 deg^{-1}, and a figure of merit of 67.93 RIU^{-1} were obtained for a configuration comprising two MXene and three graphene layers [35]. The graphene oxide can also use for pharmaceutical application. K. Radhapyari (2013) fabricate graphene–polyaniline–horseradish peroxidasebio-sensor used for sensing artesunate a potent antimalarial drug. The graphene helps in enzyme immobilization due to large surface area, improve electron transparency and improve electrochemical sensitivity. Also, when form composite with polyaniline forms stable structure enabling low detection limits, high sensitivity, and reliable sensing of artesunate in complex biological and pharmaceutical samples [36]. In another study, S. Kumar and coworker (2015) synthesized highly conducting and flexible paper sensor made of composite of poly(3,4-ethylenedioxythiophene): poly(styrenesulfonate) and reduced graphene oxide (RGO) as shown in **Fig 5.** The addition of RGO in composite improve charge transfer kinetics and electrochemical activity. This composite paper can be used for cancer biomarker detection. It showssensitivity of 25.8 $\mu A ng^{-1} mL cm^{-2}$ in the detection range of 2-8 $ngmL^{-1}$ and result is validated using ELISA [37].

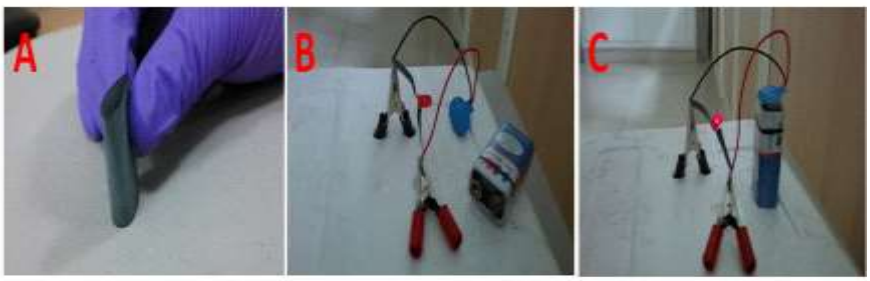

Fig 5: Optical image of electroactive paper (A) foldable nature of electroactive paper (B, C) demonstration of LED emission when current flow through electoactive paper. Flexibility studies of PEDOT:PSS /RGO based electroactive electrode, reprinted from Kumar, S. et. al. 0956-5663/copyrights 2015 Elsevier B.V. [37].

6 Drug Delivery System

Graphene based material has potential application in biomedicine and drug delivery systems. The unique properties of graphene derivative such as large surface area and high chemical purity, along with facile biofunctionalization. Graphene oxide (GO) has recently gained prominence as a promising drug delivery system for both systemic and localized therapeutic applications. Extensive research has established graphene and its derivatives as effective bio-delivery carriers, enabling controlled in vitro drug loading and targeted delivery for cancer therapy as well as other therapeutic applications [38]. In another work, S. Kumar *et. al.* (2015) synthesized poly(ε-caprolactone) (PCL) composites consist of different derivative of graphene including graphene oxide (GO), reduce graphene oxide (RGO) and amine functionalized graphene oxide (AGO). The in vitro study of sample for orthopaedic application is carried out and found that AGO and GO enhanced human mesenchymal stem cell proliferation. The whikle AGO most effective in promoting osteogenesis and mineralization [39]. Kesavan et-al (2022) developed a graphene oxide–chitosan–xyloglucan (GO-CS-Xn) hybrid nanocarrier for doxorubicin delivery, showing high drug loading (~82%), pH-responsive release, good biocompatibility, and effective anticancer activity against U87 glioblastoma cells [40]. Palaiand team (2019) developed PEGylated silver-decorated graphene oxide nanocomposites (NGO-AgNPs-PEG) via a green synthesis using *Azadirachta indica* leaf extract. The nanoplatform showed very high DOX loading efficiency (≈218%), pH-responsive controlled drug release, reduced toxicity to normal HaCaT cells, and enhanced cytotoxicity against HeLa cancer cells, highlighting its potential as an effective and biocompatible theranostic nanocarrier for targeted cancer therapy [41].

7 Tissue Engineering

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Tissue engineering is a rapidly developing field in the life sciences focused on creating biological substitutes that restore, repair, or improve tissue function. These substitutes, known as scaffolds, are typically fabricated from biodegradable materials. Graphene was used for tissue engineering in various field including Graphene-based nanomaterials (GBNs) have been explored in cardiac, neural, bone, cartilage, skeletal muscle, and skin/adipose tissue engineering, showing potential to promote both osteogenic and neural regeneration [42]. A. Sharma and team (2022) developed polydopamine-reduced graphene oxide (PD-RGO) reinforced 3D printed PLA scaffold for bone tissue engineering. They studied different properties including antioxidant property, pro-angiogenic and osteoinductive potential. In vivo heterotopic implantation of the scaffold loaded with differentiated hMSCs demonstrated its biocompatibility and functional performance. RGO in scaffold make the scaffold more effective for bone tissue regeneration [43]. Saravanan et al. (2017) reported that incorporating 0.25% graphene oxide (GO) into chitosan/gelatin (CS/Gn) scaffolds enhanced their porous 3D structure. They examine this scaffold for the healing of rat tibial bone defects as early at 2 weeks post-implantation with deposition of collagen and thus, supporting its candidature for potential use in bone tissue engineering applications [44].

Conclusion

Graphene, being a single-layer, two-dimensional (2D) structure, is particularly fascinating in research and got widespread attention today because of its outstanding properties including high surface area, high mechanical strength, flexibility, weightlessness, electrical thermal and conductivity, and chemical stability. Along with graphene, its derivate graphene oxide and reduce graphene oxide widely used in different applications. Graphene can be synthesized using different method with small scale laboratory research to large scale industrial usage. It has been found that graphene-based material has application from energy production, storage, water filtration, automobile industry, biosensor, drug delivery to tissue engineering. Graphene got lot of attention in field of research in India from energy sector to healthcare. The researcher from different institute of India working on graphene- based material and contributing future material studies. This versatile material performs outstanding in clean energy technologies and can provide solutions to advance healthcare sector. The graphene-based material shows wider use in nanocomposite application still complete understanding of their capabilities are underway. The further research will require to improve its biocompatibility and establish sustainable reduction processes with superior electrical and mechanical performance. Overall, graphene remains a highly adaptable and outstanding material with extensive potential across diverse applications.

References:

1. Geim, A. K., & Novoselov, K. S. (2007). The rise of graphene. Nature materials, 6(3), 183-191.
2. Tkachev, S. V., Buslaeva, E. Y., Naumkin, A. V., Kotova, S. L., Laure, I. V., & Gubin, S. P. (2012). Reduced graphene oxide. Inorganic Materials, 48(8), 796-802.
3. Donato, K. Z., Tan, H. L., Marangoni, V. S., Martins, M. V., Ng, P. R., Costa, M. C., ... & Castro Neto, A. H. (2023). Graphene oxide classification and standardization. Scientific Reports, 13(1), 6064.
4. Ozbey, S., Yigit, F. F., Pour, S., Erkmen, C., &Kurbanoglu, S. (2025). Biosensors for Food Safety in Agriculture. In Agricultural Electrochemistry (pp. 315-367). American Chemical Society.
5. Novoselov, K. S., Geim, A. K., Morozov, S. V., Jiang, D., Katsnelson, M. I., Grigorieva, I. V., Dubonos, S. V., & Firsov, A. A. (2004). Electric field effect in atomically thin carbon films. Science, 306(5696), 666–669.
6. Zhang, Y., Tan, Y.-W., Stormer, H. L., & Kim, P. (2005). Experimental observation of the quantum Hall effect and Berry's phase in graphene. Nature, 438(7065), 201–204
7. Wallace, P. R. (1947). The band theory of graphite. Physical review, 71(9), 622.
8. Cooper, D. R., D'Anjou, B., Ghattamaneni, N., Harack, B., Hilke, M., Horth, A., & Yu, V. (2012). Experimental review of graphene. International Scholarly Research Notices, 2012(1), 501686.
9. Adetayo, A., &Runsewe, D. (2019). Synthesis and fabrication of graphene and graphene oxide: a review. Open journal of composite materials, 9(02), 207.
10. Nair, R. R., Blake, P., Grigorenko, A. N., Novoselov, K. S., Booth, T. J., Stauber, T., ... & Geim, A. K. (2008). Fine structure constant defines visual transparency of graphene. science, 320(5881), 1308-1308.
11. Kim, K. S., Zhao, Y., Jang, H., Lee, S. Y., Kim, J. M., Kim, K. S., ... & Hong, B. H. (2009). Large-scale pattern growth of graphene films for stretchable transparent electrodes. nature, 457(7230), 706-710.
12. Avouris, P., Chen, Z., &Perebeinos, V. (2007). Carbon-based electronics. Nature Nanotechnology, 2(10), 605–613.
13. Stankovich, S., Dikin, D. A., Dommett, G. H., Kohlhaas, K. M., Zimney, E. J., Stach, E. A., ... & Ruoff, R. S. (2006). Graphene-based composite materials. nature, 442(7100), 282-286.
14. Schedin, F., Geim, A. K., Morozov, S. V., Hill, E. W., Blake, P., Katsnelson, M. I., & Novoselov, K. S. (2007). Detection of individual gas molecules adsorbed on graphene. Nature materials, 6(9), 652-655.
15. Zhang, Y.B., Small, J.P., Pontius, W.V., Kim, P.: Fabrication and electric-field dependent transport measurements of mesoscopic graphite devices. Appl. Phys. Lett. 86, 073104 (2005).
16. Bhuyan, M. S. A., Uddin, M. N., Islam, M. M., Bipasha, F. A., & Hossain, S. S. (2016). Synthesis of graphene. International Nano Letters, 6(2), 65-83.
17. Wu, Y. H., Yu, T., & Shen, Z. X. (2010). Two-dimensional carbon nanostructures: Fundamental properties, synthesis, characterization, and potential applications. Journal of applied physics, 108(7).
18. Hummers Jr, W. S., &Offeman, R. E. (1958). Preparation of graphitic oxide. Journal of the american chemical society, 80(6), 1339-1339.

19. Shams, S. S., Zhang, L. S., Hu, R., Zhang, R., & Zhu, J. (2015). Synthesis of graphene from biomass: a green chemistry approach. Materials Letters, 161, 476-479.
20. Davis, R. F., Kelner, G., Shur, M., Palmour, J. W., & Edmond, J. A. (2002). Thin film deposition and microelectronic and optoelectronic device fabrication and characterization in monocrystalline alpha and beta silicon carbide. Proceedings of the IEEE, 79(5), 677-701.
21. Shang, N. G., Papakonstantinou, P., McMullan, M., Chu, M., Stamboulis, A., Potenza, A., .& Marchetto, H. (2008). Catalyst-free efficient growth, orientation and biosensing properties of multilayer graphene nanoflake films with sharp edge planes. Advanced functional materials, 18(21), 3506-3514.
22. Mbayachi, V. B., Ndayiragije, E., Sammani, T., Taj, S., &Mbuta, E. R. (2021). Graphene synthesis, characterization and its applications: A review. Results in Chemistry, *3*, 100163.
23. Das, S., Sudhagar, P., Kang, Y. S., & Choi, W. (2014). Graphene synthesis and application for solar cells. *Journal* of Materials Research, 29(3), 299-319.
24. Vinoth, R., Babu, S. G., Bharti, V., Gupta, V., Navaneethan, M., Bhat, S. V., ... &Neppolian, B. (2017). Ruthenium based metallopolymer grafted reduced graphene oxide as a new hybrid solar light harvester in polymer solar cells. Scientific reports, 7(1), 43133.
25. Pandey, S., Kumar, A., Karakoti, M., Garg, K. K., Rana, A., Tatrari, G., ... & Sahoo, N. G. (2021). 3D graphene nanosheets from plastic waste for highly efficient HTM free perovskite solar cells. Nanoscale Advances, 3(16), 4726-4738.
26. Das, P. P., & Chaudhary, V. (2020). Application of graphene-based biopolymer nanocomposites for automotive and electronic based components. In Graphene Based Biopolymer Nanocomposites (pp. 311-323). Singapore: Springer Singapore.
27. Selvam, C., Lal, D. M., & Harish, S. (2017). Enhanced heat transfer performance of an automobile radiator with graphene-based suspensions. Applied Thermal Engineering, 123, 50-60.
28. Maurya, D., Khaleghian, S., Sriramdas, R., Kumar, P., Kishore, R. A., Kang, M. G, & Priya, S. (2020). 3D printed graphene-based self-powered strain sensors for smart tires in autonomous vehicles. Nature communications, 11(1), 5392.
29. Soam, A., Mahender, C., Kumar, R., & Singh, M. (2018). Power performance of BFO-graphene composite electrodesbased supercapacitor. Materials Research Express, 6(2), 025054.
30. Kumar, R., Gupta, P. K., Agrawal, A., Nagarale, R. K., & Sharma, A. (2017). Hydrothermally synthesized reduced graphene oxide-NiWO4 nanocomposite for lithium-ion battery anode. Journal of The Electrochemical Society, 164(4), A785.
31. Thimmappa, R., Gautam, M., Devendrachari, M. C., Kottaichamy, A. R., Bhat, Z. M., Umar, A., &Thotiyl, M. O. (2019). Proton-conducting graphene membrane electrode assembly for high performance hydrogen fuel cells. ACS Sustainable Chemistry & Engineering, 7(16), 14189-14194.
32. Sharma, R., & Kumar, D. (2018). Adsorption of Cr (III) and Cu (II) on hydrothermally synthesized graphene oxide–calcium–zinc nanocomposite. Journal of Chemical & Engineering Data, 63(12), 4560-4572.
33. Panigrahi, P., Dhinakaran, A. K., Sekar, Y., Ahuja, R., & Hussain, T. (2018). Efficient Adsorption Characteristics of Pristine and Silver-Doped Graphene Oxide Towards Contaminants: A Potential Membrane Material for Water Purification?.ChemPhysChem, 19(17), 2250-2257.
34. Mondal, N. K., & Chakraborty, S. (2020). Adsorption of Cr (VI) from aqueous solution on graphene oxide (GO) prepared from graphite: equilibrium, kinetic and thermodynamic studies. Applied Water Science, 10(2), 61.
35. Karki, B., Vasudevan, B., Uniyal, A., Pal, A., & Srivastava, V. (2022). Hemoglobin detection in blood samples using a graphene-based surface plasmon resonance biosensor. Optik, 270, 169947.
36. Radhapyari, K., Kotoky, P., Das, M. R., & Khan, R. (2013). Graphene–polyaniline nanocomposite based biosensor for detection of antimalarial drug artesunate in pharmaceutical formulation and biological fluids. Talanta, 111, 47-53.
37. Kumar, S., Kumar, S., Srivastava, S., Yadav, B. K., Lee, S. H., Sharma, J. G., ... & Malhotra, B. D. (2015). Reduced graphene oxide modified smart conducting paper for cancer biosensor. Biosensors and Bioelectronics, 73, 114-122.
38. Banerjee, A. N. (2016). Prospects and challenges of graphene-based nanomaterials in nanomedicine. Glob. J. Nanomed, 1(1), 1-9.
39. Kumar, S., Raj, S., Kolanthai, E., Sood, A. K., Sampath, S., & Chatterjee, K. (2015). Chemical functionalization of graphene to augment stem cell osteogenesis and inhibit biofilm formation on polymer composites for orthopedic applications. ACS applied materials & interfaces, 7(5), 3237-3252.
40. Kesavan, S., Meena, K. S., &Dhakshinamoorthy, R. (2022). Bioactive polysaccharides based graphene oxide nanoparticle as a promising carrier for anticancer drug delivery. Biointerface Res. Appl. Chem, 12, 3429-3445.
41. Palai, P. K., Mondal, A., Chakraborti, C. K., Banerjee, I., & Pal, K. (2019). Green synthesized amino-PEGylated silver decorated graphene nanoplatform as a tumor-targeted controlled drug delivery system. SN Applied Sciences, 1(3), 269.
42. Song, P., Zhang, X., Sun, M., Cui, X., & Lin, Y. (2012). Graphene oxide modified TiO 2 nanotube arrays: enhanced visible light photoelectrochemical properties. Nanoscale, 4(5), 1800-1804.
43. Sharma, A., Gupta, S., Sampathkumar, T. S., & Verma, R. S. (2022). Modified graphene oxide nanoplates reinforced 3D printed multifunctional scaffold for bone tissue engineering. Biomaterials Advances, 134, 112587.
44. Saravanan, S., Chawla, A., Vairamani, M., Sastry, T. P., Subramanian, K. S., &Selvamurugan, N. (2017). Scaffolds containing chitosan, gelatin and graphene oxide for bone tissue regeneration in vitro and in vivo. International journal of biological macromolecules, 104, 1975-1985.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

India-Japan Double Taxation Avoidance Agreement (DTAA) An All-Encompassing Study on the Provisions & Importance

Prabhu Sanjay Bagul [1], Dr. Samir Narkhede [2]
[1]Faculty of Commerce & Management, M.J. College, Jalgaon
[2]School of Management Studies
KBC North Maharashtra University, Jalgaon.

Manuscript ID:
JRD -2026-180109
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 44-46
January - 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

The Agreement for the Avoidance of Double Taxation of Savings Taxation and the Prevention of Fiscal Evasion Between India and Japan, there is a substantial bilateral "tax treaty intended for the promotion of cross-border trade, investment, and economic cooperation. Signed "in 1989 and enforced from 1990, the Convention". The lays down specific rules in regard to taxation ofincome arising in one country and earned by citizens of the other. This research paper analyzes the scope, structure, and main provisions of the India-Japan DTAA, including residence, permanent establishment, business profits, dividends, interest, royalties, capital gains, and ways of overcoming double taxation. The paper also emphasizes the importance of the DTAA in preventing fiscal: avoidance, ensuring tax certainty, and enhancing Indo-Japanese economic ties.

Keywords: *Double Taxation Avoidance Agreement, India-Japan DTAA, Corporation, Business Profits, International Taxation.*

Introduction:

In the age of globalization, people and They now generally operate beyond national boundaries. Consequently, there is often a repeat of income taxed in more than one country, This results in a problem of double taxation. It affects businesses and trade between countries since it means but investment, and causes unnecessary financial burdens on taxpayers. To overcome this issue, countries enter into Double Taxation Avoidance Agreements (DTAAs) India and Japan are the two biggest countries in the region of Asia economies, entered into a DTAA to prevent double taxation and hinder fiscal evasion with in respect to taxes on income. The Convention between the Government of the Republic of India and the Government of Japan entered force on 29 December 1989 and notified in India in 1990. The treaty in effect replaced the earlier 1960 treaty, as well as modern principles of international taxation.

Objectives Of The India-Japan Dtaa

The principal aims of India-Japan DTAA The DTAA between are:

- In order to prevent double taxation on income accruing to residents of India and Japan.
- Shareholder Minimum share-capital requirement of Rs.100-Rs.100 in exchange of information.
- To encourage cross-border trade, investment, and technology transfer.
- To offer tax certainty and clarity to taxpayers of both countries.
- Economic and political ties relations with India and Japan. These aims ensure a just allocation of taxing rights between the two countries and build a favourable environment for economic Cooperation.

Scope And Applicability Of The Convention

- Personal Scope As provided in Article 1, the Convention applies to individuals who are residents of one or both Contracting States, that is, India or Japan. The word "Person" includes individuals, companies, and other bodies of persons.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Prabhu Sanjay Bagul, Faculty of Commerce & Management, M.J. College, Jalgaon.

How to cite this article:
Bagul, P. S., & Narkhede, S. (2026). India-Japan Double Taxation Avoidance Agreement (DTAA) An All-Encompassing Study on the Provisions & Importance. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 44–46. https://doi.org/10.5281/zenodo.18831305

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18831305
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- Taxes Covered Article 2 lists the taxes on which the agreement applies: Convention. In Japan, it extends to income tax, corporation tax. In India, the scope encompasses income tax including surcharge The Convention further applies to all identical, and similarly imposed in the future by either country.

Key Definitions Under The Conventions

Article 3 introduces crucial definitions used throughout the convention, including: Contracting State Person Company Enterprise Nationals International traffic In "Competent authority These definitions assist in removing any ambiguities and ensure *uniform interpretation of treaty* provisions by both countries.

Residential Status

Article 4 defines the term "resident of a “Contracting State.” A person is deemed a resident if they are liable to tax in that country due to domicile, residence, or place of management. If an individual is a resident of both India and Japan, the issue is resolved through mutual agreement between competent authorities It seems logical that more would be expected from a country like India and less from the new independent states. Residential status is important because most treaties benefits are available only to residents of the Contracting States. –

Permanent Establishment (Pe)

The concept of Permanent Establishment, however, is One of the most important aspects of DTAA is Article 5 defines PE as a fixed place of business through which an enterprise carries on business completely or partially. Examples of PE include: Office Branch Factory Seminar Mine or oil well Construction site more than six months Storage or display of certain activities such as goods, or preparatory activities do not constitute a PE. The PE concept determines whether the business profits of a foreign enterprise can be EN taxed in the source country.

Taxation Of Business Profits

Article 7 states that business profits of an enterprise are taxable only in the country of residence, unless the enterprise has a PE in the other country. If a PE exists, only the profits which can, in turn, result in PE existing in the source country, which can then be subjected country. In fact, "the article ensures a fair allocation of profits and goes enables the deduction of expenses incurred for the PE, including administrative costs.

Income From Immovable Property

Under Article 6, income resulting from activities engaged in immovable property such as land or a building is is taxable in the country where the property is situated. This applies to rental income, agricultural income, and income from use of natural resources.

Income From International

Transport Article 8 pertains to income arising as a resultof ships and aircraft in international traffic. Such internationally agreed standards provide a mechanism through income is taxable only in the country where the enterprise is resident. However, limited taxation rights are accorded to the source country for ship operation during a specific initial period.

Dividends, Interest And Royalties

- Dividends Dividends paid by a firm of one country to a resident of the other may be taxed in both countries. However, the tax in the source interest cannot exceed 10% of the gross amount in a country. provided the recipient is the beneficiary owner thereof.
- Interest Interest income also may be subject to both countries, but the source country tax is limited to 10%, with exemptions including government and specified financial institutions.
- Royalties and Fees for Technical Services Royalties and fees for technical services are Both countries have taxed it, although the maximum withholding tax rate of 10% in the source land. This provision is especially important for technology transfer between India and Japan.

Capital Gains

Article 13 provides rules on taxation of capital. gains: Gains from immovable property are taxed in the source country. Dividends received may be taxed in the country where the firm is resident. Profits from ships and aircraft operating internationally traffic are taxable only in the country of residence.

Elimination of Double Taxation

Article 23 describes how these methods are applied – Eliminate Double Taxation: India practices the credit method, which permits the country to deduction of Indian tax paid from the Japanese tax liability. Japan has a system of taxing income earned abroad, which includes taxing of income from subject to their domestic laws. It provides for the income to not be taxed. twice.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Exchange Of Information And Aid In Collection

Articles 26 & 26A dealing with exchange of information and aid regarding taxation between India & Japan. These measures help in order to prevent tax evasion and ensure transparency while ensuring tax payer confidentiality information.

Importance Of The India Japan Dtaa

The DTAA has proven crucial in: Developing the Japan-India investment relationship Firstly Facilitating technology Infrastructure development transfer and Offering legal certainty to multinational enterprises Enhance bilateral economic ties Supporting India's “Make in India” and Japan's overseas investment strategies

Conclusion

The India-Japan Double Taxation Avoidance Agreement is a comprehensive and well structured treaty which takes into account taxing rights of both countries, as well as the promotion of economic cooperation. By clearly defining the taxation rules, it will be For various types of income and providing mechanisms to eliminate double taxation, the Convention reduces tax disputes and improves investor confidence. Today, with the rise in Economic relations between Japan and India, the DTAA remains an integral part of the process of nurturing sustainable and mutually beneficial growth.

References And Citation

1. Agreement for avoidance of double taxation and prevention of fiscal evasion with japan
2. Income Tax Department
3. A Close Look into Double Taxation Avoidance Agreements with India: Some Relevant Issues in International Taxation Sarbapriya Ray Dept. of Commerce, Shyampur Siddheswari Mahavidyalaya, University of Calcutta, India.
4. Economic Analysis of India's Double Tax Avoidance Agreements Arindam Das-Gupta

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

A Study of Indian Workforce Industry and Skill Development after Globalization

Nisha Guruprasad Kulkarni
Research Scholar
Vidya Wardhini Sabha's Dr. M. Y. Vaidya Arts, Prof. P.D. Dalal Commerce & Dr. D.S. Shah Science College, Dhule (MH), India
Email: nishagkulkarni11@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801010
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 47-52
January - 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract:

India's labor market and industrial strategies were drastically changed by the 1991 economic reforms, which turned the country into a worldwide center. This study investigates the post-globalization evolution of the Indian workforce industry and skill development. It seeks to evaluate potential in the booming service sector and foreign investment, as well as the problems of income inequality and unemployment instability. The study examines how demand for high-tech skills has evolved due to global competitiveness, resulting in a "skill gap" between Industry 4.0 requirements and traditional schooling. It also looks at how well government programs like "Skill India" operate to develop a contemporary, tech-ready workforce. The results indicate that although economic development has increased due to globalization, proactive reskilling is necessary to avoid workforce displacement. The study comes to the conclusion that in order to take advantage of India's demographic dividend in a borderless economy, vocational training must be in line with international standards.

Keywords: *Globalization, Indian Workforce, Skill Development, Industry 4.0, Skill India.*

Introduction:

"The prosperity of a Nation is no longer measured by the strength of its border, but by the agility and skill of its people in a borderless world."This sentiment serves as a backdrop for the Indian Economic story of the last three decades. Since the landmark reforms of 1991 which introduced LPG (Liberalization, Privatization and Globalization), India has transitioned from a localized, agrarian focused economy to a vital engine of the global marketplace. The introduction of Globalization in India was born out of necessity as a response to a severe Balance of Payments crises in 1991. Globalization which is the process of increasing interconnected and interdependence among countries and treating the world as a single market. It has shifted the Indian Economy from traditional agriculture toward capital intensive manufacturing and high skill services. This structural transformation has created a dualistic labor market. On one hand, India has emerged as a global hub for Information Technology (IT) and Business Process Management (BPO). On the other hand, a vast majority of the Workforce remains in the informal sector, often lacking the technical competencies required to thrive in a tech driven global economy. The Demographic Dividend India's large youth population is often cited as its greatest competitive advantage. However, recent data suggests that this dividend could become a liability if not backed by relevant skills. Statistics indicate that while nearly 12 million youth enter the workforce annually, only a fraction possess the vocational or technical training required by modern industries. Industry reports often highlight a talent paradox high unemployment rates existing simultaneously with a shortage of qualified candidates for specialized roles.

Review of Literature:

- Dr. Anil Kumar (2017). The study's primary focus was India's skill-development initiative.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Nisha Guruprasad Kulkarni, Research Scholar, Vidya Wardhini Sabha's Dr. M. Y. Vaidya Arts, Prof. P.D. Dalal Commerce & Dr. D.S. Shah Science College, Dhule (MH), India.

How to cite this article:
Kulkarni, N. G. (2026). A Study of Indian Workforce Industry and Skill Development after Globalization. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 47–52. https://doi.org/10.5281/zenodo.18831388

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18831388
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

The study examines the Government of India's numerous efforts and the difficulties encountered in ensuring the program's effectiveness. The skills taught through educational programs and the prerequisites for further sector-specific courses are also covered.

- Prof. Sriram Prabhakar, Dr. Rony Kurien and Ms. Shijimol (2021). In the context of the Indian Future of Work, it analyzes the essential elements of organizational adaptation mechanisms and examines several intra- and inter-firm partnerships in the areas of career advancement, talent acquisition, and retention.
- Shivangi Singh (2024). This paper studies that Indian advertising has shifted from rational, product-centered messaging to emotionally driven communication shaped by economic liberalization and changing consumer values. Emotional marketing now plays a central role in building strong brand–consumer relationships in India.
- Ananya Gogoi (2023). The paper concludes that globalization has significantly reshaped labour markets by increasing wage inequality and displacing less-skilled workers due to heightened competition and technological change. It emphasizes the need for effective public policy interventions to mitigate these challenges and promote a more equitable and sustainable future for workers.
- Samarth Mittal (2024). The paper studies that Globalisation in India has driven economic growth and created new employment opportunities, particularly in urban and high-skill sectors, but it has also widened unemployment and income inequality. The study highlights the need for inclusive policies focused on skill development, social protection, and balanced regional growth to ensure equitable benefits of globalisation.
- Dr. Vijay Agrawal, Dr. Sumeet Gupta, Dr. Kumar Gaurav and Dr. Pradip Kumar Mitra (2025). The paper concludes that globalization has significantly influenced India's manufacturing sector by promoting exports, employment, and technological adoption, while also posing challenges through unregulated FDI and import competition. It emphasizes that a balanced and strategic globalization approach is essential for strengthening domestic manufacturing and achieving sustainable industrial growth.
- Pradeep Kumar Panda (2019). The paper concludes that skill development is a critical driver of productivity, employment generation, and inclusive growth in the Indian economy, especially in the context of a large and youthful workforce. It emphasizes the need for coordinated policies, improved training quality, and stronger stakeholder collaboration to effectively harness India's demographic dividend.

Objectives of the study:

Objectives for the Study includes:

- To assess the major challenges faced by Indian Workforce due to Globalization.
- To evaluate the key opportunities created by Globalization to Indian Workforce.
- To study the Impact of Globalization on Skill Development and Workforce Industry in India.
- To examine the Role of Government Initiative in promoting Skill Development and Modern Workforce in Globalized Economy.

Research Methodology:

Secondary sources of data is used for this paper. A range of published sources, including websites, reference books, papers, journals, and reports, were used to collect the secondary data. The study is also descriptive and exploratory in nature.

Challenges faced by the Indian Workforce:

The Challenges faced by Indian Workforce after Globalization includes:

- **The Skill Gap and Employability:**
  Even though there are a lot of young people in India, a sizable section of the labor market has a "skills vacuum."
  Educational Mismatch: The practical, technical, and soft skills needed by multinational corporations (MNCs) are not provided by the traditional academic curriculum, which is primarily theoretical.
  Industry 4.0 Demands: Rapid developments in robotics, artificial intelligence, and cloud computing made manual labor and insufficient digital skills outdated, resulting in structural unemployment.
- **Workplace Uncertainty and Informalization:**
  Many Indian businesses have shifted to "flexible" labor models in order to stay competitive in global supply chains.
  Contractual Labor: Employing people on temporary contracts as opposed to permanent positions is becoming more common. Workers are thus denied access to healthcare, provident funds, and social security.
  The Gig Economy Paradox: A "precarious" workforce results from platforms like Uber and Zomato, which offer instant employment but little to no long-term career advancement or legal protection.
- **Automation and Technological Displacement:**
  High-end technology arrived in India as a result of globalization, and it substituted manual labor. **Automation in Manufacturing**: Traditional low-skilled manual laborers are being replaced by automated assembly lines in modern industries, which require fewer but far more experienced technicians.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

BPO Automation: As AI chatbots and automated procedures replace entry-level data input and customer service positions, even the service industry (IT/BPO) faces difficulties.

- **Growing Income Inequality:**
  The labor market has had a "K-shaped" recovery and growth trend as a result of globalization. **The Digital Divide:** Salary for employees in the finance and IT industries have increased exponentially. On the other hand, real earnings have stagnated or decreased for workers in conventional manufacturing and agriculture.
  Regional Disparity: Due to the concentration of global investments in urban centers like Bangalore, Hyderabad, and Pune, rural workforces are not able to benefit from globalization.
- **Growing International Competition and "The Race to the Bottom":**
  Indian laborers are now directly competing with labor markets in Bangladesh, Vietnam, and the Philippines in addition to one another.
  Wage Suppression: In an attempt to remain "the cheapest" choice for international companies, there is frequently pressure to keep labor costs low in order to draw in Foreign Direct Investment (FDI). This can result in inadequate working conditions and the disregard of worker rights.
- **Stress related to culture and psychology:**
  There are now major lifestyle issues as a result of the change to a transnational work culture.
  Job-Life Imbalance: Many young professionals have experienced health problems and social isolation as a result of aligning with global time zones, particularly in the IT/BPO sector.
  High-Pressure Environments*:* The "perform-or-perish" mentality of multinational corporations frequently causes burnout and mental health issues in today's workforce.

Key Opportunities created by Globalization:

In addition to bringing competition, globalization gave the Indian labor force an enormous amount of opportunity. India changed from being a local labor market to a global talent hub through integration with the global world. The main opportunities brought about by globalization for the Indian worker are listed below:

- **Growth in the Services Industry (The IT-BPM Revolution):**
  The "Leapfrog" effect, which saw India forego traditional manufacturing-led growth in favor of high-end services, presented an immense opportunity.
  Global Hub for Outsourcing*:* Because of its sizable, English-speaking, and reasonably priced talent pool, India has emerged as the world's top location for IT services and business process management (BPM).
  Establishment of Global Capability Centers (GCCs): Several multinational corporations, like Google, Microsoft, and Amazon, set up innovation hubs in India to offer high-paying, top-notch job possibilities to domestic workers.
- **An increase in employment and foreign direct investment (FDI):**
  Millions of direct and indirect jobs were created in India as a result of foreign capital entering the country as trade restrictions were removed.
  Innovative Industrial Segments: The growth of the automotive, pharmaceutical, telecom, and retail industries was made possible by globalization.
  Entrepreneurship and the Startup Ecosystem*:* India now boasts the third-largest startup ecosystem in the world owing to the inflow of international venture capital and technology, fostering an innovative and self-employed culture.
- **Technology and Global Work Standards Exposure*:***
  The Indian labor force found a "technical school" in globalization.
  Standardization of Quality: International management techniques, ISO standards, and cutting-edge manufacturing technology (Lean, Six Sigma) were introduced to Indian workers.
  Knowledge Transfer: Through international partnerships, superior technical skills and specialized knowledge that were previously inaccessible in the home market were transferred.
- **Higher Income and Purchasing Power*:***
  Globalization resulted in a sharp rise in pay for the highly skilled workers.
  Wage Convergence: The middle class was much improved as salaries in multinational industries like finance, IT, and consulting started to approach international norms.
- **The "Reverse Brain Drain" and Global Mobility:**
  The Indian diaspora found it easier to maintain connections and finally return due to globalization.
  Labor Migration: Professionals were able to work internationally, bringing with them international experience and remittances that support the country's economy.
  Brain Gain: In recent years, a large number of highly qualified Indians who worked overseas (in Silicon Valley or Europe) have returned to India to launch companies or oversee multinational corporations. This phenomenon is referred to as "Brain Gain."

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- **Women's and Youth Empowerment:**
  Merit and talent are frequently given precedence over conventional social structures in today's worldwide economy.
  Financial Independence: Millions of young women were able to enter the official labor for the first time due to the BPO and retail booms, which promoted financial independence.
  Confidence and Soft Skills*:* Working with international clientele has greatly improved Indian youth's "soft skills" communication, cultural flexibility, and professional confidence.
- **Impact of Globalization on Skill Development and Workforce Industry:**

The Indian workforce has seen significant change as a result of globalization, shifting the emphasis from "degree-based" hiring to "skill-based" employment. The relationship between education, industry, and the individual worker has been reinterpreted as a result of this change.The following are the main effects of globalization on India's labor market and skill development:

A) Positive Impact of Globalization

For India, globalization served as a vast "Technical School" that transformed the country's labor-intensive economy into a knowledge-intensive one.

- **Global Service Hub Rise:** India became the world's "Back Office," generating millions of highly skilled employment in Knowledge Process Outsourcing (KPO), BPO, and IT.
- **Integration of International Standards*:*** The Indian workforce was compelled to embrace world-class management techniques and international quality benchmarks (such as Six Sigma and ISO) as a result of integration with MNCs.
- **Technological Development:** Cutting-edge technologies (AI, cloud computing, automation) provided by the inflow of foreign direct investment (FDI) required a sharp increase in digital literacy.
- **Soft Skill Development:** Due to global engagement, "Soft Skills" like professional etiquette, business English, and cross-cultural communication have become essential skills for the contemporary Indian worker.
- **Women's Empowerment*:*** The growth of the retail and service industries gave women a significant entrance point into the official labor and promoted financial independence.

B) Negative Impact of Globalization:

The "top-tier" labor benefited from globalization, but individuals at the bottom of the skill pyramid faced structural vulnerabilities as a result.

- **Widening Skill Gap (The Employability Paradox):** Due to traditional university curricula's inability to keep up with Industry 4.0's rapid technological changes, a large percentage of graduates are "degree-holders but not skill-holders."
- **Job Displacement in Traditional Sectors:** Automation and low-cost imports from around the world have destroyed traditional sectors including small-scale agriculture, handlooms, and handicrafts, resulting in unemployment in rural areas.
- **Informalization and employment Insecurity:** Many formal businesses switched to "contract hiring" in order to stay cost-competitive, depriving employees of long-term employment stability, social security, and healthcare.
- **The "K-Shaped" Wage Gap:** As a result of globalization, the wage gap between low-skilled manual laborers and high-tech "Knowledge Workers" became more pronounced, increasing social inequality.
- **The Race to the Bottom*:*** Indian firms are frequently under pressure to maintain cheap labor costs, sometimes at the expense of working conditions and worker rights, due to fierce competition from nations like Bangladesh and Vietnam.

Role of Government Initiative in promoting Skill Development and Modern Workforce:

The Indian government was compelled by globalization to change its role from that of a passive regulator to that of an active human capital architect. The state has started a number of high-impact projects aimed at bridging the gap between conventional education and international industrial standards in order to prosper in a borderless economy.

- **Skill India Mission:**
  The flagship umbrella framework known as "Skill India". This initiative, which was started in 2015, offers its primary objective of training more than 40 crore Indians. Its main function is to establish an ecosystem of "standardized" skills.
  National Skill Development Corporation (NSDC): An innovative Public-Private Partnership (PPP) that stimulates the establishment of sizable, high-quality vocational schools. It transfers the responsibility for training from the government to business executives.
  Sector Skill Councils (SSCs): These are industry-led organizations that establish the "National Occupational Standards" (NOS) for various industries (such as telecom, retail, and IT) to make sure the skills students learn is exactly as the international industry demands.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- **Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana (PMKVY):**
  Currently in its 4.0 phase (2022–2026), this is the main program for certification of short-term skills.
  On-the-Job Training (OJT): PMKVY 4.0 has changed to place more emphasis on hands-on training in actual industry settings than on classroom instruction.
  Future-Ready Skills*:* To guarantee that the Indian workforce is not displaced by automation but rather leads it, the government has incorporated contemporary courses like AI, robotics, mechatronics, and drone technology.
- **National Skill Qualification Framework (NSQF):**
  The establishment of the NSQF, which arranges qualifications based on aptitude, knowledge, and skill levels, has been one of the government's most important functions.
  Horizontal and Vertical Mobility: It enables an employee to transition from formal academic degrees to vocational training and vice versa.
  Global Portability: The government makes it simpler for Indian workers to look for job in other markets (such as Europe, the United Arab Emirates, and Japan) by harmonizing NSQF with international norms.
- **Digital Infrastructure Integration:**
  The government has scaled up skill development by utilizing the Digital India movement.
  Skill India Digital Hub (SIDH): A single portal that tracks a trainee's progress, issues digital certifications, and connects them directly to employment opportunities using Aadhaar-based validation.
  Online Learning (SWAYAM & NPTEL): Giving rural youngsters free access to top-notch courses from prestigious universities (IITs/IIMs), hence closing the "knowledge divide" between urban and rural areas.
- **Encouraging Apprenticeships (NAPS):**
  The private sector is encouraged to engage young people as apprentices under the National Apprenticeship Promotion Scheme (NAPS)
  Role: By splitting the stipend's cost with the company, the government lowers the financial risk associated with hiring new employees. A "Modern Workforce" that is "work-ready" from the start is produced as a result.
- **Emphasize Marginalized Groups and Inclusivity:**
  Jan Shikshan Sansthan (JSS*):* Focuses on skills that can support local lives and targets illiterate and neoliterate people in rural areas.
  Support for Women: The goal of women-only ITIs (Industrial Training Institutes) and specialized programs is to raise the historically low female labor force participation rate (LFPR) during globalization.

Conclusion:

After the 1991 reforms, India's economy was integrated into the global market, which completely changed the country's industrial environment. It went from being a protected, agrarian-led model to a dynamic, services-oriented global powerhouse. The study comes to the conclusion that although globalization has been a major driver of rapid expansion, its effects on the Indian labor force are marked by a "dual-speed" reality. The "informalization" of labor and the growing salary disparity between highly qualified knowledge workers and low-skilled manual laborers are two major structural issues that the workforce has had to deal with. The "skill gap" has become a major economic barrier due to the increasing adoption of Industry 4.0 technologies, such as automation and cognitive AI, which now offer a new threat of job displacement for regular occupations. Despite these obstacles, globalization has also opened up previously unheard-of possibilities, making India the world's "Global Capability Centre" (GCC) hub and generating a thriving startup ecosystem that has promoted a new digital innovation and entrepreneurial culture.

The study concludes that the workforce industry's criteria have undergone a paradigm change from degree-based recruiting to a competency-led approach, which is the most significant effect of globalization. In order to survive in the global value chain, "Soft Skills" like cultural flexibility and "Hard Skills" like digital fluency are now essential. According to the report, even though there are more graduates, the "employability paradox" still exists, requiring a shift toward lifelong learning. The National Skill Qualification Framework (NSQF) and the "Skill India Mission 4.0" are two examples of how government initiatives have changed from merely regulating to actively facilitating. The government is working to turn India's demographic dividend into a long-term global competitive advantage by encouraging public-private partnerships and coordinating domestic vocational training with international norms. In the end, policy, academia, and business must work together to make sure that every Indian worker is not just employed but also "future-ready" for a tech-driven, global economy.

Recommendations:

- **Handling Workforce Constraints:**
  Social Security Integration for Gig Workers*:* The government should put in place a strong legislative framework that offers platform-based and contract workers health, insurance, and retirement benefits in order to combat the "informalization" of labor.
  Industries need to have a "Human-Centric AI" approach in order to mitigate technological displacement. In order to avert widespread unemployment in routine clerical areas, recommendations should concentrate on teaching employees ways to handle and enhance AI technologies rather than competing with them.

Decentralized Labor Market Monitoring*:* To address regional income disparity, create a National Skill Data Repository that monitors employment outcomes and salary disparities in real time at the district level.

- **Making the Most of International Opportunities:**
  Global Skill Portability: To improve the international mobility of Indian professionals, India should further integrate the National Skill Qualification Framework (NSQF) with international norms (such as the European Qualifications Framework).
  Strengthening Global Capability Centers (GCCs): To ensure greater value-addition for the Indian workforce, policy should encourage MNCs to transition from back-office activities into high-end R&D and innovation.
  Emphasis on Green Jobs: As the world moves toward sustainability, it is recommended that workers receive extensive training in sustainable supply chain management, EV maintenance, and renewable energy.
- **Affecting the Workforce and Skill Development Sector:**
  Mandatory Industry-Academia Integration: It is advised that universities use a "30:70 model," in which on-the-job training (OJT) is required and 30% of the curriculum is taught by professionals in the industry.
  Promotion of Lifelong Learning: Businesses should be encouraged to invest in their employees' ongoing retraining through tax incentives, shifting away from "one-time" education and toward a culture of ongoing upskilling.
  Prioritizing "Soft Skills" and Cross-Cultural Proficiency: To excel in global business English, cross-cultural ethics, and emotional intelligence, the workforce requires specific courses in addition to technical training.
- **Strengthening Governmental Projects:**
  Project-Based Learning in PMKVY 4.0*:* In Tier-2 and Tier-3 cities, the government should extend the Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana to concentrate on "Future Skills" like cyber security, 5G technology, and generative artificial intelligence.
  Expanding National Apprenticeship (NAPS): Simplify the apprenticeship portal to make it easier for MSMEs (Micro, Small, and Medium Enterprises) to hire and train more recent graduates.
  Standardizing Quality Control: Strict auditing of Sector Skill Councils (SSCs) should be part of the recommendations to make sure that the certificates offered satisfy the real high-quality standards demanded by employers around the world.

References:

1. Ananya Gogoi Banaras Hindu University (2023). The Impact of Globalization on labour market speciality focusing on wage inequality and job displacement: A Theoretical Analysis, Volume 3 (636), pp. 333-342.
2. Shivangi Singh (2024). Impact of Globalization on Industries, Volume 12, Issue 1 January 2024, ISSN: 2320-2882.
3. Prof. Sriram Prabhakar, Dr. Rony Kurien and Ms. Shijimol (2021). The Future of Work and Reskilling the Indian Workforce, Volume 1, Issue 1 December 2021.
4. Dr. Anil Kumar (2017). A Study on Skill Development in India, Volume 4, Issue 2, June 2017, E-ISSN 2348-1269, P-ISSN 2349-5138, , www.ijrar.org
5. Rupam Jyoti Deka, Bhavika Batra (2016). The Scope of Skill Development, Employability of Indian Workforce in Context of Make in India: A Study, April 2016, Volume 4, Issue 4, ISSN 2349-4476, www.ijetmas.com
6. Pradeep Kumar Panda (2019). A Study on Skill Development and Productivity of the Workforce in Indian Economy, May 2019, Volume 1 Issue 3.
7. Samarth Mittal (2024). Impact of Globalization on Unemployment and Inequality in India, Volume 19, Issue No. 1, February 2024, ISSN 2249-4510.
8. Dr. Vijay Agrawal, Dr. Sumeet Gupta, Dr. Kumar Gaurav and Dr. Pradip Kumar Mitra (2025).Globalization and its impact on Indian Manufacturing Sector and Economy. Volume 2, Issue 4, ISSN 3079-1766.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

The Role of Geographical Indication Tags in Enhancing Regional Development in India

Tejas Guruprasad Kulkarni
Research Scholar,
Vidya Wardhini Sabha's Dr. M. Y. Vaidya Arts, Prof. P.D. Dalal Commerce & Dr. D.S. Shah Science College, Dhule (M.S.), India.
Email: tejasgkulkarni01@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801011
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 53-59
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

Geographical Indication Tags have emerged as a pivotal tool for promoting regional development in India by protecting and promoting products linked to a specific geographical origin. This enhance economic status, preserve cultural heritage, and foster sustainable development within local communities. The conferment of GI tags increase the market value and recognition of region specific goods, leading to job creation, greater income for producers by premium pricing and access to new markets, and promotion of traditional knowledge and skills. It also prevents rural exodus by stimulating local economies, encourages cultural tourism by creating distinctive regional brands, and support environmental stewardship through conservation of traditional and sustainable production practices. Despite these benefits, there are various challenges faced in the registration, protection and enforcement of GI tags which may limit the effective realization of GI potential in India. This research article evaluates the opportunities, barriers, possible solutions to overcome these barriers and schemes/initiatives for promoting GI tags in India. All these offers insights for policymakers and stakeholders to harness GI tags as a catalyst for inclusive and sustainable growth, cultural preservation and long term socio-economic advancement in Indian regions.

Keywords: *Geographical Indication Tags, Regional Development, Cultural Heritage, Indigenous Goods.*

Introduction:

Geographical Indication tags has gained significant prominence in India as an instrument for protecting the distinctive identity of regional products and fostering regional development. It is recognized as an intellectual property and is awarded to products with specific geographical origin and exhibits qualities, reputation, or characteristics intrinsically linked to that locality. In India Geographical Indications of Goods (Registration and Protection) Act, 1999, governs the registration and protection of GI tags and aligns with the international standards outlined in the World Trade Organization's TRIP's Agreement. It serve as a powerful tool for safeguarding cultural heritage, indigenous knowledge, skills and practice from the threat of commodification or loss and empower local communities. By providing legal protection against misuse and imitation, it ensures authenticity of products and enhance the marketability and competitiveness of India goods on a global scale. It also promotes sustainable production practices by incentivizing eco-friendly methods and supports biodiversity preservation and traditional farming techniques. All this build community pride, promote social equity by benefiting collective groups, and contributes to overall rural development by encouraging premium pricing, cultural tourism, job creation, improving incomes for local producers, and reduce rural to urban migration. Effective realization of GI tag benefits relies on robust legal frameworks, producer awareness and significant support mechanism. By supporting economic empowerment, inclusive and sustainable growth and by safeguarding the country's rich cultural mosaic for future generations GI tags serve as a catalyst for holistic regional growth in India.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Tejas Guruprasad Kulkarni, Research Scholar, Vidya Wardhini Sabha's Dr. M. Y. Vaidya Arts, Prof. P.D. Dalal Commerce & Dr. D.S. Shah Science College, Dhule (M.S.), India.

How to cite this article:
Kulkarni, T. G. (2026). The Role of Geographical Indication Tags in Enhancing Regional Development in India. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 53–59. https://doi.org/10.5281/zenodo.18831639

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18831639
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Objectives of the Study

The study aims:

- To understand the concept of GI Tags.
- To analyze the impact of GI Tags on regional development.
- To assess the major challenges in GI Tag framework in India.
- To study the various Government Initiatives for the promotion of GI Tags in India.

Research Methodology

The present research paper is based on secondary source of data. The secondary information has been collected from various published resources such as articles, journals, reports, reference books and websites. Further the research is descriptive and exploratory in nature.

Geographical Indication (GI) Tag

Meaning

It is a type of intellectual property right that identifies geographical origin of a product and represents qualities, reputation or characteristics inherent to that location. It is a mark that symbolizes authenticity and protection over the identity of a product. It play an important role in protecting the traditional knowledge and cultural heritage associated with specific products. GI's are protected by the Geographical Indications of Goods (Registration and Protection) Act 1999. This act prohibits the use of GI tagged products and their names without authorization. Only registered producers in the designated area can use the name for the product, safeguarding its authenticity and market value.

Definition

- Indications which identify a good as originating in the territory of a member, or a region or locality in that territory, where a given quality, reputation or other characteristic of the good is essentially attributable to its geographical origin.
  - WTO's TRIPS Agreement (Article 22.1)
- A sign used on products that have a specific geographical origin and possess qualities, reputation, or characteristic that are essentially attributable to that place of origin.
  - World Intellectual Property Organization
- A Geographical Indication is a sign used on products that have a specific geographical origin and possess qualities or a reputation that are due to that origin.
  - Geographical Indications Registry, India

Key Features of a GI Tag

- **Geographical Origin:** GI tag is given to products that originate from a specific geographical area, such as a town, region or country.
- **Unique Characteristics:** The product should have distinct qualities, reputation or characteristics inherent to its place of origin, such as climate, soil or traditional methods.
- **Collective Right*:*** It is typically owned by the community or producers in that region who meet the defined standards, rather than an individual or single entity.
- **Non-Transferable*:*** It is tied to the specific geographical region and cannot be transferred to another location.
- **Legal Protection*:*** It provides legal protection against imitation or unauthorized use of the geographical indication by others, ensuring that only authorized producers can use the tag.
- **Validity*:*** It is protected for 10 years and can be renewed periodically.
- **Global Recognition*:*** GI tags are protected under international agreements like the TRIPS Agreement by the WTO, ensuring recognition and enforcement across borders.
- **Cultural and Economic Value:** It helps to preserve traditional knowledge, cultural heritage and local skills and practices of the region while boosting the economic value of the product in domestic and international markets and promotes rural development.
- **Consumer Trust:** By ensuring authenticity and quality of the product, it helps to build consumer trust in the brand.

Impact of GI Tags on Regional Development

Political Impact

- **Empowerment of Local Communities:** It empowers local communities by giving them legal recognition and control over the production and marketing of unique regional products. This fosters a sense of ownership and pride, encouraging political engagement and advocacy for regional development.
- **National and International Recognition:** It enhance the political visibility of regions, both domestically and internationally. This recognition can lead to increased support from government bodies for regional development initiatives like infrastructure development and policy initiatives.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- **Political Representation:** The economic benefits derived from GI tags can enhance the political representation of regions, as local leaders and communities gain more influence and bargaining power in state and national politics.
- Conflict Resolution: It resolve disputes over the ownership and use of regional products, thereby reducing political tensions and fostering cooperation among stakeholders.
- **Policy Formulation:** The success of GI tagged products encourage government to formulate policies that support local artisans, farmers, and producers. This can include subsidies, grants, and other forms of financial assistance.
- **Inter-State Collaboration:** GI tags often require cooperation between states for the protection and promotion of regional products, effective implementation and enforcement of GI laws. This can lead to strong political relations, mutual sharing of resources and cooperative federalism.

Economic Impact

- **Boost to Local Economies:** It provide significant boost to local economies by enhancing the marketability and recognition of regional products. This leads to increased demand, higher income and job creation.
- **Job Creation:** The promotion of GI tagged products creates employment opportunities in production, processing, packaging and distribution sector and thereby reduce the problem of unemployment in rural areas.
- Attract Investment: Regions with GI tagged products can attract investments from both public and private sectors in infrastructure, technology, logistics and marketing. This contributes to economic development of the region.
- **Export Potential**: Due to authenticity and unique qualities, demand for GI tagged products are high in international markets. This enhance exports potential, foreign exchange earnings and economic growth of the country.
- **Premium Pricing:** GI tagged products have premium prices in the market due to their unique qualities, reputation and characteristics inherent to the origin. This can lead to increased income for local producers and artisans.
- **Tourism Development:** GI products attract tourists interested in experiencing the authentic cultural and culinary heritage of the region. This stimulate local economies by boosting the local tourism and ancillary industries like hospitality and transportation.
- **Rural Development:** By increasing income and employment opportunities in rural areas, GI tags promote rural development by increasing livelihoods, reducing poverty and migration to urban centers.
- **Market Differentiation:** By creating strong regional brands, it helps producers to differentiate their products in crowded market, command higher prices, access new domestic and international markets and reduce the competition from imitations.

Socio-Cultural Impact

- **Preservation of Cultural Heritage:** It helps in preserving traditional knowledge, skills, practices and cultural heritage that are integral to the identity of a region. This foster cultural pride by safeguarding intangible cultural assets and their transmission to future generations.
- **Strengthens Community Identity and Pride:** The recognition of GI tagged products fosters a sense of pride and identity among the local communities. It reinforces their cultural heritage and traditions.
- **Social Cohesion:** The collective effort required to obtain and maintain a GI tag can strengthen social bonds, collaboration and mutual support within communities and thereby promotes social cohesion.
- Empowerment of Marginalized Groups: GI tags can empower marginalized groups and indigenous communities, by giving them ownership rights and a platform to showcase and monetize their traditional skills and products.
- **Cultural Exchange:** It facilitate cultural exchange and understanding, both within the country and internationally, by promoting the unique cultural heritage of the region.
- **Cultural Diplomacy:** GI products serve as symbols of India's rich cultural diversity. This enhance the country's international image through the export of unique goods and traditions.
- **Women Empowerment:** In many regions, women play an important role in the production of GI tagged products. The economic benefits derived from GI tags can lead to greater women empowerment and social status for women.
- **Recognition and Respect:** GI tags provide recognition and respect to artisans and farmers who have been preserving traditional practices for generations. This can lead to improved social status and self-esteem within the community.
- **Inclusive Growth**: By focusing on unique strength of different regions, GI tags address the issue of inequitable development and there by promote inclusive growth and reduce regional disparities.

Technological Impact

- **Innovation and Modernization:** GI tag encourage the adoption of modern technologies in production and processing to improve the quality, efficiency and authenticity of a product while maintain traditional methods.
- **Research and Development:** Governments and private entities invest in R&D activities to enhance the quality, sustainability and marketability of GI tagged products, leading to technological progress in the region.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- **Digital Marketing:** The promotion of GI tagged products through e-commerce and social media platforms has expanded their reach both domestically and internationally, leveraging technology for better market access.
- **Infrastructure Development:** It can lead to investments in infrastructure such as better transportation, storage facilities, and communication networks, which are essential for regional development.
- **Skill Development:** The focus on quality and innovation can lead to skill development programs for local artisans and farmers, enhancing their technical capabilities and employability.

Ecological Impact

- **Sustainable Practices**: GI tags often promote eco-friendly and sustainable production practices that are in harmony with the local environment. This contributes to the conservation of natural resources and biodiversity.
- **Biodiversity Conservation:** It helps in the preservation of local biodiversity, as these products are typically derived from native species and traditional farming methods.
- **Reduction in Chemical Use:** Generally, GI tagged products are produced through traditional and natural production methods where less harmful chemicals and pesticides are used. This benefits the environment.
- **Climate Resilience:** Traditional practices associated with GI tagged products are often adopted to local climatic conditions, making them more resilient to climate change.
- **Resource Management:** It helps in the better utilization resources and thereby prevent over exploitation of natural resources and promote long term ecological balance.
- **Environmental Awareness:** The promotion of GI tagged products can raise awareness about the importance of preserving the natural environment and ecosystems that contribute to the unique qualities of these products.

Legal Impact

- **Intellectual Property Protection**: GI tags provide legal protection against unauthorized use and imitation of regional products by others. This safeguards the interests of local producers and artisans and ensures fair trade practices.
- **Dispute Resolution:** GI tags provide a legal basis for resolving disputes related to the ownership, production, marketing and misuse of regional products. This ensures transparency and justice for all stakeholders involved.
- **Compliances and Regulation:** Producers of GI tagged products must comply with specific regulations and standards related to the quality and production practices. This can lead to improved governance and accountability in the production process.
- **Legal Framework and Enforcement**: The recognition of GI tagged product necessitates the establishment of a robust legal framework and enforcement mechanisms to protect the rights of producers and consumers.
- **Standardization and Quality Control:** GI tags enforce strict quality standards, ensuring that only authentic products are marketed under the tag, which enhance consumer trust.
- **Consumer Protection:** It ensure that consumers receive authentic products, enhancing consumer protection and trust in the market.

Challenges in GI Tag framework in India

- **Lack of Awareness and Understanding**

a) **Producers:** Many artisans, farmers and producers from rural areas are unaware of the GI tag and its benefits. This limits the potential to uplift rural and traditional communities. Further the lack of awareness prevents them from seeking protection for their unique products.

b) **Consumers:** Consumers do not understand the significance of the GI tag, leading to a lack of demand for GI tagged products. This undermines the economic potential of such products.

- **Complex Registration Process**

a) **Registration Process:** The process of obtaining a GI tag is often lengthy, expensive, bureaucratic and resource intensive. Small scale producers and rural communities may lack the financial, technical, and legal resources to navigate the complex application process.

b) **Documentation:** Due to limited access to records and research it become difficult for traditional communities to provide necessary document such as proof of origin, historical and geographical evidence of the uniqueness of the product, technical specifications etc. that are required for getting GI tag for their products.

- **Enforcement and Infringement Issues**

a) **Counterfeiting and Misuse:** Many GI tagged products face issues of imitation and unauthorized use. This dilutes the value and authenticity of genuine GI tagged products. Further, enforcement mechanism and monitoring system are weak, slow and ineffective to prevent unauthorized use of GI tag.

b) **Legal Resources:** Many GI tagged holders lack the resources to pursue legal action against infringement. Further taking legal action against infringement is often expensive and time consuming. This makes it difficult for producers to protect their rights effectively.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- **Economic Disparities**

a) **Inequitable Distribution:** The benefits of the GI tag are not always equitably distributed among all stakeholders. Middlemen and large businesses captures significant share of the profits, leaving the actual producers with minimal financial gains.

b) **Inadequate Resources:** Many small scale producers lack the resources required for getting and promoting GI tagged products, this limits their ability to compete in domestic and international markets.

- **Inadequate Institutional Support**

Government and institutional support for GI tagged products is often insufficient. There is a need for more proactive policies, funding and infrastructure to help producers leverage the GI tag effectively.

Lack of Coordination: There is poor coordination between government agencies, producers and other stakeholders, leading to inefficiencies in implementing and promoting GI tagged products.

- **Cultural and Social Challenges**

In some cases, the GI tag may lead to disputes within communities over ownership, representation, or the use of the products that are collectively produced or have shared cultural significance. This can hinder collective action and effective utilization of the tag. Further, traditional communities may resist to adopt new technologies and modern production processes, even if it could enhance the quality or marketability of their products.

- **Technological and Infrastructural Barriers**

Inadequate Infrastructure: Many GI tagged products require specific infrastructure for storage, processing and transportation which is often lacking in rural areas. This hampers the ability of producers to scale up production and reach wider markets. Many GI tagged products are produced using traditional methods that may not meet modern quality and safety standards. Upgrading these methods without losing authenticity is a challenge.

Government Initiatives for the promotion of GI Tags in India

- **Geographical Indications of Goods (Registration and Protection) Act, 1999**

It is an Indian law enacted to provide legal protection to goods that have a specific geographical origin and possess qualities, reputation or characteristics linked to that location. It provides the legal framework for the registration and protection of GI tags in India. The act ensures that only authorized producer can use the GI tag for their products and prevent them from imitation and misuse by others. It lays down penalties including fines and imprisonment for infringement and ensures that consumers get genuine and authentic products. The act came into force on September 15, 2003 and is implemented and administered by the Controller General of Patents, Designs, and Trademarks, who acts as the Registrar of Geographical Indications under the Department for Promotion of Industry and Internal Trade, Ministry of Commerce and Industry, Government of India.

- **GI Mahotsav**

It is a festival organized to celebrate and promote GI products from different regions of India. This event brings together producers, artisans, and entrepreneurs and provide them platform to showcase their unique and indigenous GI tagged products. These helps in raising public awareness about GI products, facilitates business opportunities, and market linkages. Through exhibitions, workshops, live demonstrations, and cultural performances the festival highlights rich diversity of India and connects local producers with buyers, retailers, and policymakers. By fostering indigenous products, GI Mahotsav plays a vital role in preserving traditional products, knowledge, skills, and practices, and thereby supports rural livelihoods by boosting the market potential of GI tagged goods both within India and internationally.

- **GI Samagam**

It is a unique event dedicated to celebrate and promote GI products from across India and is organized by various government bodies and stakeholders. By bringing together producers, artisans, policymakers and buyers it helps in raising awareness about the significance of GI tags in protecting and marketing region specific goods. Through exhibitions, workshops, and discussions it showcase the diversity and heritage of GI products, educate participants about the benefits of GI registration, and focus on capacity building, policy discussion and exploring new market opportunities for GI tagged goods. By fostering networking and knowledge sharing, it empowers local communities, enhance market reach of traditional products and contributes to the preservation of India's rich culture.

- **India Pavilion**

It is an exhibition space set up at national and international trade fairs, expos or festivals to showcase the country's diverse range of products, those having GI tags. Through special galleries, live demonstrations, and interactive sessions, these pavilion display region specific goods to a global audience and thereby promotes India's rich cultural heritage, craftsmanship and innovation. These supports local producers, artisans and entrepreneurs by expanding their market reach and enhancing brand visibility.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- **GI Awareness Programs**

  It educates producers, consumers and stakeholders about the significance of GI tags in protecting unique indigenous products. These program spread knowledge about the benefits of GI registration, which grant legal protection to products that have a specific geographical origin and possess qualities or reputation inherent to that location. By organizing workshops, seminars, and campaigns, it helps local artisans, farmers, and entrepreneurs understand how GI tags can enhance the market value of their products and prevent their products from misuse or imitation. These safeguards traditional knowledge and cultural heritage and empower communities by promoting their distinctive products on national and international platforms.

- **GI Registration Assistance**

  It provide assistance to producers, artisans, and organizations in the process of obtaining Geographical Indication tags for their unique products. This assistance includes guidance in preparing the necessary documents, understanding the legal requirements, and navigating the application procedures set by the authorities. By offering expert advice, training sessions, and financial aid, it helps local communities in securing legal protection for their products linked to a specific geographical region. This prevent unauthorized use or imitation of the products and enhances its marketability and export potential. Ultimately, such support empowers producers, preserve cultural heritage, and contributes to the economic development of the region.

- **Amazon Karigar**

  It is an initiative launched by Amazon India to empower and promote Indian artisans and craftsmen by providing them a digital platform to showcase and sell their handmade products to a wider audience. This preserves traditional handicrafts by integrating local artisans into e-commerce ecosystem and thereby enhance their market reach and brand visibility beyond regional boundaries. It also provide artisans an assistance with product listing, marketing, and logistics, enabling them to increase their income and sustain in a competitive market. This boost the livelihoods of skilled artisans, promote the rich cultural heritage of India by making authentic handmade products accessible to customers across the country and internationally.

- **Flipkart Samarth**

  It is an initiative launched by Flipkart to empower and promote artisans, weavers and entrepreneurs across India by providing them an online platform to sell their products. It helps local producers to increase their income by offering unique regional products to wider audience and market. It also offers comprehensive support including onboard assistance, training in digital skills, cataloging, and logistics, ensuring that even those with limited technological knowledge benefit from e-commerce. By promoting inclusivity and self-reliance it preserves India's rich cultural heritage and contributes to the economic upliftment of marginalized communities and rural entrepreneurs.

One District One Product Initative

It is a flagship initiative launched by the Government of India to promote balanced regional development and boost local economies. Under this initiative, each district across the country identifies and focuses on a unique product that has a competitive advantage or traditional significance. These initiative enhance the quality, branding, and market reach of these products by providing support in areas such as marketing, skill development, infrastructure, and access to finance. This helps in preserving traditional crafts and industries and generates employment opportunities and thereby increase the income of local artisans and entrepreneurs. These initiative plays a crucial role in strengthening the Make in India vision and foster self-reliance by encouraging the production and export of indigenous goods.

- **Vocal for Local Campaign**

  It is a campaign launched by the Government of India to encourage citizens to support and promote locally made products and businesses. It boosts the Indian economy and foster self-reliance by reducing dependence on imports. By motivating people to buy and use Made in India products, the campaign strengthens small scale industries, artisans, and local entrepreneurs and thereby generates employment opportunities and preserves traditional crafts. It promotes sustainable economic growth through indigenous innovation and manufacturing and strengthen the vision of Atmanirbhar Bharat. This enhances national pride and empowers communities by creating a robust market for domestic goods.

- **Target of 10,000 GI tags by 2030**

  At the GI Samagam event held in New Delhi in January 2025, Union Minister of Commerce and Industry, Piyush Goyal, has set an ambitious target to register 10,000 GI tags by 2030. At present only 605 GI tags have been awarded, but the government aims to accelerate the process through a 'whole of government' approach and a dedicated committee will be established to oversee the implementation of this target and ensure steady progress. By increasing manpower, streamlining online processes, providing legal protection against imitation and by encouraging better branding and quality standards for GI products government is trying to strengthen the intellectual property ecosystem in the country. This will benefit local producers, artisans, and communities and will

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

expand the global reach of GI products. This initiative aligns with the government vision of preserving India's cultural heritage while promoting economic development under the slogan 'Vikas bhi aur Virasat bhi' (development along with heritage).

Conclusion

Geographical Indication Tags have emerged as a crucial tool in enhancing inclusive and sustainable regional development in India. The protection and recognition provided by GI tags authenticate product place of origin and serve as potential tool for economic, social, and cultural revitalization. By enabling local producers to command higher prices, protecting traditional knowledge, and preventing the imitation of unique goods, it contribute to earn higher incomes and job creation. This economic empowerment fosters rural stability, curbs rural to urban migration, and promote sustainable livelihoods for artisans, farmers, and indigenous communities and supports community well-being. It also act as custodian of cultural heritage and biodiversity by preserving traditional crafts, agricultural practices, and indigenous skills and practices and ensure their transmission to future generations. This elevates regional identities, boost community pride, and enhance social cohesion. It also play a vital role in stimulating cultural tourism by attracting visitors interested in experiencing authentic regional products. This supports ancillary sectors and strengthens local economies. By showing authenticity and quality GI tagged products it bolster India's soft power and export competitiveness on global stage. Producer's awareness, robust legal enforcement, market access, and empowerment of local communities shape the effectiveness of GI tags. To maximize the benefit of GI tags complementary efforts in education, infrastructure, judicial mechanism, and producer organization are essential. In conclusion, GI tags are indispensable tools for regional development in India. They protect and empower local communities, preserve cultural and ecological heritage, promote social cohesion and economic empowerment and project India's rich culture on global stage. To fully realize its potential continued awareness building, robust legal and market mechanism, and active stakeholder participation are required.

References

1. WTO Intellectual Property Agreement. https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips_04b_e.htm
2. Significance of GI Tag. https://lucentias.com/blog/2024/10/12/significance-of-gi-tag/
3. Geographical Indications. https://www.wipo.int/en/web/geographical-indications
4. Geographical Indication Tag.
5. https://chahalacademy.com/gi-tag
6. Geographical Indication: GI Tags, Products, History and Facts. https://www.britannica.com/topic/geographical-indication
7. Geographical Indications Tags in India: Pros, Cons, Challenges. https://www.iasexpress.net/geographical-indications-gi-tags-in-india/
8. Geographical Indication: Meaning, Features, Types and Benefits. https://thelegalschool.in/blog/what-is-a-geographical-indication
9. Anitha Elizebeth (2023). Promoting Geographical Indications in India. https://chambers.com/articles/promoting-geographical-indications-in-india
10. Jyoti Nagar (2024). Significance of Geographical Indication Products. https://www.rajstartup.com/blog/significance-of-geographical-indication-products
11. Aishwarya, Sandeep (2025). Benefits of GI Protection for Local Communities https://law-school-uncensored.com/2025/12/05/benefits-of-gi-protection-for-local-communities/

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

The Role of Emerging Technologies in Boosting Digital India: A Study of Opportunities and Challenges

Dr. Vijay Pandit Palve
Assistant Professor and HOD, Faculty of Commerce & Management
Vidya Wardhini Sabha's Dr. M. Y. Vaidya Arts, Prof. P. D. Dalal Commerce & Dr. D. S. Shah Science College, Dhule,
Email: vijayppalve@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801012
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 60-65
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract:

Digital India is a flagship initiative launched by the Government of India to transform India into a digitally empowered society and knowledge based economy. Emerging technologies such as artificial intelligence (AI), block chain, internet of things (IoT), big data analytics, cloud computing, and 5G play a significant role in accelerating this transformation. This research paper examines the role of emerging technologies in boosting Digital India by analyzing the key opportunities and challenges associated with their adoption. The study highlights how these technologies enhance e-governance, improve service delivery, promote financial inclusion, support smart infrastructure, and strengthen sectors such as healthcare, education, agriculture, and industry. Emerging technologies also create new employment opportunities, innovation, and thereby improve efficiency and transparency in public administration. The study also identifies several challenges associated with the adoption of emerging technologies and provide possible solutions to overcome these barriers. The study suggest that emerging technologies have immense potential to strengthen Digital India mission through inclusive and sustainable digital growth.

Keywords: *Digital India, Emerging Technologies, E-Governance, Financial Inclusion, Smart Infrastructure, Cyber security.*

Introduction:

In recent years, emerging technologies play a crucial role in driving economic growth, social development, and innovation worldwide. With its vast population and increasing digital adoption India has recognized the potential of these technologies to transform governance, education, healthcare, business and public service delivery. Further, the Government of India has launched Digital India Initiative on 1st July 2015, with the vision of transforming India into a digitally empowered society and knowledge economy, by levering emerging technologies such as artificial intelligence (AI), block chain, cloud computing, internet of things (IoT), 5G networks etc. These technologies helps in enhancing efficiency, transparency, and accessibility of public services while opening new avenues for innovation, entrepreneurship, skill development and employment. However the adoption and integration of these technologies in Digital India Initiative possess various obstacles like digital infrastructure gaps, cyber security threats, digital divide between urban and rural areas, and shortage of skilled workforce etc. To overcome these obstacles Government of India has launched various schemes and have encouraged Public Private Partnership (PPP) to create robust digital infrastructure across the country. By exploring government initiatives, technological trends, and societal impact, the research aims to provide insights into how India can harness these technologies for inclusive growth. Understanding these dynamics is crucial for policymakers, industry stakeholders, and researchers to ensure that how technological advancement can lead to sustainable and equitable development across the country.

Objectives of Study:

- To understand the Digital India Initiative.
- To study the role of emerging technologies in shaping Digital India.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Dr.Vijay Pandit Palve,Assistant Professor and HOD, Faculty of Commerce & Management Vidya Wardhini Sabha's Dr. M. Y. Vaidya Arts, Prof. P. D. Dalal Commerce & Dr. D. S. Shah Science College, Dhule.

How to cite this article:
Palve, V. P. (2026). The Role of Emerging Technologies in Boosting Digital India: A Study of Opportunities and Challenges. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 60–65. https://doi.org/10.5281/zenodo.18831681

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18831681
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- To identify the opportunities created by emerging technologies in Digital India.
- To explore the challenges in implementing emerging technologies in Digital India.

Research Methodology:

This research paper is based on secondary source of data. The secondary data has been collected from various published resources such as articles, journals, reports, reference books and websites. Further this research is descriptive and exploratory in nature.

Digital India Initiative:

It is a flagship initiative launched by the Government of India on 1st July 2015, with the vision of transforming India into a digitally empowered society and knowledge based economy. The initiative ensures that government services are available to citizens electronically through improved online infrastructure and connectivity. It integrates emerging digital technologies into governance, business, education, healthcare, and public service delivery, thereby supporting inclusive growth and sustainable development. The initiative mainly focused on three areas:

- Providing digital infrastructure as a source of utility to every citizen.
- Governance and services on demand.
- To look after the digital empowerment of every citizen.

Objectives of Digital India Initiative:

- To ensure that every citizen has access to high speed internet, mobile connectivity, online services and digital identity like Aadhaar.
- To make government services available online so that peoples can access them anytime, anywhere with transparency and efficiency.
- To make people digitally literate so that they can use digital tools and platforms easily and confidently to avail online services.
- By connecting rural and remote areas with mobile network and broadband facilities it helps to bridge the digital gap between urban and rural areas.
- Improve transparency and efficiency in transactions by promoting digital payments and paperless governance. This helps in reducing corruptions and delays.
- By creating employment opportunities in IT, electronic manufacturing and digital services it supports economic growth in the country.
- Boost digital sector in India by encouraging technology based startups and innovation across the country.
- Improve ease of doing business by simplifying business processes like registration, approvals, and tax payments through digital systems.
- Ensure inclusive development by making sure that digital benefits reach all sections of society, including women, senior citizens, and disadvantaged groups.

Nine Pillars of Digital India:

The Digital India Initiative is built on nine key pillars which aims at transforming India into a digitally empowered society and knowledge economy. These pillars collectively works to achieve inclusive growth, transparent governance, and digital empowerment. Further, by integrating infrastructure, services, skills, and manufacturing, the initiative plays a vital role in India's socio-economic development and digital transformation. The nine pillars of digital India are as follows:

- **Broadband Highways**
  It aims at providing high speed internet connectivity to all citizens across urban and rural areas through projects like BharatNet. It enable access to digital services such as e-governance, online education, telemedicine, digital banking etc., thereby reducing the rural-urban digital divide. It has three main sub components, namely Broadband for All - Rural, Broadband for All - Urban and National Information Infrastructure.
- **Universal Access to Mobile Connectivity**
  This initiative plays a crucial role in promoting financial inclusion by expanding telecom infrastructure in all uncovered villages, particularly in remote, hilly and tribal region. It helps citizens to access digital services through mobile phones.
- **Public Internet Access Program**
  It aims to create common digital access points to provide digital services and internet access to citizens. This pillar involves establishing Common Service Centers (CSC) and Post Offices as multi-service centers. This centers provide services such as Aadhaar enrollment, online form submissions, utility bill payments, and government certificates etc., acting as a bridge between citizens and digital governance in rural areas.
- **E-Governance: Reforming Government through Technology**
  This pillar aims to improve government processes and service delivery through digital tools. Further, it laid emphasize on process re-engineering, paperless governance, and shifting to online workflows. Initiatives like e-

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Office, DigiLocker, and e-Procurement portals enhance transparency, efficiency, accountability, and ease of doing business.

- **E-Kranti: Electronic Delivery of Services**
  To ensure faster, efficient, transparent and inclusive service delivery, this pillar aims at delivering government services electronically across sectors such as health, education, agriculture, and justice. It has replaced earlier fragmented ICT initiatives with integrated citizen centric services. Examples include online land records, telemedicine, online scholarships, and digital courts.
- **Information for All**
  This pillar ensures open access to government data and information through digital platforms. It promotes transparency by making policies, decisions, and public data available via portals like MyGov, Open Government Data Platform, and social media channels. Citizens can participate in governance through feedback, suggestions, and grievance redressal systems.
- **Electronic Manufacturing**
  This pillar promotes domestic electronics manufacturing to reduce imports of electronic items. Further, it encourages the production of electronic goods such as mobile phones, semiconductors, and electronic components under Make in India Initiative and Production Linked Incentive (PLI) schemes. It also supports employment generation, innovation and self-reliance.
- **IT for Jobs**
  Under this pillar, skill development training is provided to enhance digital skills among youths particularly from rural and semi-urban areas. This will helps them in getting employment in IT and BPO sectors. This will enhance employability and support India's role as a global digital workforce hub.
- **Early Harvest Programs**
  It consists of different short term projects that shows immediate impact on the Indian digital ecosystem. These include digital classrooms, Wi-Fi in universities, biometric attendance systems in government offices, SMS based weather alerts, etc.

Role of Emerging Technologies in Boosting Digital India:

Emerging Technologies strengthen Digital India by promoting innovation, transparency, efficiency, and inclusive digital growth in various sector of the economy.

- **Artificial Intelligence and Machine Learning (AI and ML)**
  AI and ML play vital role in smart decision making, predictive analytics, automation, and fraud detection. Further, it helps government and businesses analyze vast amount of data to provide better and personalized digital services in areas such as smart agriculture, healthcare diagnostics, digital education, and e-governance etc. This improve service delivery, reduce human efforts, and enhance transparency.
- **Blockchain**
  By ensuring transparency, security, and trust in digital transactions, blockchain helps in preventing data tampering, corruption, and fraud in areas such as digital payments, land records, supply chain management, and identity verification. By ensuring data integrity it supports efficient governance and increase citizen confidence in digital platforms.
- **Internet of Things (IoT)**
  By connecting devices and systems, IoT collect real-time data for monitoring and smarter decision making. It is widely used in smart cities, precision farming, traffic and energy management, environmental and healthcare monitoring. This improves resource utilization, reduces operational costs, and enhances the quality of life.
- **Big Data Analytics**
  By processing and analyzing vast amount of structured and unstructured data generated from digital platforms, big data analytics helps policymakers and organizations understand patterns, trends, and citizen needs. Further, it helps to improve planning, policy formulation, service delivery, and risk management in sectors like finance, healthcare, education, and governance.
- **Robotic Process Automation (RPA)**
  By automating repetitive and rule based tasks in government offices and businesses, RPA reduce processing time, human errors, and operational costs and thereby improve efficiency and accuracy. It is widely used in areas such as tax processing, banking operations, data entry, and customer services, enabling faster and more reliable digital services.
- **Cloud Computing**
  By providing scalable, cost effective, and secure digital infrastructure, cloud computing enables government departments and businesses to store, process, and access data remotely, ensuring flexibility and faster deployment of digital services. Cloud platforms support e-governance, digital education, digital healthcare, startups and innovation.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Opportunities created by Emerging Technologies in Advancing Digital India:

- **Enhanced E-Governance and Public Service Delivery**
  Emerging technologies such as artificial intelligence (AI), bockchain, and cloud computing enable faster, transparent, efficient and citizen-centric governance. Digital platforms like online portals, mobile apps, and real time service delivery improve administration efficiency and thereby reduce corruption and delays.
- **Digital Payments and Financial Inclusion**
  Fintech innovations, blockchain, and digital payment platforms like UPI, digital wallets, Aadhaar enabled payment system, online banking etc. have integrated underserved and unbanked populations into the formal financial system by providing them access to banking services. This promotes financial inclusion and inclusive economic growth in the country.
- **Smart Infrastructure and Smart Cities Development**
  Internet of Things (IoT), AI, and big data analytics facilitate the development of smart cities by providing solutions such as intelligent traffic management, smart energy systems, waste management, and real time monitoring thereby enhancing urban sustainability and quality of life.
- **Employment Generation and Skill Development**
  Emerging technologies create new job roles in areas such as data analytics, cyber security, AI and ML, and cloud services. Digital India supports skill development through online learning platforms, virtual labs, and digital skill missions and thereby helps leaners to acquire new skills and jobs.
- **Digital Empowerment of Rural India**
  5G, broadband, and cloud technologies improve internet access and connectivity in remote areas. This enables access to online education, telemedicine, digital agriculture, and e- marketplace and government welfare schemes. This improves their overall quality of life.
- **Transformation of Education, Healthcare and Agriculture**
  AI based learning platforms, virtual classrooms, and AR/VR technologies enable personalized and remote learning. This bridge the education gap between urban and rural areas, whereas telemedicine, AI based diagnostics, digital health records and health apps have improve healthcare access and efficiency by enabling doctors to monitor their patients in remote areas. Similarly IoT sensors, AI based weather forecasting, drones, and data analytics empower farmers with real time information, better market access, and precision farming techniques. This increases overall productivity and income.
- **Boost to startups and innovation ecosystem**
  AI, blockchain, and cloud platforms low entry barriers for startups by reducing operational costs. Government Initiatives under Digital India provide platforms, funding support, and incubation facilities, encouraging innovation and entrepreneurship.
- **Boost Digital Economy and Global Competitiveness**
  Emerging technologies accelerate digital transformation across various sectors, improve productivity, and position India as a global digital hub. This strengthens India's global competitiveness in IT services, E-Commerce services, cross border digital trade, innovation, and technology exports.

Challenges in Adopting Emerging Technologies in Digital India:

- **Digital Divide**
  Challenge: Large section of rural population lack access to high speed internet, digital devices, and basic digital literacy. This creates inequality in benefiting from technologies like AI, IoT, and cloud computing.
  Solution: Expansion of broadband infrastructure through Bharat Net initiative, promotion of low cost smartphones, and conducting digital literacy campaigns, hands on training programs under the scheme Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharta Abhiyan in regional languages to educate users.
- **Inadequate Digital Infrastructure**
  Challenge: Poor network quality, unreliable power supply, and limited data centers in rural and semi-urban areas hinder effective deployment of emerging technologies.
  Solution: Public-Private Partnership (PPP) should be encourage for infrastructural development, investment in 5G networks, edge computing, and renewable energy based power solutions.
- **Lack of Skilled Workforce**
  Challenge: There is a shortage of skilled and professional manpower in emerging technologies such as AI, blockchain, cybersecurity, and data analytics.
  Solution: Universities and colleges should introduce new courses and curriculum that aligns with the goal of modern era and requirements. Further industry-academia collaboration should be encourage to carry research in these field. Skill development training should be given to the students in these field by the Government through Skill India Initiative.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- **Cybersecurity Concerns**
  Challenge: Growing use of digital platforms increases the risk of cyberattacks, data breach, frauds, and misuse of personal data.
  Solution: Government should frame and enforce strong cybersecurity laws, privacy norms and transparent data usage policies and should conduct awareness programs for citizens and institutions.
- **High Cost of Technology Adoption**
  Challenge: Adoption of emerging technologies require heavy investments, making it difficult for small businesses, startups, and government bodies with limited budget.
  Solution: Government incentives, tax benefits, subsidies, cloud-based shared services, and startup funding support should be provided to reduce financial barriers.
- **Regulatory and Policy Challenges**
  Challenge: Absence of clear regulatory frameworks for AI, blockchain, and IoT leads to uncertainty, ethical concerns, and slower innovation.
  Solution: Adaptive, flexible, ethical, transparent, and technological neutral regulations should be developed that should align with global practices.
- **Low Digital Literacy and Awareness**
  Challenge: Many citizens are unaware about the services provided under Digital India Initiative or lack the skills required to use these services effectively.
  Solution: Government, self-help groups, educational and financial institutions, should conduct mass awareness campaigns and hand on trainings in vernacular language to educate this peoples.
- **Resistance to Technology Adoption**
  Challenge: Lack of trust, fear of job loss, and reluctance among government employees, traditional businesses and citizens to adopt new technologies slows its adoption.
  Solution: Confidence and acceptance ability should be built among these peoples by conducting awareness campaigns, training programs etc.

Government Initiative To Boost Digital India:

- **Common Service Centers (CSC)**
  It is a digital access points established in rural and remote areas of India under the Digital India program. It offers e-governance, banking, insurance, utility payments, education and healthcare services to citizens locally, and thereby reduces the time required to travel to offices to avail these services. They promote financial inclusion by providing convenient citizen services.
- **MyGov**
  It is a Government of India citizen engagement platform that enables people to participate in governance by sharing ideas, feedback, and suggestions. It connects citizens with government initiatives and promotes transparent and participatory governance under Digital India mission.
- **CO-WIN**
  It is a Government of India digital platform used for COVID-19 vaccination management. It provide services such as registration, appointment scheduling, vaccination tracking, and certificate generation. It played a key role in India's nationwide vaccination drive.
- **Digi Locker**
  It is a Government of India digital platform that allows citizens to store, access, and share official documents online in a secure way. It reduces the need for physical documents and supports the Digital India Initiative. Users can store Aadhaar, PAN, driving licence, educational certificates etc. and can access them anytime, anywhere through mobile.
- **E-Sampark**
  It is a Government of India digital citizen service platform that enables people to connect with government departments for information, services, and grievance redressal through online and mobile channels. It promotes transparent, responsive, and technology driven governance.
- **E-Pathshala**
  It is a Government of India digital learning platform that provides free access to NCERT textbooks, audio-video resources, and study materials for students and teachers. It supports online education and digital learning under Digital India Initiative.
- **E-Hospital**
  It is a Government of India digital platform that provides online healthcare services to the citizens. It helps citizens to get online appointments, lab reports, blood availability in government hospitals etc.
- **Meri Pehchaan**
  It is a Government of India platform that allows users to access multiple government services using one login. It simplifies authentication, improves convenience, and supports secure digital governance.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- **E-Biz Platform**
  It is a Government of India online platform that provide single window access to government services for businesses such as licenses, permits and registrations. It aims to simplify procedures, reduce paperwork, and improve ease of doing business in India.
- **Jeevan Praman**
  It is a Government of India digital life certificate platform for pensioners, enabling them to submit their life certificate online using Aadhaar based authentication. It eliminates the need for physical visits to offices and supports paperless and convenient pension services.
- **Unified Mobile Application for New Age Governance (UMANG)**
  It is a Government of India mobile application that provides single window access to multiple government services across central, state and local departments. It simplifies service delivery, and promotes citizen centric digital governance.
- **Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharta Abhiyan (PMGDISHA)**
  It is a flagship scheme of the Government of India aimed at making rural citizens digitally literate. Under this schemes, eligible individuals mainly from rural areas are trained in basic digital skills such as using smartphones, internet, email, digital payments, and accessing government services online. The scheme promotes digital inclusion and empowerment in rural India.

Conclusion:

Emerging technologies play a crucial role in boosting the Digital India Initiative by transforming governance, economic activities, and social inclusion across the country. Technologies such as Artificial Intelligence, Internet of Things, Blockchain, Big Data Analytics, Cloud Computing, and 5G have created significant opportunities for improving public service delivery, enhancing transparency, promoting digital financial inclusion, and supporting innovation driven economic growth. Further digital platforms have enabled faster access to government services, improved connectivity in rural and remote areas, and encouraged entrepreneurship and startups, thereby contributing to inclusive and sustainable development. The study also highlights several challenges that limits the effective adoption of emerging technology in India. It also reveals that technological advancement alone is not sufficient to achieve the objectives of Digital India. There is a strong need for supportive policy frameworks, investment in digital infrastructure, capacity building, and skill development to ensure effective utilization of emerging technologies. Strong cybersecurity law, public private partnerships, and innovation are also essential for long term success. The study concludes that the benefit of emerging technology in boosting Digital India can be fully realized only through inclusive strategies, balanced regulation, and co-ordination between government, industry, academia, and citizens.

Reference:

1. Vanita, Sachdeva, K. (2017). Digital India: Opportunities and Challenges, International Journal of Engineering Research and Technology, Vol. 5, Issue. 11, Page. 01-06.
2. Mohanta, G., Debasish, S., Nanda, S. (2017). A Study on Growth and Prospect of Digital India Campaign, Saudi Journal of Business and Management Studies, Vol. 2, Issue. 7, July 2017, Page. 727-731.
3. Haldankar, G. (2018). Digital India: A Key To Transform India, International Journal of Creative Research Thoughts, Vol. 6, Issue. 2, April 2018, Page. 1368-1375.
4. Anand, A. (2019). Digital India: Initiative and Challenges, International Research Journal of Management Sociology and Humanities, Vol. 10, Issue. 1, Page. 442-431.
5. Shailaja, B. (2022). Opportunities And Challenges Of Digital India Program, Journal of Emerging Technologies And Innovative Research, Vol. 9, Issue. 11, November 2022, Page. 936-939.
6. Aakashreeom, A. (2023). Digital India: A Review of Challenges and Opportunities, International Journal of Scientific Development and Research, Vol. 8, Issue. 3, March 2023, Page. 936-939.
7. Yadav, H. (2025). Driving Digital Transformation: India's Strategic Investments in Emerging Technologies and the Vision of Viksit Bharat, The Banyan Tree Journal, Vol. 1, June 2025, Page. 45-51.
8. Kumarendra, P., Singh, R., Lohia, R. Digital India Initiative: Revolutionizing Governance And Public Administration, Indian Journal of Integrated Research in Law, Vol. IV, Issue. V, Page. 93-118.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

An Analytical Study of Palghar District's Contribution to the mplementation of the Maharashtra State Rural Livelihood Mission (MSRLM)

Dr. Shobha Menon [1] Prachi Lad[2]
[1,2] Research Scholar

Manuscript ID:
JRD -2026-1801013
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 66-72
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract:
The present study examines the contribution of Palghar District to the Maharashtra State Rural Livelihood Mission (MSRLM–UMED) with a specific focus on the role of Self-Help Groups (SHGs) in promoting inclusive rural development. The study analyzes taluka-wise distribution of SHGs and SHG members, along with institutional indicators such as Panchayats, villages, Village Organizations (VOs), and Cluster Level Federations (CLFs), to assess Palghar's relative contribution to Maharashtra State. Using secondary data sourced from official MSRLM and government reports, the research adopts a descriptive and comparative approach to evaluate the extent of institutional outreach and community participation across both developed and tribal regions of the district. The findings reveal that Palghar District makes a significant and balanced contribution to the state's SHG ecosystem, with strong participation from both semi-urban and tribal talukas. The presence of a robust SHG network and federated institutional structures has enhanced women empowerment, financial inclusion, and livelihood diversification among rural households. The study concludes that Palghar's experience under MSRLM–UMED demonstrates the effectiveness of community-based institutional models in addressing rural poverty and socio-economic vulnerability, and offers valuable insights for strengthening policy implementation and sustainable livelihood strategies in tribal and backward regions of Maharashtra.
Keywords: *Maharashtra State Rural Livelihood Mission (MSRLM–UMED), Self-Help Groups (SHGs), Rural Livelihood Development, Women Empowerment, Palghar*

Introduction:

UMED, officially known as the Maharashtra State Rural Livelihoods Mission (MSRLM), is the flagship poverty alleviation and rural development initiative of the Government of Maharashtra, implemented in alignment with the National Rural Livelihoods Mission (NRLM) of the Government of India. The mission aims to reduce rural poverty by enabling poor households particularly women to access sustainable livelihood opportunities through strong community institutions. UMED follows a rights-based and participatory approach, emphasizing social mobilization, inclusion, and empowerment of the rural poor, especially women from economically and socially disadvantaged groups such as Scheduled Tribes, Scheduled Castes, minorities, and other vulnerable communities.A core strategy of UMED is the formation and strengthening of Self-Help Groups (SHGs) as foundational community institutions. These SHGs act as platforms for savings, internal lending, mutual support, and collective decision-making. Over time, SHGs are federated into Village Organizations (VOs) and further into Cluster Level Federations (CLFs), creating a three-tier institutional structure that enhances scale, sustainability, and bargaining power. This institutional architecture enables efficient delivery of financial services, livelihood support, capacity building, and convergence with various government schemes at the grassroots level.UMED places strong emphasis on financial inclusion as a pathway to livelihood security. Through SHGs, members are encouraged to develop regular savings habits, access internal loans, and establish formal linkages with banks and financial institutions. The mission facilitates access to credit through mechanisms such as bank linkage programs, revolving funds, and community investment funds.z

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Dr. Shobha Menon, Research Scholar

How to cite this article:
Menon, S., & Lad, P. (2026). An Analytical Study of Palghar District's Contribution to the mplementation of the Maharashtra State Rural Livelihood Mission (MSRLM). Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 66–72. https://doi.org/10.5281/zenodo.18831730

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18831730
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

promotion and diversification. The mission supports both farm and non-farm livelihoods by providing skill training, technical assistance, market linkages, and entrepreneurship development. Livelihood interventions include agriculture and allied activities, livestock development, fisheries, forest-based livelihoods, micro-enterprises, food processing, and rural services. Special attention is given to region-specific and tribal livelihoods, ensuring that local resources, traditional skills, and ecological sustainability are integrated into livelihood planning and execution.UMED also plays a critical role in women empowerment and social development. Participation in SHGs enhances women's confidence, leadership skills, decision-making ability, and social status within households and communities. Through regular meetings, training programs, and exposure visits, women gain awareness about health, nutrition, education, legal rights, and governance. The mission actively promotes women's leadership in community institutions, enabling them to participate in Gram Sabha processes, local planning, and monitoring of public services, thereby strengthening grassroots democracy.

Contribution to Palghar:

UMED – Maharashtra State Rural Livelihoods Mission has played a significant role in strengthening the rural socio-economic structure of Palghar District, which is predominantly tribal and socio-economically vulnerable. Through systematic social mobilization, UMED has facilitated the formation and strengthening of a large number of Self-Help Groups (SHGs) across all talukas of Palghar. These SHGs have provided an organized platform for rural and tribal women to come together, promote regular savings, access institutional credit, and collectively address livelihood and social issues. The mission has ensured deep outreach across villages and Panchayats, thereby enhancing inclusion of marginalized communities within the formal development framework.

UMED's contribution to Palghar is particularly visible in women empowerment and financial inclusion. By linking SHGs with banks and providing access to revolving funds and community investment funds, UMED has reduced dependence on informal moneylenders and improved financial security of SHG members. The mission has also promoted leadership development among women through Village Organizations (VOs) and Cluster Level Federations (CLFs), enabling women to participate actively in decision-making at village and cluster levels. This institutional strengthening has enhanced women's confidence, negotiation capacity, and participation in local governance, contributing to social empowerment alongside economic progress.

Further, UMED has supported sustainable livelihood development in Palghar by promoting agriculture-based, forest-based, and non-farm livelihood activities suited to the district's tribal and rural context. Skill development programs, entrepreneurship support, and convergence with government welfare schemes have enabled SHG members to diversify income sources and improve household livelihoods. The establishment of federated institutions such as VOs and CLFs has ensured continuity, collective bargaining power, and long-term sustainability of SHG activities. Overall, UMED's intervention has made a substantial contribution to Palghar's inclusive rural development by integrating institution building, livelihood promotion, and social empowerment into a cohesive development approach.

Review of Literature:

- **Nishane (2015),** in the research paper titled "Assessment of activities for the state of Maharashtra under MSRLM". The study documents MSRLM/UMED's institutional processes and pilots through field-based assessment, indicating that the mission's strength lies in building community institutions and region-specific interventions. It highlights that implementation quality improves when SHGs and federations are supported with structured capacity building, inclusion-focused pilots (e.g., for vulnerable groups), and strong implementation agencies at block level, suggesting that systematic support to federations is essential for sustainable livelihood outcomes.
- **Karale (2019),** in the research paper titled "National Rural Livelihood Mission and its contribution to the socio-economical development of rural women: Case study of Gadchiroli district of Maharashtra, India". This case-based study concludes that NRLM implementation through UMED-MSRLM contributes positively to women's socio-economic development by strengthening SHG systems and promoting livelihood activities at village and cluster levels. It emphasizes that regular handholding, exposure to VO/CLF functioning, and strong convergence at block level help rural women participate more actively in livelihood planning, savings, and collective initiatives, improving confidence and community engagement.
- **Shylendra (2022),** in the research paper titled "Livelihood Promotion: Can the Collectives of NRLM Really Promote Livelihoods?" The study concludes that although NRLM has successfully scaled up women's collectives (SHGs and federations), these institutions still face limitations in becoming strong livelihood-promoting agencies. It emphasizes that the transition from "group formation and financial inclusion" to "sustained livelihood enhancement" requires deeper technical support, stronger federation capacities (VO/CLF), business planning skills, and credible market linkages. The paper suggests that missions like MSRLM/UMED must strengthen higher-level collectives to convert social mobilization into durable income outcomes.
- **Pusadkar (2018),** in the research paper titled "Maharashtra State Rural Livelihoods Mission (MSRLM)" This work provides a consolidated overview of MSRLM's structure and field implementation, emphasizing the institutional ecosystem of SHGs and federations as the backbone of the mission. It supports the view that MSRLM's effectiveness depends on how well community institutions are built and supported through processes

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

like mobilization, training, and convergence with government services. The study reinforces that institutional depth (strong SHGs, active VOs/CLFs, and responsive support systems) is fundamental for achieving women's empowerment and livelihoods improvement under UMED.

- **Patil (2025),** in the research paper titled "State Rural Livelihoods Mission: Economic empowerment of rural women (with reference to MSRLM/UMED)". The paper concludes that MSRLM/UMED supports rural women's economic empowerment primarily through SHG formation, savings habits, credit linkages, and strengthening community institutions like VOs and CLFs. It suggests that livelihood improvement is stronger when SHGs receive structured financial services, entrepreneurship support, and federation-level mentoring, and recommends greater focus on institutional sustainability and higher-value livelihood interventions.
- **Shrivastava & Agrawal (2025),** in the research paper titled "An Overview of Self-Help Groups in Palghar District". The study concludes that SHGs in Palghar function as a vital socio-economic support system for women, strengthening resilience, confidence, and entrepreneurial capability. It emphasizes that SHG networks help members manage livelihood risks and market disruptions, and suggests that strengthening SHG systems (training, credit facilitation, market access) can significantly improve women-led economic sustainability in the district highly relevant to your Palghar–UMED study.
- **Deshpande (2021),** in the research paper titled "Can Weak Ties Create Social Capital? Evidence from Self-Help Groups" This research (which explicitly notes that NRLM in Maharashtra is implemented as MSRLM/'Umed') highlights how SHG participation can strengthen social networks and social capital, influencing collective action and information flows among members. It indicates that SHG platforms do more than provide finance they can reshape community interactions and cooperation, which indirectly supports livelihood resilience. The study implies that strengthening SHG platforms and federations in Maharashtra can enhance community-level capabilities that are important for sustained rural development outcomes.

Research Gap:

A review of the existing literature on the Maharashtra State Rural Livelihood Mission (MSRLM/UMED) reveals that while several studies have examined the role of SHGs in women empowerment, financial inclusion, and livelihood promotion at the state or selected district levels, limited empirical research has focused specifically on Palghar District's contribution to Maharashtra State within the MSRLM framework. Most studies emphasize institutional formation, social empowerment, or program implementation, but there is a notable lack of district-level, comparative, and quantitative assessments that evaluate Palghar's relative contribution in terms of SHGs, SHG members, Panchayats, villages, and federated structures such as VOs and CLFs vis-à-vis the state. Further, existing literature inadequately addresses the role of tribal-dominated regions, inter-taluka variations, and the effectiveness of institutional depth in translating SHG participation into measurable livelihood outcomes. Hence, a comprehensive and data-driven study focusing on Palghar District is required to bridge this gap and provide evidence-based insights for strengthening MSRLM policy implementation and inclusive rural livelihood strategies in Maharashtra.

Research Methodology:

The present study adopts a descriptive and analytical research design to examine the contribution of Palghar District toward Maharashtra State under the Self-Help Group (SHG) framework of the Maharashtra State Rural Livelihood Mission. The study is primarily based on secondary data, collected from official reports, records, and publications of MSRLM, District Rural Development Agency (DRDA), Zilla Parishad Palghar, and other relevant government sources. Taluka-wise data relating to number of SHGs, SHG members, Panchayats, villages, Cluster Level Federations (CLFs), and Village Organizations (VOs) were systematically compiled and analyzed. The analysis was carried out using percentage analysis and comparative methods to assess Palghar's contribution in relation to the state-level SHG structure. Tabular presentation was used for clarity and interpretation, enabling meaningful comparison and drawing conclusions regarding the district's role in promoting inclusive rural livelihoods and women empowerment in Maharashtra.

Data Analysis:

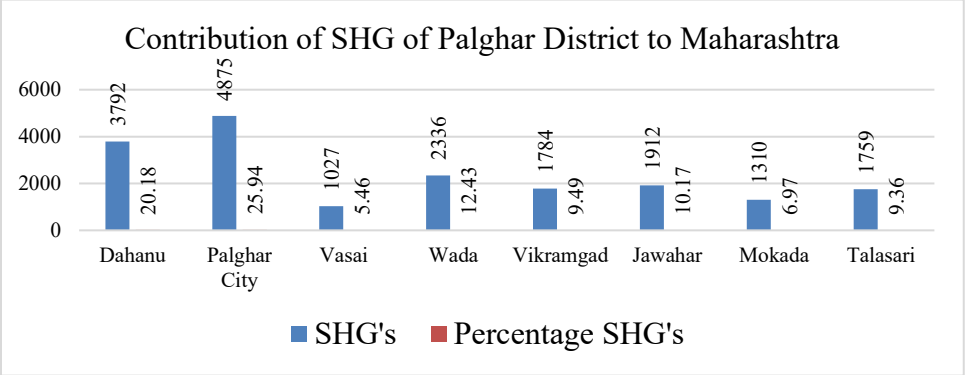
Objective-1: To study the contribution of SHG of Palghar District to Maharashtra state for the factor related to SHG:

Talukas & District	SHG's	Percentage SHG's
Dahanu	3792	20.18
Palghar City	4875	25.94
Vasai	1027	5.46
Wada	2336	12.43
Vikramgad	1784	9.49
Jawahar	1912	10.17
Mokada	1310	6.97
Talasari	1759	9.36
Total	18795	

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

The above table clearly highlights the taluka-wise contribution of Self-Help Groups (SHGs) in Palghar District toward Maharashtra State under the Maharashtra State Rural Livelihood Mission. A total of 18,795 SHGs are functioning across eight talukas of Palghar district, reflecting the district's substantial institutional base for rural livelihood promotion. Palghar City emerges as the largest contributor with 4,875 SHGs (25.94%), indicating a relatively higher level of SHG penetration, awareness, and institutional support in semi-urban and accessible regions. This is followed by Dahanu, which contributes 3,792 SHGs (20.18%), highlighting its strong engagement despite being a predominantly tribal and rural taluka. These two areas together account for nearly 46% of the total SHGs, demonstrating their pivotal role in strengthening SHG-based livelihood initiatives at the state level.

Other talukas such as Wada (12.43%), Jawahar (10.17%), Vikramgad (9.49%), and Talasari (9.36%) also show meaningful participation, reflecting the spread of SHG activities in tribal and interior regions of Palghar district. Although Vasai (5.46%) and Mokada (6.97%) report comparatively lower shares, their contribution remains significant in absolute terms, considering geographical, socio-economic, and demographic variations. Overall, the distribution of SHGs across talukas indicates that Palghar district plays a balanced and inclusive role in supporting Maharashtra State's rural livelihood objectives by ensuring participation from both developed and backward regions. This widespread SHG presence strengthens women empowerment, financial inclusion, and sustainable livelihood generation, thereby reinforcing Palghar's contribution to the broader goals of the Maharashtra State Rural Livelihood Mission.

Objective-2: To study the contribution of SHG member of Palghar District to Maharashtra state for the factor related to SHG:

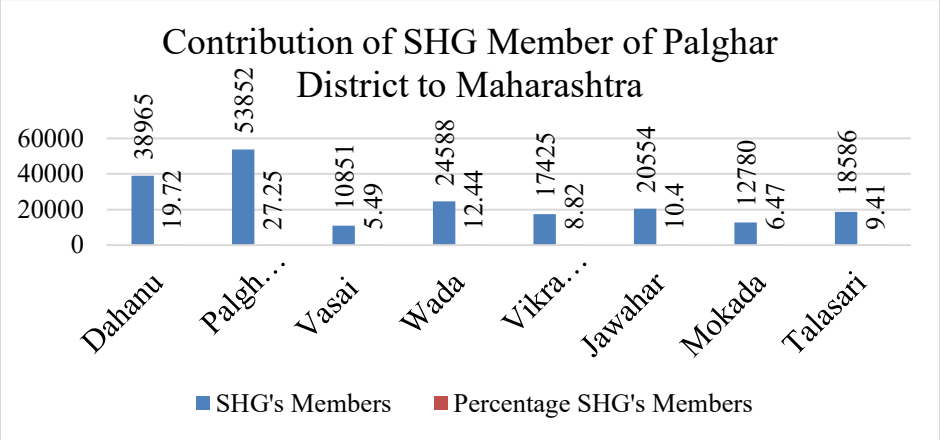
Talukas & District	SHG's Members	Percentage SHG's Members
Dahanu	38965	19.72
Palghar City	53852	27.25
Vasai	10851	5.49
wada	24588	12.44
Vikramgad	17425	8.82
Jawahar	20554	10.40
Mokada	12780	6.47
Talasari	18586	9.41
Total	197601	

The table presents the taluka-wise distribution of SHG members in Palghar District, highlighting the contribution of SHG members toward Maharashtra State under the rural livelihood framework. The district accounts for a total of 1,97,601 SHG members, indicating a strong human base supporting SHG activities. Palghar City records the highest number of members with 53,852 members (27.25%), reflecting higher population concentration, better awareness of SHG benefits, and stronger institutional support systems. This is followed by Dahanu, which contributes 38,965 members (19.72%), signifying substantial participation despite its tribal and rural character. Together, Palghar City and Dahanu contribute nearly 47% of the total SHG membership, underlining their dominant role in advancing SHG-led livelihood initiatives at the state level.

Other talukas such as Wada (12.44%), Jawahar (10.40%), Talasari (9.41%), and Vikramgad (8.82%) also demonstrate notable levels of SHG member participation, indicating the effective outreach of SHG programs in interior

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

and tribal regions of Palghar district. Although Vasai (5.49%) and Mokada (6.47%) show relatively lower membership shares, their contributions remain important when viewed in the context of regional diversity and socio-economic conditions. Overall, the widespread participation of SHG members across all talukas reflects Palghar district's inclusive and balanced contribution to Maharashtra State's rural livelihood initiatives, strengthening community participation, women empowerment, and sustainable economic development through SHG-based models.

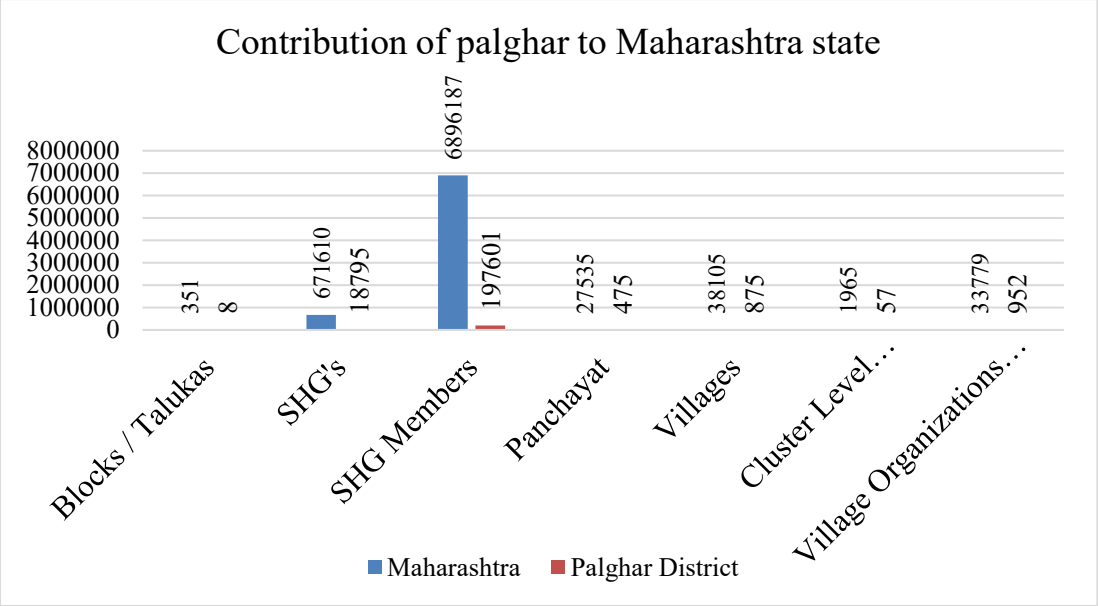
Objective-3: To study the contribution of Palghar to Maharashtra state for the factor related to SHG.

Details of SHG's of Maharashtra				
Sr.no.	**Factors**	**Maharashtra**	**Palghar District**	**Percentage**
1	Blocks / Talukas	351	8	43.87
2	SHG's	671610	18795	35.73
3	SHG Members	6896187	197601	34.89
4	Panchayat	27535	475	57.96
5	Villages	38105	875	43.54
6	Cluster Level Federations (CLF's)	1965	57	34.47
7	Village Organizations (VO's)	33779	952	35.48

The table presents a comparative overview of Palghar District's contribution to Maharashtra State across key institutional and outreach indicators related to Self-Help Groups (SHGs). With respect to administrative coverage, Palghar accounts for 8 blocks/talukas, which represents a substantial share as indicated in the table, highlighting the district's focused implementation under the SHG framework. Further, Palghar contributes 18,795 SHGs out of 6,71,610 SHGs in Maharashtra, demonstrating a significant institutional presence at the grassroots level. Similarly, the district accounts for 1,97,601 SHG members out of the state total of 68,96,187 members, reflecting strong community participation and the active involvement of rural households especially women—in livelihood-related activities.

In terms of local governance and organizational structures, Palghar's contribution is also noteworthy. The district covers 475 Panchayats and 875 villages, indicating extensive geographical outreach and deep penetration of SHG activities across rural areas. Additionally, Palghar has developed 57 Cluster Level Federations (CLFs) and 952 Village Organizations (VOs), which play a crucial role in strengthening SHG functioning, financial linkage, capacity building, and convergence with government schemes. Overall, the data reflects that Palghar District makes a meaningful and multi-dimensional contribution to Maharashtra State's SHG ecosystem by supporting institutional depth, membership strength, and organizational sustainability, thereby reinforcing the objectives of inclusive rural development and livelihood enhancement under the state's SHG framework.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Conclusion:

Based on the analysis of all three objectives, it can be concluded that Palghar District plays a significant and meaningful role in strengthening the Self-Help Group (SHG) movement in Maharashtra State under the Maharashtra State Rural Livelihood Mission. The taluka-wise distribution of SHGs and SHG members reflects a balanced and inclusive growth pattern, with both developed and tribal regions actively contributing to the SHG framework.

Palghar City and Dahanu emerge as major contributors in terms of number of SHGs and members, while interior talukas such as Wada, Jawahar, Vikramgad, and Talasari demonstrate strong outreach and participation, indicating effective penetration of SHG initiatives across diverse socio-economic regions. Further, the district's substantial contribution in terms of Panchayats, villages, Cluster Level Federations, and Village Organizations highlights robust institutional support and grassroots-level implementation. Overall, Palghar's comprehensive contribution in institutional coverage, membership strength, and organizational structures underscores its strategic importance in advancing inclusive rural development, women empowerment, financial inclusion, and sustainable livelihood generation, thereby reinforcing Maharashtra State's broader rural development objectives.

Bibliography:

1. Deshpande, A. (2021). Can weak ties create social capital? Evidence from self-help groups in India. World Development, 146, 105569. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2021.105569
2. Government of Maharashtra. (2019). Consultancy services for impact evaluation of Maharashtra State Rural Livelihoods Mission (MSRLM) and livelihoods interventions (Draft Terms of Reference). Maharashtra State Rural Livelihoods Mission (UMED).
3. Karale, S. V. (2019). National Rural Livelihood Mission and its contribution to the socio-economic development of rural women: A case study of Gadchiroli district of Maharashtra. International Journal of Research in Social Sciences, 9(3), 245–254.
4. Nishane, S. S. (2015). Assessment of activities for the state of Maharashtra under MSRLM (UMED). International Journal of Multidisciplinary Research and Development, 2(7), 458–462.
5. Patil, P. R. (2025). State rural livelihoods mission: Economic empowerment of rural women with reference to MSRLM (UMED). Journal of Rural Development Studies, 12(1), 33–41.
6. Pusadkar, R. S. (2018). Maharashtra State Rural Livelihoods Mission (MSRLM): An overview. Indian Journal of Applied Research, 8(6), 112–115.
7. Shrivastava, S., & Agrawal, M. (2025). An overview of self-help groups in Palghar district of Maharashtra. International Journal of Social Science and Economic Research, 10(2), 401–410.
8. Shylendra, H. S. (2022). Livelihood promotion: Can the collectives of NRLM really promote livelihoods? Institute of Rural Management Anand (IRMA) Working Paper.
9. World Bank. (2022). Rural livelihoods programs in India: Lessons from the past. World Bank Publications.
10. 3ie (International Initiative for Impact Evaluation). (2020). Impact evaluation of the National Rural Livelihoods Project (NRLP/NRLM). New Delhi: 3ie.
11. UMED–Maharashtra State Rural Livelihoods Mission. (2020). Importance and use of evidence in course correction and challenges under MSRLM. Government of Maharashtra.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

12. Government of India. (2017). National Rural Livelihoods Mission: Framework for implementation. Ministry of Rural Development, New Delhi.
13. Singh, R., & Gupta, S. (2023). Attitude of rural women towards self-help groups from aspirational districts of Maharashtra. Asian Journal of Development Studies, 6(1), 78–86.
14. Kadam, P. N., & Patil, S. R. (2018). Sustainability of SHG federations formed under NRLM. Journal of Rural and Community Development, 13(4), 91–104.
15. Sharma, V., & Mehta, R. (2025). Capacity building through National Rural Livelihoods Mission: A bibliometric review. Journal of Social and Economic Development, 27(1), 65–82.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

A Post Colonial study in the novels of Mulk Raj Anand

Dr. Jahagirdar Zinga Salunkhe[1], Dinesh Gotya Vasave[2]
[1]Research Guide, Associate Professor, HOD of English, Smt.Vimalbai Uttamrao Patil Arts & Late Dr. Bhaskar Sadashiv Desale Science College, Sakri, Dhule
[2]Research Student, Smt. Vimalbai Uttamrao, Patil Arts & Late Dr. Bhaskar Sadashiv Desale Science College, Sakri, Dhule

Manuscript ID:
JRD -2026-1801014
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 73-75
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract:
This paper analyzes the cultural and social implications in the novels of Mulk Raj Anand from a postcolonial perspective. The novels, Untouchable, Coolie and Two Leaves and a Bud are selected for the study. In these novels the traditional views of colonialism by examining the interactions between colonizers and the colonized, especially regarding the caste system and gender roles. The characters in Untouchable, Coolie and Two Leaves and a Bud emphasize the difficulties faced by marginalized groups, such as the untouchables and upper-class. This examines how Anand's novels challenge traditional power structures by looking at the connections between feminism, caste discrimination, and untouchability. The paper shows how Untouchable, Coolie and Two Leaves and a Bud critique the social and religious structures related to gender and caste, highlighting the power dynamics that penalize those who violate norms and silence marginalized individuals.

Keywords: *Postcolonial Literature, cultural and social implications, colonial and postcolonial images, hybrid identities, untouchability, marginality, relationship, equality.*

Introduction:

Post colonialism refers to the challenge of colonialist ideas and beliefs in the writings of individuals from countries that experienced colonial oppression and gained independence in the twentieth century. The colonialism started in the 15th century with the industrial development. The European countries began trades in different countries. It made many changes in the world. In the process of goods and industrial transformation European people come contact with non-European people. The Europeans believe that they were very intelligent, superior while the colonized people were inferior and uncivilized. The texts written in the colonial period considered superior over non-European. Postcolonial literature examines the effects of colonialism and decolonization on culture, politics, and personal experiences. It includes works by writers from countries that were once colonized, who question colonial narratives, reclaim their identities, and discuss themes such as hybridity, resistance, displacement, and the lasting impact of imperialism. These authors often retell history from the viewpoint of the colonized.

Untouchable:

'Untouchable' is a novel by Mulk Raj Anand, a well-known Indian, published in 1935. It follows a single day in the life of a young man named Bakha. Bakha belongs to the Untouchables, a group in Indian society that is regarded as being beneath even the lowest caste, placing them outside of the social hierarchy. His role involves cleaning the streets and restrooms for the upper class, who are not allowed to clean or handle human waste. Due to his birth as an Untouchable, Bakha will have this job for the rest of his life, unless there are changes in India. The novel unfolds over the course of a single day in Bakha's life, during which his patience with the injustices faced by lower castes starts to diminish. In the novel, he illustrates how colonial rule established social hierarchies and made some groups in society invisible, marginalized, and vulnerable.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Dr. Jahagirdar Zinga Salunkhe, Research Guide, Associate Professor, HOD of English, Smt.Vimalbai Uttamrao Patil Arts & Late Dr. Bhaskar Sadashiv Desale Science College, Sakri, Dhule.

How to cite this article:
Salunkhe, J. Z., & Vasave, D. G. (2026). A Post Colonial study in the novels of Mulk Raj Anand. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 73–75. https://doi.org/10.5281/zenodo.18831799

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18831799
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Anand's depiction of the everyday struggles and indignities experienced by people like Bakha demonstrates his dedication to promoting social change and highlighting the challenges faced by those who are marginalized, as Havildar Charat Singh asks Bakha, "Why aren't the latrines clean, you rogue of a Bhakhe! There is not one fit to go near! I have waked all rounds! Do you know you are responsible for my piles? I caught the contagion sitting on one of those unclean latrines!" (Anand 14). At that time Bakha says, "All right, Havildar ji, I will get one ready for you at once,' (Anand 14). It means that the inferior follow the order of superior. The novelist explores the pathetic condition of Bakha. His writing not only portrays the challenges faced by these characters but also highlights their ability to be resilient and their wish for self-respect. Anand uses a compassionate and often vivid storytelling approach to represent the perspectives of individuals who were marginalized by both colonial authorities and their own social and economic circumstances. Anand's work is important for reshaping the Indian identity by promoting a society that confronts caste discrimination, social inequality, and the effects of colonial oppression. Nagendrappa Nandam menstions in a article the belief of Bakha, "The Mahatma seems to have touched the most intimate corners of Bakha's soul and the young man is spell bound. So it is not surprising that Bakha stands head and shoulders above as very epitome of human qualities" (163).

Coolie:

Munoo is feeling happy. A child raised by his aunt and uncle, he likes attending school and playing in the gently rolling Kangra Hills near his hometown of Bilaspur. When Munoo turns 14, his uncle informs him that he can no longer support him financially and that it is time for Munoo to start earning a living. Munoo goes to chutney factory. He gets job in the factory but it was unpleasant. He come back on the street, when Prabha Dayal's factory collapsed. He struggles very hard to find a place to sleep. He sleeps on the streets. Munoo gets work in a cotton mill factory owned by a British expatriate. The mill is managed by a harsh foreman who takes pleasure in mistreating, bullying, and sometimes physically harming the laborers, referred to as "coolies," a derogatory term for unskilled workers in the country. The working conditions in the factory are very poor.

The novel "Coolie" by Mulk Raj Anand addresses colonialism as an important political issue. The works from the Post-Independence period should be viewed in the context of India's postcolonial rediscovery and development. The story is set in India and describes the situation in the country following British colonization. It illustrates the imbalanced power dynamics between wealthy individuals and those who are less affluent. The novel depicts Indian society after colonial rule. It provides an overview of rural life, urban life, the conditions in slums in an industrial city, and life in the hill station of Shimla. The narrative starts at a hilly location, progresses through Sham Nagar and Daulatpur, intensifies in Bombay, and ultimately concludes in Shimla.

Munoo experiences constant exploitation by various individuals and his situation reflects that of many others who endure suffering without recognition. He represents the suffering and shame imposed on marginalized groups in Indian society in various ways. At times, this humiliation arises from caste factors, while at other times it is due to issues related to class and social status. Anand has chosen to highlight Munoo's situation to foster empathy for coolies and to elevate his status as a real person, someone who can think and feel, and possesses both a mind and emotions.

Anand highlights the harmful impacts of colonialism on people's minds. He highlights the feelings of inferiority in Indians when he discusses Munoo's submissive nature. When the foreman announces that the company is shutting down, the workers beg him for help, as they view him as someone powerful who can influence outcomes. The racial discrimination against the coolies is illustrated when Munoo enters a shop in Bombay to order a glass of soda water. He is told to sit on the ground because he is a coolie. As he is asked to leave, he feels anxious and very guilty for entering a space meant for wealthy individuals. "The novel 'Coolie' seems to be highlighting the fact that class system is much more cruel and a greater evil to humanity than caste system or anything else in the world. It segregates human beings into two making the rich, richer and the poor, poorer" (Rajesh 332).

Two Leaves and a Bud

"Two Leaves and a Bud," a novel by Mulk Raj Anand published in 1937, tells the story of Gangu, a Punjabi farmer who is drawn to a British-owned tea plantation in Assam. Upon his arrival, he encounters harsh conditions, exploitation, and oppression. The narrative reaches a tragic conclusion when Gangu is killed while attempting to protect his daughter from an assault by a colonial officer. The book highlights the severe realities and social injustices of the indentured labor system in British India.

The story of the novel focuses on Gangu, a small farmer living in a village near Hoshiarpur, Punjab, along with his wife and children. He is persuaded by an agent to take a job at the European-owned Machpherson Tea Estate in Assam, where he has to spend all day picking "Two Leaves and a bud". Understanding that the appeal of plantation work was not true. He says " I suppose it was in our kismet. But at home it was like a prison and here it is slightly worse… First water, afterwards mire. This prison has no bars, but it is nevertheless an unbreakable jail. The chowkidars keep guard over the plantation, and they bring you back if you should run."

Displeased with the strict policies of their British supervisors, the workers are planning strikes and demonstrations. However, they all end up being unsuccessful. Gangu is killed by an English officer while trying to save his daughter and the officer is easily cleared of any charges. Indian society underwent a significant structural change

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

during British rule. The British economic policies were clearly imperialistic and primarily focused on exploitation and oppression, aiming to subordinate certain ethnic groups. The tea estate in "Two Leaves and a Bud" represents a separate environment that displays ethnic intolerance, distrust, harshness, and the exploitation of impoverished workers by the colonizers, as S. Sailaja writes about the novel, “Two Leaves and a Bud’ is no blood curdling melodrama or a spasmodic declaration of revenge, but one of the most sensitive novels about the age of slavery through bonded labour in India” (608).

The characters in the novel struggle to face their difficulties passively because of their feelings of inferiority, and they submit to the exploitation by those in power to avoid starvation. The main character, Gangu, is a middle-aged individual who represents the coolies who were attracted away from their home regions during the early period of British colonialism. Having experienced exploitation under a landlord in his hometown, he is brought to the Assam valley. In this situation, he is subjected to exploitation due to colonialism and capitalism. The women farmers experienced the most hardship as they were targeted by the harmful desires of immoral men. The women in the novel were at significant risk of sexual assault from certain British individuals, especially Reggie Hunt. Reggie Hunt, the Assistant Manager of the Tea Estate, regards all workers as lesser individuals and punishes them physically. He is frequently intoxicated and represents harshness, uncontrolled instincts, and extreme malevolence.

Conclusion:

Anand accurately depicts Indian society during British rule through the characters, settings, and context of the novels. The story Bakha in the novel, ‘Untouchable’ accurately describes the difficult situation that Dalits in India experience, highlighting their ongoing fight for identity, acknowledgment, and equal rights. Anand's second and third novels, "Coolie" and "Two Leaves and a Bud," focus on the problems associated with the class system, which he views as a more significant issue than the caste system. Coolie is a novel that focuses on the struggles of the poor and oppressed, highlighting the hardships of poverty experienced by an orphan boy. Two Leaves and a Bud portrays the ongoing suffering of tea plantation workers under British employers who exploit them. The male workers are treated as bonded laborers, while the women and daughters are treated very badly. The novel strongly opposes imperialism and the exploitation associated with capitalism.

Works Cited:

1. Anand, Mulk Raj. Untouchable. Hutchinson International Authors Limited, London, 1947.
2. Anand, Mulk Raj. Two Leaves and a Bud. Bombay 1947.
3. Anarul Mondal. Reimagining Identity and Culture: Postcolonial Themes in the Fiction Of Mulk Raj Anand And Anita DesaI Vol. 13 Issue 12, Dec 2024
4. S. Karthikkumar. Colonial Consciousness In Mulk Raj Anand ‘Stwo Leaves And A Bud – A Critique
5. https://indianculture.gov.in/digital-district-repository/district-repository/two-leaves-and-bud-mulk-raj-
6. S.Sailaja Jhansi. The Hidden Pathos Behind The Refrain “TWO LEAVES AND A BUD” Volume 2, Issue 2 April 2014
7. Rajesh. Anand’s Coolie : Inhumanity Against Humanity
8. Nagendrappa Nanda. Thematic concept in the Novels of Mulk Raj Ananad. An Internatinal Scholaryly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal Vol. 8, Issue 10 October 2021

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Creamy Layer in SC and ST Reservations: Power, Intra-Group Inequality, and the Politics of Social Justice in India

Ravindra Mohan Bhosale

Manuscript ID:
JRD -2026-1801015
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 76-78
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract:

The proposal to introduce a "creamy layer" within India's Scheduled Castes (SC) and Scheduled Tribes (ST) reservation framework has emerged as a contentious issue in contemporary Indian politics. While the creamy layer principle has been introduced by Supreme Court for Other Backward Classes (OBCs), its extension to SCs and STs raises complex questions concerning distributive justice, political power, and the constitutional foundations of affirmative action. This paper analyses the creamy layer debate from a political science perspective, situating it within broader discussions of intra-group inequality, elite capture, and the politics of social justice. Moving beyond purely legal or economic interpretations, the study conceptualises reservation reform as a contested political process shaped by institutional dynamics, judicial intervention, and political mobilisation. Drawing on doctrinal analysis of constitutional provisions and Supreme Court jurisprudence, secondary analysis of socio-economic data, and comparative state-level perspectives, the paper argues that while intra-group stratification within SC and ST communities is empirically evident, the introduction of a creamy layer poses significant normative and political risks. The paper concludes that reservation reform must balance improved targeting with the constitutional commitment to group-based redress and democratic inclusion.

Keywords: *Creamy Layer, Scheduled Castes, Scheduled Tribes, Reservation Policy, Political Science, Social Justice, Intra-Group Inequality.*

Introduction

Affirmative action through reservations constitutes a central pillar of India's constitutional vision of social justice. Embedded within Articles 15(4), 16(4), and the Directive Principles under Article 46, reservations for Scheduled Castes (SCs) and Scheduled Tribes (STs) were conceived as remedial measures to counter centuries of caste-based exclusion, social humiliation, and political marginalisation (Austin, 1999). Unlike poverty-targeted welfare schemes, reservations were explicitly designed as group-based interventions recognising the structural and hereditary nature of disadvantage. Over the time, however, India's reservation system has been subject to intense scrutiny and political contestation. One of the most debated issues in recent years has been the proposal to introduce a "creamy layer" within SC and ST categories. The creamy layer principle, which seeks to exclude relatively advanced sections from reservation benefits, has been applied to OBCs since the Supreme Court's landmark judgment in Indra Sawhney v. Union of India (1992). In that judgment, the Court explicitly excluded SCs and STs from the creamy layer framework, acknowledging the unique and persistent nature of caste-based oppression. Recent judicial observations, state-level demands for sub-classification, and policy debates have reopened this question. Proponents argue that socio-economic advancement among sections of SC and ST communities has led to elite capture of reservation benefits, thereby marginalising the poorest within these groups. Critics, however, caution that economic criteria alone cannot adequately capture caste-based disadvantage and that excluding a creamy layer risk undermining the constitutional foundations of affirmative action. This paper argues that the creamy layer debate cannot be adequately understood through legal or economic lenses alone. Instead, it must be analysed as a political problem involving power relations, institutional dynamics, and competing conceptions of social justice. By adopting a political science perspective, this study seeks to contribute to a deeper and more nuanced understanding of reservation reform in contemporary India.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Ravindra Mohan Bhosale,

How to cite this article:
Bhosale, R. M. (2026). Creamy Layer in SC and ST Reservations: Power, Intra-Group Inequality, and the Politics of Social Justice in India. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 76–78. https://doi.org/10.5281/zenodo.18831859

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18831859
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Theoretical Framework: Social Justice, Power, and Intra-Group Inequality

Political theory provides multiple normative frameworks for evaluating affirmative action. Rawls's theory of justice emphasises fair equality of opportunity and prioritisation of the least advantaged (Rawls, 1971). In contrast, compensatory justice frameworks justify group-based policies as remedies for historical injustices that cannot be addressed through individualised measures alone (Young, 1990). India's reservation policy, particularly for SCs and STs, aligns more closely with compensatory and group-differentiated justice, recognising caste and tribal identity as structural determinants of disadvantage. The introduction of a creamy layer introduces a conceptual tension between group-based justice and individualised targeting. From a public policy perspective, targeting aims to improve efficiency and reduce inclusion errors. However, political sociology highlights the risks of elite capture, wherein relatively privileged sub-groups within marginalised communities disproportionately benefit from redistributive policies (Bardhan & Mookherjee, 2000). Applied to reservations, this raises legitimate concerns about intra-group inequality.

At the same time, caste scholars argue that economic mobility does not necessarily translate into social equality. Discrimination in housing, labour markets, marriage, and political representation often persists irrespective of income or education (Jodhka, 2012). Consequently, defining a creamy layer solely through economic indicators risks misrecognising the multidimensional nature of caste-based disadvantage. From a political science standpoint, the creamy layer debate also reflects struggles over power and representation. Reservations serve not only as redistributive tools but also as mechanisms for political inclusion, enabling historically marginalised groups to access state institutions. Any reform that alters eligibility criteria therefore has implications for political voice and democratic participation.

Reservation Policy as a Political Process

Reservation policy in India has evolved through sustained political mobilisation, institutional negotiation, and electoral bargaining. The implementation of the Mandal Commission recommendations in the early 1990s fundamentally transformed India's political landscape by empowering backward caste groups and reshaping party systems (Jaffrelot, 2003). Similarly, SC and ST reservations have played a crucial role in facilitating the political representation and administrative presence of marginalised communities.

Political parties approach reservation reform strategically, often balancing demands for policy rationalisation with the need to maintain electoral coalitions. Calls for introducing a creamy layer within SC and ST categories frequently emerge in policy discourse framed around efficiency, merit, and fairness. Conversely, resistance to such proposals is articulated through constitutional arguments and concerns about dilution of hard-won safeguards.

The creamy layer debate thus represents a site of political contestation where normative ideals of equality intersect with pragmatic considerations of power and representation. This political character distinguishes SC/ST reservation reform from technocratic welfare targeting and underscores the need for democratic deliberation rather than purely judicial or administrative solutions.

Judicial Interventions and Institutional Dynamics

The judiciary has played a central role in shaping reservation policy. In Indra Sawhney v. Union of India (1992), the Supreme Court upheld OBC reservations while introducing the creamy layer principle, explicitly excluding SCs and STs on the grounds of their distinct historical and social position. This judgment reinforced the idea that caste-based oppression operates differently from other forms of backwardness. Subsequent decisions, including M. Nagaraj v. Union of India (2006), introduced conditions such as backwardness, inadequacy of representation, and administrative efficiency in the context of reservations in promotion. Although not directly extending the creamy layer to SCs and STs, these judgments reopened debates about criteria for backwardness and equality. More recent judicial observations regarding sub-classification within SC and ST categories have further complicated the institutional landscape. From a political science perspective, this trend reflects the increasing role of courts in public policy formulation. However, courts operate within limited democratic accountability and evidentiary frameworks, making them ill-suited to resolve deeply political questions of redistribution and representation.

Empirical Evidence: Intra-Group Stratification among SCs and STs

Empirical data from the National Sample Survey (NSS), Periodic Labour Force Survey (PLFS), and India Human Development Survey (IHDS) indicate significant socio-economic heterogeneity within SC and ST populations. While a minority has benefited from access to higher education, urban employment, and public sector jobs, a substantial proportion remains concentrated in informal, low-paid, and insecure occupations (Deshpande, 2011).Regional disparities further accentuate intra-group inequality. SC and ST households in certain southern and western states display relatively better socio-economic outcomes compared to those in central and eastern India. These disparities have fuelled demands for sub-classification and targeted interventions within reservation categories.However, economic advancement does not eliminate caste-based discrimination. Empirical studies document persistent exclusion in labour markets, housing, and political participation even among economically better-off SCs and STs (Thorat & Newman, 2010). This underscores the limitations of income-based criteria in capturing the full spectrum of disadvantage experienced by these communities.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Elite Capture, Political Representation, and Community Mobilisation

The argument for introducing a creamy layer often rests on claims of elite capture within SC and ST communities. Critics contend that repeated access to reservation benefits by relatively advanced families undermines distributive justice and excludes the most deprived. While such concerns merit empirical examination, they must be situated within broader political realities.Political mobilisation among SCs and STs has historically relied on collective identity and shared experiences of marginalisation. Reservations have functioned as instruments of both redistribution and representation, enabling access to state power and institutional voice. Introducing internal exclusions risks fragmenting political solidarity and weakening collective bargaining power.Leaders and organisations representing SC and ST interests often oppose creamy layer proposals, viewing them as threats to constitutional protections and political empowerment. This opposition highlights the political costs of technocratic reforms that prioritise efficiency over inclusion.

Methodology:

This research paper is descriptive and analytical in nature. Secondary data has been used for this study. Relevant literature, including various academic books, research articles, reports from national institutions, doctrinal analysis of constitutional provisions, Supreme Court judgments, and policy documents related to reservation and creamy layer, has been studied. The collected information has been critically analyzed, and conclusions have been drawn.

Discussion: Normative and Policy Implications

The creamy layer debate compels a re-evaluation of the normative foundations of India's reservation policy. While improved targeting may enhance efficiency, exclusionary criteria risk diluting the constitutional logic of group-based redress. Political science perspectives caution against depoliticising social justice through technocratic solutions. Rather than adopting uniform economic thresholds, policy responses must recognise the multidimensional and context-specific nature of disadvantage. Democratic deliberation, empirical evidence, and constitutional values should guide any reform process.

Conclusion:

This paper has argued that the proposal to introduce a creamy layer in SC and ST reservations is fundamentally a political question involving power, inequality, and social justice. While intra-group stratification within marginalised communities is empirically evident, simplistic exclusionary reforms risk undermining constitutional safeguards and political inclusion.A politically informed approach to reservation reform must balance efficiency with equity, and targeting with representation. The future of affirmative action in India depends on sustaining its commitment to substantive equality, democratic empowerment, and social justice.

References:

1. Austin, G. (1999). Working a democratic constitution: The Indian experience. Oxford University Press.
2. Bardhan, P., & Mookherjee, D. (2000). Capture and governance at local and national levels. American Economic Review, 90(2), 135–139.
3. Deshpande, A. (2011). The grammar of caste. Oxford University Press.
4. Indra Sawhney v. Union of India, AIR 1993 SC 477.
5. Jaffrelot, C. (2003). India's silent revolution. Columbia University Press.
6. Jodhka, S. S. (2012). Caste. Oxford University Press.
7. M. Nagaraj v. Union of India, (2006) 8 SCC 212.
8. Rawls, J. (1971). A theory of justice. Harvard University Press.
9. Thorat, S., & Newman, K. (2010). Blocked by caste. Oxford University Press.

Young, I. M. (1990). Justice and the politics of difference. Princeton University P

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Challenges of Technology Ethics and Cybersecurity (A Defence Studies Perspective)

Dr. Kamble Surendra Bhimrao
Department of Defence and Strategic Studies
SPDM College, Shirpur

Manuscript ID:
JRD -2026-1801016
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 79-82
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

Since 1947, India's transformation from a newly independent state into a digitally enabled, globally connected power has been accelerated by the adoption of information technologies in governance, finance, defence, and critical infrastructure. This transformation has produced undeniable developmental gains—digital public services, economic modernization, and enhanced national capacity—but it has also expanded India's cyber-attack surface and intensified ethical dilemmas around surveillance, privacy, data governance, and military–civil fusion. This paper examines the twin challenge of technology ethics and cybersecurity through a Defence Studies lens. It argues that cyber threats today function as a "grey-zone" instrument that can degrade national resilience without triggering conventional war thresholds. The study maps India's legal-policy frameworks (IT Act, CERT-In directions, National Cyber Security Policy, and the Digital Personal Data Protection Act), identifies ethical fault-lines (consent, proportionality, accountability, and civilian protection), and analyses security priorities such as critical information infrastructure protection, incident reporting, and supply-chain security. Finally, it proposes a defence-ready roadmap that integrates "security-by-design" with rights-based safeguards and accountable governance.

Keywords *Cybersecurity; Technology Ethics; Defence Studies; Critical Information Infrastructure; CERT-In; Data Protection; Grey-Zone Conflict; National Security*

Introduction:

Post-Independence Modernization and the Cyber Turn

India's post-independence project was initially defined by constitutional nation-building, planned development, and the consolidation of sovereignty. By the late twentieth and early twenty-first centuries, however, the locus of modernization increasingly shifted toward digital systems—telecommunications, computing, networked governance, and data-driven public administration. This shift has expanded state capacity and service delivery while simultaneously creating vulnerabilities that adversaries can exploit at speed, scale, and plausible deniability. From a Defence Studies perspective, cybersecurity is no longer an auxiliary technical domain; it is a strategic theatre. The "cyber turn" influences deterrence, intelligence, critical infrastructure security, military readiness, and internal stability. Unlike conventional military threats that are often geographically bounded, cyber threats can be launched across borders, routed through multiple jurisdictions, and embedded in civilian infrastructure. This makes cybersecurity inseparable from technology ethics: decisions about surveillance, data retention, encryption, and platform governance are also decisions about civil liberties, democratic accountability, and the legitimacy of state power. India's legal and institutional architecture recognizes this convergence. The Information Technology Act, 2000 (as updated) provides statutory powers and institutional structures such as the designation of protected systems, the national nodal agency for critical information infrastructure, and CERT-In as the national incident response agency.[1] These frameworks increasingly intersect with contemporary requirements for logging, incident reporting, and jurisdictional controls mandated through CERT-In directions.[2] At the same time, India's digital governance trajectory has raised ethical questions about privacy, and the proportionality of state action—concerns that become more acute under national security imperatives.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Dr. Kamble Surendra Bhimrao, Department of Defence and Strategic Studies SPDM College, Shirpur.

How to cite this article:
Kamble, S. B. (2026). Challenges of Technology Ethics and Cybersecurity (A Defence Studies Perspective). Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 79–82. https://doi.org/10.5281/zenodo.18831888

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18831888
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Conceptual Lens: Cybersecurity, Ethics, and Grey-Zone Warfare

Cyber as Grey-Zone Instrument

Cyber operations often remain below the threshold of war while producing strategic effects: disrupting services, manipulating information, degrading trust, and pressuring decision-makers. This "grey-zone" character makes attribution difficult and response choices politically sensitive. Cyber incidents can target civilian infrastructure—power grids, transport systems, health services—causing cascading harms without a single shot fired.

Technology Ethics: Core Principles

A defence-ready ethics framework does not weaken national security; rather, it strengthens legitimacy and resilience. Four principles are especially relevant:

- **Necessity and proportionality:** Security measures should be the least intrusive option to achieve a legitimate aim.
- **Accountability and oversight:** Powers such as monitoring, data collection, and takedown orders require independent review and procedural safeguards.
- **Consent and data minimization:** Collect only what is necessary, retain it only as long as needed, and ensure meaningful user rights.
- **Civilian protection:** In cyber conflict, civilians and civilian systems must be protected, consistent with broader norms of restraint and responsibility.

India's emerging data governance regime—particularly the Digital Personal Data Protection Act, 2023—creates a statutory rights-and-obligations framework for the processing of digital personal data, including notice, consent, and enforcement mechanisms.[3] Public policy analysis highlights both the rights created for individuals and the legal scope for exemptions under specified grounds, including security-related purposes.[4] The ethical challenge is to align security necessities with rule-of-law safeguards so that extraordinary powers do not become ordinary administrative convenience.

India's Cybersecurity Architecture: Laws, Institutions, and Compliance Logic

The IT Act and National Cybersecurity Functions

The IT Act establishes legal recognition for electronic transactions and provides the basis for cybersecurity governance. Key provisions include powers relating to monitoring for cybersecurity (traffic data), designation of protected systems, and the institutionalization of CERT-In as the national incident response agency.[1] These provisions are foundational because they enable both preventive security and incident response within a legal structure.

CERT-In Directions and the Compliance Turn

The 2022 CERT-In directions represent a shift toward operational compliance: mandatory incident reporting, logging requirements, and the designation of Points of Contact for interface with CERT-In.[2] The directions explicitly require organizations to enable logs and retain them for a defined period, with obligations to produce them upon direction.[2] In security terms, these provisions improve response capacity and forensic readiness; in ethical terms, they raise questions about privacy, retention limits, and safeguards around access and use.

National Policy Objectives

India's National Cyber Security Policy (2013) articulates objectives around securing cyberspace, enhancing cooperation, building capacity, and strengthening information-sharing and collaboration.[5] While it predates many current threat realities (AI-enabled attacks, deepfakes, large-scale ransomware), it remains a key policy reference point for national priorities and institutional coordination.[5]

Government Measures and Critical Infrastructure Protection

Government communications emphasize the increasing frequency and sophistication of cyberattacks and describe legal, technical, and administrative measures for addressing threats, including institutionalized mechanisms for coordination and response.[6] For Defence Studies, the critical question is not only "how many measures exist," but whether the operational chain—from detection to response to attribution to consequence management—functions effectively under crisis conditions.

Cybersecurity Administration and Governance Complexity

Recent analytical mapping of India's cybersecurity administration highlights the expanding ecosystem of agencies and the need for around-the-clock threat management as India's digital surface grows.[7] Such analyses help locate governance gaps: overlapping mandates, coordination friction, uneven capacity across sectors, and the challenge of integrating civilian cyber governance with defence requirements.

Ethical Fault-Lines in India's Cybersecurity Journey

Privacy vs. Security: The False Binary

In defence contexts, privacy is sometimes framed as an obstacle to security. This is strategically shortsighted. Trust in digital systems is a national asset. Policies that weaken privacy without robust safeguards can produce public distrust, reduce compliance, and create opportunities for adversarial manipulation through disinformation and

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

legitimacy erosion.The DPDP Act introduces obligations for "data fiduciaries" and rights for individuals, including correction and grievance mechanisms, while also allowing exemptions under defined grounds.[34] The ethical challenge lies in ensuring that exemptions remain narrowly tailored, justified, and reviewable—especially when security agencies or public bodies process data at scale.

Surveillance and Accountability

Cybersecurity often requires monitoring network traffic, detecting anomalies, and responding to threats. However, when monitoring becomes surveillance of persons rather than protection of systems, oversight becomes essential. A defence-ready model should differentiate clearly between:

- **System security telemetry** (threat detection, incident response) and
- **Personal surveillance** (profiling, behavioural monitoring)

and should apply stronger safeguards to the latter.

Data Retention, Logging, and the Risk of Function Creep

Logging requirements can be indispensable for forensics and incident response. But broad retention without clear purpose limitation can enable "function creep," where data collected for security gets used for unrelated objectives. CERT-In's emphasis on log retention and production upon direction supports operational readiness;[2] the ethical requirement is to define strict access controls, audit trails, minimization, and independent oversight.

Civil–Military Fusion and Dual-Use Dilemmas

Many cyber capabilities are dual-use: the same vulnerability research that enables defence can enable exploitation; the same AI models that detect malware can generate phishing at scale. Defence planners must therefore establish ethical procurement and research frameworks to prevent misuse, ensure responsible disclosure, and maintain democratic accountability.

Threat Landscape in Defence Terms: What is at Stake?

Critical Information Infrastructure and National Resilience

Modern defence readiness depends on civilian infrastructure: electricity, telecom, satellites, logistics, finance, and emergency services. Cyberattacks on these systems can paralyze mobilisation and degrade national morale. Thus, protecting critical infrastructure is a defence priority even when the operator is civilian.

Supply-Chain and Platform Risks

Defence systems increasingly rely on commercial software, cloud services, and global hardware supply chains. A single compromised update can introduce systemic risk. A defence-aligned cybersecurity strategy must integrate vendor risk management, secure procurement, software bill of materials, and continuous monitoring.

Incident Reporting and the "Time-to-Contain" Factor

CERT-In's incident reporting and compliance approach addresses a crucial battlefield variable: time. In cyber conflict, the side that detects and contains faster often wins.[2] But reporting regimes must also ensure that organisations are not discouraged from disclosure due to reputational fears. A mature system should incentivize transparency while protecting sensitive information.

Capacity Asymmetries Across Sectors

Cybersecurity maturity varies widely across Indian institutions. Large financial entities may have robust security operations centers, while local bodies and small enterprises may lack basic hygiene. In defence terms, this produces "soft underbellies" that adversaries can exploit to pivot into more sensitive networks.

Achievements So Far: Why the Story is Not Only About Risk

India's post-independence transformation includes real achievements in building cyber governance capacity: a statutory foundation (IT Act), a national incident response agency (CERT-In), policy frameworks, and a growing compliance culture.[125] Government briefings underline institutionalized mechanisms and coordinated responses to threats.[6] Analytical work also suggests improvements in legal, technical, capacity, and cooperation measures, while pointing to organizational challenges requiring continued strengthening.[7]These gains matter: cyber resilience is cumulative. Each improvement in incident response, cyber hygiene, and coordination reduces national vulnerability. The next stage of transformation is therefore to consolidate these achievements into a defence-ready, ethics-aligned architecture.

The Road Ahead: A Defence-Ready Ethical Cybersecurity Roadmap

Build "Security-by-Design" Across Defence-Adjacent Systems

- Mandatory secure coding standards for government and defence-adjacent vendors
- Continuous vulnerability assessment and penetration testing
- Zero-trust architectures for high-value systems
- Secure-by-default configuration baselines

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Strengthen Civilian Protection and Crisis Governance

- Sectoral cyber crisis management playbooks aligned with national incident response
- Regular national-level exercises (tabletop + live drills) integrating civilian agencies and defence stakeholders
- Clear escalation protocols for critical infrastructure incidents

Establish Accountable Data Governance for National Security

- Narrowly tailored security exemptions with documentation and periodic review
- Independent oversight mechanisms for high-impact surveillance powers
- Strong auditability: immutable logs for access to sensitive data sets
- Harmonization of compliance obligations with the DPDP regime and incident reporting norms[32]

Invest in Human Capital and Ethical Cyber Culture

- Cyber reserve forces / auxiliary cyber units (where appropriate)
- Incentivize ethical hacking and responsible disclosure
- Structured ethics training for cyber operators—especially in sensitive roles
- Integration of law, ethics, and strategy in defence curriculum

Strategic Communication and Deterrence Signalling

Deterrence in cyber is partly about resilience (denying benefits to attackers) and partly about credible response options. A transparent baseline of norms—what India considers unacceptable, how it will attribute and respond—can reduce adversary ambiguity while maintaining operational discretion.

Conclusion

India's post-independence transformation has entered a phase in which digital systems are central to sovereignty, development, and defence readiness. Cybersecurity is now a national security imperative, but it cannot be pursued in isolation from technology ethics. Ethical governance—anchored in legality, proportionality, oversight, and civilian protection—enhances trust and resilience, which are strategic assets in grey-zone competition.

India's existing frameworks—the IT Act, CERT-In directions, and national policy instruments—provide a base for operational security and coordinated response.[125] Yet the next leap requires a defence-ready integration of cyber operations, critical infrastructure protection, accountable data governance, and ethical safeguards aligned with the DPDP framework.[34] A rights-respecting, security-by-design approach is not merely a normative preference; it is a strategic necessity for a democratic state confronting persistent cyber threats.

Endnotes

1. Government of India, Information Technology Act, 2000 (New Delhi: Legislative Department, 2000; updated), esp. sections on cybersecurity powers and institutions.
2. Indian Computer Emergency Response Team (CERT-In), Directions under sub-section (6) of section 70B of the Information Technology Act, 2000 (New Delhi: CERT-In, 28 Apr. 2022).
3. Government of India, The Digital Personal Data Protection Act, 2023 (New Delhi: Ministry of Electronics and Information Technology, 2023).
4. PRS Legislative Research, "The Digital Personal Data Protection Bill, 2023: Key Features and Issues" (New Delhi: PRS India, 2023).
5. Ministry of Electronics and Information Technology (MeitY), National Cyber Security Policy–2013 (New Delhi: Government of India, 2013).
6. Press Information Bureau, Government of India, "Government of India Taking Measures to Protect Critical Information Infrastructure and Address Cyber Security Challenges" (28 Mar. 2025).
7. Carnegie Endowment for International Peace, "Mapping India's Cybersecurity Administration in 2025" (1 Sept. 2025).
8. CERT-In, FAQs on Cyber Security Directions (New Delhi: CERT-In, May 2022).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Educational Reforms in Post-Independence India: Achievements, Challenges, and the Road Ahead

Nitin Mohanani
Assistant Professor / PGT Chemistry
M.D. Palesha College, Dhule, Maharashtra, India
M.Sc. (Organic Chemistry), B.Ed., SET Qualified
Email:mohanani.nitin@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801017
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 83-85
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

Education has played a decisive role in shaping India's socio-economic and political development since independence in 1947. From addressing mass illiteracy to nurturing scientific temper and human capital, educational reforms have been central to India's nation-building process. This research paper examines the evolution of educational reforms in post-independence India, focusing on major policy initiatives, institutional growth, and systemic changes culminating in the National Education Policy (NEP) 2020. The study highlights key achievements such as expansion of access, growth of higher education institutions, and increased inclusivity, while also identifying persistent challenges related to quality, equity, and effective implementation. Based on secondary data and policy analysis, the paper argues that while India has made substantial progress in educational development, sustained reforms, improved governance, and strong implementation mechanisms are essential to achieve the vision of a developed and inclusive nation.

Keywords: *Post-Independence India, Educational Reforms, NEP 2020, Higher Education, Inclusive Development*

Introduction

India's independence in 1947 marked the beginning of a comprehensive transformation aimed at political sovereignty, social justice, and economic self-reliance. Education was identified as a foundational tool for achieving these objectives. The Constitution of India emphasized equality, democratic values, and social inclusion, all of which required a strong and accessible education system. However, at the time of independence, India faced severe challenges including widespread illiteracy, lack of educational infrastructure, and deep socio-economic disparities. Over the past seven decades, India's education system has evolved through multiple reforms to address changing national priorities and global demands. Educational policies have played a significant role in developing skilled manpower, strengthening democratic institutions, and promoting scientific and technological advancement. This paper explores the journey of educational reforms in post-independence India and examines their achievements, challenges, and future prospects

Educational Scenario in Early Post-Independence India

At independence, India inherited an education system primarily designed to serve colonial administrative interests rather than national development. Access to education was limited, especially in rural areas and among marginalized communities. Recognizing these limitations, the government initiated several measures to restructure the education system.The University Education Commission (1948–49), chaired by Dr. S. Radhakrishnan, emphasized the importance of quality higher education, academic autonomy, and research. Institutions such as the University Grants Commission (UGC) were established to regulate and support higher education. The creation of premier institutions like the Indian Institutes of Technology primary education expansion remained slow due to financial and administrative constraints.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Nitin Mohanani,Assistant Professor / PGT Chemistry,M.D. Palesha College, Dhule, Maharashtra, India
M.Sc. (Organic Chemistry), B.Ed., SET Qualified.

How to cite this article:
Nitin Mohanani. (2026). Educational Reforms in Post-Independence India: Achievements, Challenges, and the Road Ahead. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 83–85. https://doi.org/10.5281/zenodo.18831929

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18831929
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

National Policy on Education 1968

The National Policy on Education (NPE) 1968 was the first comprehensive education policy adopted by independent India. It focused on universalizing elementary education, promoting regional languages, and reducing educational inequalities. The policy introduced the three-language formula to foster national unity while preserving linguistic diversity.Although the policy laid a strong foundation for educational planning, its implementation faced challenges such as inadequate funding, regional disparities, and shortage of trained teachers. Nevertheless, it marked a significant step toward creating a national vision for education.

Educational Reforms and Expansion (1980s–1990s)

The National Policy on Education 1986, revised in 1992, aimed to address issues of access, equity, and quality. It emphasized women's education, adult literacy, and inclusion of socially disadvantaged groups. Programs such as Operation Blackboard were introduced to improve school infrastructure and teaching resources.During this period, enrolment rates increased significantly, and literacy levels showed steady improvement. However, rapid expansion often occurred at the cost of quality. Issues related to teacher training, curriculum relevance, and learning outcomes remained major concerns.

Impact of Economic Liberalization on Education

The economic liberalization of 1991 brought significant changes to India's education sector. Increased private participation led to rapid growth in professional and technical institutions. Government initiatives such as Sarva Shiksha Abhiyan and the Right to Education Act (2009) sought to ensure universal access to elementary education.
While access improved considerably, commercialization raised concerns regarding affordability, quality assurance, and regulatory oversight. The challenge lay in balancing expansion with equity and quality.

National Education Policy 2020

The National Education Policy 2020 represents a major shift in India's educational approach. It promotes a holistic, flexible, and multidisciplinary system aimed at developing critical thinking and practical skills. The policy emphasizes foundational literacy, curriculum integration, vocational education, digital learning, and research-oriented higher education.NEP 2020 also highlights the importance of Indian knowledge systems while aligning education with global standards. Its successful implementation depends on teacher capacity building, institutional autonomy, and effective governance.

Achievements of Post-Independence Educational Reforms

India's educational reforms have resulted in several notable achievements:

- Significant increase in literacy rates
- Expansion of higher education institutions
- Greater participation of women and marginalized communities
- Global recognition of Indian scientific and technical talent
- Growth of digital and online education platforms

These developments have contributed substantially to national development and global integration.

Challenges in the Education System

Despite progress, the education system continues to face challenges such as:

- Variations in quality across regions
- Shortage of trained teachers
- Digital divide between urban and rural areas
- Socio-economic inequalities
- Gaps between policy formulation and implementation

Addressing these issues is essential for sustainable educational growth.

The Road Ahead

Future reforms must focus on strengthening teacher education, promoting research and innovation, ensuring digital inclusion, and improving governance mechanisms. Education must align with emerging workforce requirements while maintaining equity and inclusivity. Collaborative efforts among policymakers, institutions, and educators are crucial for achieving long-term goals.

Conclusion

Education has been a cornerstone of India's post-independence transformation. While reforms have expanded access and institutional capacity, challenges related to quality and implementation persist. The National Education Policy 2020 offers a comprehensive framework to address these concerns. Its effective execution will determine India's ability to harness education as a driver of inclusive growth and national progress.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

References

1. Government of India. (1968). National Policy on Education. New Delhi.
2. Government of India. (1986). National Policy on Education. New Delhi.
3. Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education.
4. Tilak, J. B. G. (2015). Education and Development in India. New Delhi: Orient Blackswan.
5. Agarwal, P. (2009). Indian Higher Education: Envisioning the Future. New Delhi: Sage.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Clinical Trials and Artificial Intelligence: Legal, Ethical, and Regulatory Challenges in India

Kalichand Govardhan[1], Dr. Pratima R. Lokhande[2]
[1]Research Scholar,
[2]Associate Professor & Research Supervisor
Dr. Ambedkar College, Department of Law, Deeksha Bhoomi, Nagpur
Email: advocategovardhan358@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801018
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 86-89
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

Artificial Intelligence (AI) is rapidly transforming the design, conduct, and analysis of clinical trials by enhancing efficiency, accuracy, and predictive capabilities. AI-driven tools are increasingly used for patient recruitment, risk stratification, trial monitoring, adverse event detection, and data analysis. While these innovations promise to accelerate drug development and improve patient outcomes, they also raise complex legal, ethical, and regulatory concerns. Issues relating to data privacy, algorithmic bias, transparency, accountability, and medical negligence pose significant challenges within the existing legal framework. This paper critically examines the application of AI in clinical trials and evaluates its implications under Indian law. It analyzes the regulatory landscape governing clinical research, data protection, and medical negligence, with reference to the Drugs and Cosmetics Act, 1940, the New Drugs and Clinical Trials Rules, 2019, the Bharatiya Sakshya Adhiniyam, 2023, and emerging data protection norms. The study further explores the role of expert testimony in AI-related disputes and assesses the need for adaptive legal standards. Based on doctrinal research and secondary sources, the paper argues for the development of a comprehensive AI-specific regulatory framework to ensure ethical innovation while safeguarding participant rights.

Keywords: *Artificial Intelligence, Clinical Trials, Medical Negligence, Algorithmic Accountability, Expert Evidence, Data Protection*

Introduction

Clinical trials are essential for validating the safety and efficacy of new medical interventions. In recent years, Artificial Intelligence has emerged as a disruptive force in clinical research, reshaping traditional trial methodologies. AI technologies enable predictive analytics, real-time monitoring, automated decision-making, and large-scale data integration, thereby improving trial efficiency and reducing costs. However, the integration of AI into clinical trials also raises concerns regarding participant safety, informed consent, transparency, and legal accountability. The absence of clear regulatory standards governing AI-assisted clinical trials creates uncertainty in determining liability when harm occurs. In India, the clinical trials ecosystem has undergone significant transformation over the past decade, particularly following judicial scrutiny and public concern over unethical trials and participant exploitation. Regulatory reforms, such as the introduction of the New Drugs and Clinical Trials Rules, 2019, sought to strengthen ethical oversight, participant safety, and accountability. The integration of AI into clinical trials, however, presents new legal complexities that existing regulations do not adequately address. Unlike conventional medical negligence, AI-assisted clinical trials involve multiple stakeholders, including investigators, sponsors, software developers, data scientists, and technology providers. This diffusion of responsibility complicates the determination of liability when harm occurs. Furthermore, algorithmic opacity, data bias, and automated decision-making raise serious concerns regarding informed consent, transparency, and participant autonomy. This paper seeks to examine how Indian law responds to the challenges posed by AI in clinical trials, particularly in the context of medical negligence.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Kalichand Govardhan, Research Scholar, Associate Professor & Research Supervisor, Dr. Ambedkar College, Department of Law, DeekshaBhoomi, Nagpur.

How to cite this article:
Kalichand, G., & Lokhande, P. R. (2026). Clinical Trials and Artificial Intelligence: Legal, Ethical, and Regulatory Challenges in India. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 86–89. https://doi.org/10.5281/zenodo.18832035

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18832035
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

It explores whether traditional negligence principles, such as the Bolam test, remain adequate in assessing AI-related harm and how expert testimony can assist courts in resolving complex technical disputes. By analysing statutory provisions, ethical guidelines, and judicial precedents, the study aims to propose a balanced legal framework that promotes innovation while safeguarding human rights.

Research Objectives

The objectives of this research paper are as follows:

- To examine the role and application of Artificial Intelligence in clinical trials.
- To analyse the legal framework governing clinical trials in India.
- To assess how medical negligence is determined in AI-assisted clinical research.
- To evaluate the adequacy of informed consent mechanisms in AI-driven trials.
- To study the role of expert testimony in adjudicating AI-related clinical trial disputes.
- To identify regulatory gaps and ethical challenges associated with AI in clinical trials.
- To propose legal and policy reforms to strengthen accountability and participant protection.

Research Methodology

This study adopts a **doctrinal and analytical research methodology,** relying primarily on secondary sources of data. The research draws upon statutes, rules, judicial decisions, ethical guidelines, policy documents, international conventions, and scholarly articles published in peer-reviewed journals.

Key legal sources analysed include the Drugs and Cosmetics Act, 1940, the New Drugs and Clinical Trials Rules, 2019, the Bharatiya Sakshya Adhiniyam, 2023, and relevant provisions of the Indian Penal Code and consumer protection laws. Ethical standards prescribed by the Indian Council of Medical Research and international instruments such as the Declaration of Helsinki have also been examined.

Comparative references to foreign jurisprudence, particularly from the United States and the European Union, are incorporated to highlight best practices in regulating AI in healthcare research. The study does not involve empirical data collection and is limited to doctrinal analysis. However, it aims to contribute normative recommendations for law and policy reform.

Artificial Intelligence in Clinical Trials

AI in clinical trials encompasses machine learning algorithms, natural language processing, computer vision, and predictive analytics. Its applications include:

- AI-based patient recruitment and eligibility screening
- Predictive modeling for trial outcomes
- Real-time monitoring of adverse events
- Automated data analysis and reporting
- Decentralized and virtual clinical trials

While AI improves efficiency, its reliance on complex algorithms and large datasets introduces new risks, including data bias, algorithmic opacity, and system errors.Artificial Intelligence refers to computational systems capable of performing tasks that typically require human intelligence, such as learning, reasoning, pattern recognition, and decision-making. In clinical trials, AI is deployed across various stages of research.AI-driven algorithms are used in patient recruitment by analysing electronic health records to identify eligible participants more efficiently than traditional methods. Predictive models assist researchers in forecasting trial outcomes, identifying potential risks, and optimizing trial design. Real-time monitoring systems powered by AI can detect adverse events earlier, thereby enhancing participant safety.Decentralized and virtual clinical trials have also emerged as a result of AI integration, reducing geographical barriers and increasing participant diversity. However, the reliability of AI systems depends heavily on the quality of data used for training algorithms. Biases in datasets may result in discriminatory outcomes, undermining the scientific validity and ethical integrity of trials.

Legal Framework Governing Clinical Trials in India

Clinical trials in India are regulated under:

- Drugs and Cosmetics Act, 1940
- New Drugs and Clinical Trials Rules, 2019
- ICMR National Ethical Guidelines
- Good Clinical Practice (GCP) Guidelines

These frameworks were primarily designed for human-led trials and do not explicitly address AI-driven decision-making. The absence of AI-specific regulations poses challenges in determining responsibility when AI systems influence trial outcomes.Clinical trials in India are primarily regulated under the Drugs and Cosmetics Act, 1940, and the New Drugs and Clinical Trials Rules, 2019. These rules mandate regulatory approval, ethics committee clearance, informed consent, adverse event reporting, and compensation for trial-related injury or death.While these regulations

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

establish a robust framework for human-led trials, they do not explicitly address AI-assisted decision-making. There is no statutory guidance on algorithm validation, transparency, or liability allocation in AI-driven trials. This regulatory silence creates uncertainty regarding accountability when AI systems contribute to participant harm.

AI, Medical Negligence, and Liability

Medical negligence traditionally involves a breach of the standard of care by a healthcare professional. In AI-assisted clinical trials, determining negligence becomes complex due to shared responsibility among investigators, sponsors, developers, and technology providers.

Key legal questions include:

- Who is liable for AI-induced errors—the investigator, sponsor, or AI developer?
- Can algorithmic decisions be subjected to the Bolam test?
- Does reliance on AI dilute professional responsibility?

Courts may need to evolve the standard of care to include reasonable oversight of AI systems rather than blind reliance on algorithmic outputs. While medical professionals may rely on AI recommendations, ultimate responsibility for patient safety cannot be abdicated. Failure to understand algorithmic limitations or to intervene when necessary may constitute negligence.

Informed Consent in AI-Driven Clinical Trials

Informed consent assumes heightened importance in AI-based trials. Participants must be informed not only about medical risks but also about the role of AI, data usage, automated decision-making, and potential algorithmic limitations. Consent obtained without disclosing AI involvement may be considered invalid and unethical.

- Use of AI systems
- Nature of automated decision-making
- Data usage and secondary analysis
- Limitations and risks of algorithms

Failure to disclose AI involvement may invalidate consent and constitute negligence.

Data Protection and Privacy Concerns

AI systems require large volumes of personal and health data. In India, data protection in clinical trials is governed by emerging legal principles under data protection legislation and ethical guidelines. Issues such as data anonymization, cross-border data transfer, and secondary use of trial data remain inadequately regulated, posing risks to participant autonomy and privacy.

Role of Expert Testimony in AI-Related Clinical Trial Disputes

Disputes involving AI in clinical trials involve technical issues beyond judicial expertise. Under Sections 39–45 of the Bharatiya Sakshya Adhiniyam, 2023**,** expert testimony is essential to:

- Explain algorithmic functioning
- Assess reliability and bias of AI systems
- Establish causation between AI use and harm

Courts must develop standards to critically evaluate both medical and technological expert evidence.

Ethical Challenges of AI in Clinical Trials

Ethical concerns include:

- Algorithmic bias affecting participant selection
- Lack of explainability (black-box models)
- Reduced human oversight
- Potential exploitation of vulnerable populations

Ethics Committees must be equipped with technological expertise to assess AI-driven trial protocols.

Challenges and Gaps in the Existing Framework

- Absence of AI-specific clinical trial regulations
- Unclear liability allocation
- Limited technical capacity of regulatory bodies
- Over-dependence on foreign guidelines
- Lack of judicial precedents on AI negligence

Suggestions and Recommendations

- Introduction of AI-specific provisions in clinical trial regulations
- Mandatory algorithmic transparency and auditability
- Clear allocation of liability among stakeholders
- Specialized training for Ethics Committees and judges

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- Adoption of adaptive standards for expert evidence

Conclusion

Artificial Intelligence holds immense potential to revolutionize clinical trials, making them faster, safer, and more efficient. However, without an adaptive legal and ethical framework, AI-driven research risks undermining participant rights and accountability. Indian law must evolve to address algorithmic decision-making, redefine standards of care, and strengthen regulatory oversight. A balanced approach that encourages innovation while safeguarding human dignity is essential for the sustainable integration of AI into clinical trials.AI has the potential to revolutionize clinical trials, but its integration must be accompanied by robust legal safeguards. Indian law must evolve to address algorithmic accountability, redefine standards of care, and enhance regulatory oversight. A balanced approach that promotes innovation while protecting participant rights is essential for ethical and sustainable clinical research.

References

1. ICMR National Ethical Guidelines for Biomedical Research
2. New Drugs and Clinical Trials Rules, 2019
3. Jacob Mathew v. State of Punjab, (2005) 6 SCC 1
4. Agrawal, A. (2016). Medical Negligence: Indian Legal Perspective
5. OECD. AI in Health Research

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Economic Transformation in Post-Independence India: Growth, Structural Change, and Future Challenges

Dr.Nasiket Govindrao Suryavanshi
Asst.Prof.Department of Economics
Moolji Jaitha College, Jalgaon

Manuscript ID:
JRD -2026-1801019
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 90-93
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract:

Since attaining independence in 1947, India has undergone a profound economic transformation marked by significant changes in growth patterns, structural composition, and policy orientation. This paper examines India's post-independence economic journey with a focus on three interrelated dimensions: economic growth, structural change, and emerging future challenges. It traces the evolution of the Indian economy from a state-led, planned development model to a more market-oriented framework following the economic reforms of 1991. The study highlights key achievements such as sustained GDP growth, diversification from agriculture to industry and services, expansion of infrastructure, and improvements in human development indicators. At the same time, it critically analyzes persistent challenges including poverty, income inequality, unemployment, regional disparities, and structural bottlenecks in agriculture and manufacturing. The paper also explores contemporary challenges such as demographic pressures, technological change, environmental sustainability, and the need for inclusive and resilient growth. By integrating historical analysis with recent economic trends, this study aims to provide a comprehensive understanding of India's economic transformation and to assess the policy priorities required to sustain long-term development in the future.

Keywords: *Artificial Intelligence (AI), Behaviour-Based Access Control (BBAC), User Behaviour Analysis, Anomaly Detection, Real-Time Security, Data Breach Prevention, Cybersecurity, Zero Trust Architecture, Continuous Authentication, Self-Healing Security Systems*

Introduction:

India's independence in 1947 marked the beginning of a new economic path aimed at achieving rapid development and social justice. Inherited colonial constraints such as widespread poverty, weak infrastructure, and an agrarian economic structure posed major challenges to growth and equality. Since independence, India's economy has evolved through changing development strategies, policy reforms, and increasing integration with the global economy.In the early post-independence period, India followed a state-led development model based on central planning and import-substitution industrialization to promote self-reliance and industrial growth. While this approach helped build a basic industrial foundation, growth remained limited until the economic reforms of 1991 introduced liberalization, privatization, and globalization, leading to higher growth and global integration. India's economic transformation has involved significant structural change, with a declining share of agriculture and the growing importance of the services sector. However, challenges such as uneven industrialization, employment generation, inequality, and sustainability persist. This paper analyzes India's post-independence economic transformation by examining growth patterns, structural changes, and future challenges.

India's journey of post-independence economic growth:

India's journey of post-independence economic growth began in 1947, when the country inherited an agrarian economy with low industrial output, widespread poverty, and underdeveloped infrastructure. In the first few decades, India followed a planned economic model, emphasizing public sector expansion, import-substitution, and self-reliance to promote development.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Dr.Nasiket Govindrao Suryavanshi, Asst.Prof.Department of Economics, Moolji Jaitha College, Jalgaon.

How to cite this article:
Suryavanshi, N. G. (2026). Economic Transformation in Post-Independence India: Growth, Structural Change, and Future Challenges. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 90–93. https://doi.org/10.5281/zenodo.18832223

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18832223
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

During this period, economic growth was relatively slow, averaging around 3–4% per year, which limited improvements in living standards. The landmark economic reforms of 1991 introduced liberalization, privatization, and globalization, which accelerated GDP growth and expanded India's integration with the global economy.

1. GDP Growth Rate (Decade-wise):

Period	Average Annual GDP Growth
1951–1980	3.5%
1980–1990	5.5%
1991–2000	6.0%
2001–2010	7.0%
2011–2020	6.5%

1980s, and accelerated after the 1991 economic reforms, reaching 6–7% in the following decades. Growth has remained strong in recent years, around 6.5–7%, reflecting the impact of liberalization, industrialization, and the expansion of services.

2. Sectoral Contribution to GDP (Share of GDP (%):

Sector	1950–51	1990–91	2023–24
Agriculture	52%	30%	15–18%
Industry	14%	25%	25–27%
Services	34%	45%	55–60%

Since independence, India's economy has shifted from being agriculture-dominated (52% in 1950–51) to a service-led economy (55–60% in 2023–24), while industry's share has gradually increased from 14% to around 25–27%, reflecting major structural change.

3. Employment Structure (% of Workforce):

Sector	1951	1991	2023
Agriculture	70%	60%	42%
Industry	11%	15%	25%
Services	19%	25%	33%

Over time, employment in agriculture has declined from 70% in 1951 to 42% in 2023, while industry and services have gradually absorbed more workers, reflecting India's ongoing structural shift in the labor force.

4. Size of the Indian Economy:

Indicator	At Independence	Recent Years
GDP (Nominal)	< $50 billion	> $3.5 trillion
GDP per capita	$70	$2,400–2,500

Since independence, India's economy has grown dramatically, with GDP rising from under $50 billion to over $3.5 trillion and per capita income increasing from $70 to around $2,400–2,500, reflecting rapid economic expansion and rising living standards.

5. Poverty Reduction (Growth Impact):

Year	Poverty Ratio
1951	60–65%
1993–94	45%
2011–12	22%
2023 (est.)	< 15%

Since independence, India has significantly reduced poverty, with the poverty ratio falling from 60–65% in 1951 to under 15% in 2023, reflecting the positive impact of economic growth and development programs.

India's post-independence economic transformation:

India's post-independence economic transformation began in 1947, with the country inheriting an underdeveloped agrarian economy and widespread poverty. In the early decades, India adopted a planned development model, focusing on public sector growth, import-substitution industrialization, and self-reliance. Economic growth during this period was slow, but it helped establish a basic industrial and institutional foundation for the country. The 1991 economic reforms marked a major turning point, introducing liberalization, privatization, and globalization, which accelerated growth and modernized the economy. Today, India's economy has undergone significant structural change, with agriculture's share declining, industry and services expanding, and rising per capita income reflecting the progress of economic transformation.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

1. Sectoral Contribution to GDP (%):

Sector	1950–51	1980–81	1990–91	2023–24
Agriculture & Allied	**52%**	**38%**	**30%**	**15–18%**
Industry	**14%**	**24%**	**25%**	**25–27%**
Services	**34%**	**38%**	**45%**	**55–60%**

India's GDP has shifted from being agriculture-dominated (52% in 1950–51) to a service-led economy (55–60% in 2023–24), while industry's share has gradually increased, reflecting major structural changes.

2. Sectoral Distribution of Employment (%):

Sector	1951	1991	2011	2023
Agriculture	70%	60%	49%	42%
Industry	11%	15%	24%	25%
Services	19%	25%	27%	33%

Employment in agriculture has declined from 70% in 1951 to 42% in 2023, while industry and services have gradually absorbed more workers, reflecting India's ongoing structural shift in the workforce.

3. Agriculture vs Non-Agriculture (GDP Share):

Year	Agriculture (%)	Non-Agriculture (%)
1950–51	**52%**	**48%**
1990–91	**30%**	**70%**
2023–24	**16%**	**84%**

India's economy has shifted from being agriculture-dominated (52% in 1950–51) to largely non-agricultural (84% in 2023–24), showing a major structural transformation toward industry and services.

3. Urbanization (Indicator of Structural Change):

Year	Urban Population (%)
1951	**17%**
1991	**26%**
2011	**31%**
2023	**36%**

India's urban population has increased from 17% in 1951 to 36% in 2023, reflecting migration to cities and the growth of industry and services as part of structural change.

Future Challenges in India's Economic Transformation:

Despite significant economic progress, India faces several future challenges in sustaining its economic transformation. Employment generation remains a concern, as agriculture still employs a large portion of the workforce while contributing a small share of GDP, and youth unemployment is high. Income inequality and poverty persist, with a significant portion of the population lacking access to quality health, education, and nutrition. The informal sector dominates employment, manufacturing growth is slow, and environmental issues such as pollution and climate change threaten sustainable development. Additionally, demographic pressures require skill development and job creation to turn India's working-age population into a productive advantage.

Employment Generation (Jobless Growth):

One of the most critical challenges facing India's economic transformation is **employment generation,** often described as the problem of jobless growth. Although agriculture employs nearly **42% of the workforce**, it contributes only about **15–18% of GDP**, indicating low productivity and widespread disguised unemployment. At the same time, the overall unemployment rate in **2023–24** stood at around **5–6%,** with youth unemployment (15–29 years) as high as **17–18%.** This highlights the inability of the economy, particularly the manufacturing sector, to create sufficient productive and formal-sector jobs for a rapidly growing labor force.

Income Inequality:

Another major challenge is **rising income inequality**. While India has experienced high economic growth, the benefits of growth have been unevenly distributed. The top **10% of the population** accounts for nearly **57% of national income**, whereas the bottom **50%** holds only about **13%.** The Gini coefficient, ranging between **0.35 and 0.38,** further reflects increasing income disparities. Such inequality poses a serious threat to inclusive and sustainable development, as it limits access to opportunities for a large section of the population.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Poverty & Human Development Gaps:

Despite progress in poverty reduction, poverty and human development gaps remain significant. Around 15% of India's population still lives near or below the poverty line. In terms of human development, India ranked approximately 134 out of 193 countries in the Human Development Index (2023). Moreover, child malnutrition remains a serious concern, affecting about 35% of children under the age of five. These indicators underline the need for stronger investments in health, education, and nutrition alongside economic growth.

Informal Sector Dominance:

The dominance of the informal sector is another structural challenge. Nearly 80–85% of India's workforce is employed in the informal sector, which contributes only around 45% of GDP. Workers in this sector often face low wages, poor working conditions, lack of job security, and limited access to social protection. The persistence of informality reflects slow structural transformation and low labor productivity.

Manufacturing stagnation:

India also faces the challenge of manufacturing stagnation. The manufacturing sector contributes only about 16–17% of GDP and provides employment to merely 12–14% of the workforce, far below the national target of 25% of GDP. The slow growth of manufacturing has limited India's ability to absorb surplus labor from agriculture and generate large-scale employment, unlike many East Asian economies.

Environmental sustainability:

Environmental sustainability has emerged as a major concern in India's development process. India is currently the third-largest emitter of carbon dioxide in the world, and air pollution alone causes approximately 1.6 million deaths annually. In addition, climate change has increased the frequency of extreme weather events, adversely affecting agriculture, water resources, and livelihoods. Balancing rapid economic growth with environmental protection is therefore a crucial future challenge.

Demographic Pressure:

Demographic pressure presents both an opportunity and a risk. About 67% of India's population is in the working-age group (15–64 years), offering a potential demographic dividend. However, the dependency ratio is expected to rise after 2040, increasing the economic burden on the working population. Without adequate skill development, education, and job creation, this demographic advantage may turn into a liability.

Conclusion:

India's post-independence economic transformation reflects a remarkable journey from a low-income, agrarian economy to a rapidly growing, service-led economy. Over the past seven decades, the country has achieved significant milestones, including sustained GDP growth, structural diversification from agriculture to industry and services, poverty reduction, urbanization, and improvements in per capita income and human development indicators. However, persistent challenges such as jobless growth, income inequality, poverty, informal sector dominance, slow manufacturing growth, environmental degradation, and demographic pressures continue to constrain inclusive and sustainable development. Addressing these issues requires a balanced approach that combines structural reforms, investment in skill development, environmental sustainability, and social welfare programs. By learning from past successes and tackling emerging challenges, India can leverage its demographic and economic potential to ensure resilient, inclusive, and long-term growth in the future.

References:

1. Government of India. (2023). Economic Survey 2022–23. Ministry of Finance, New Delhi.
2. Reserve Bank of India (RBI). (2023). Handbook of Statistics on Indian Economy. RBI Publications.
3. World Bank. (2023). World Development Indicators. Washington, DC: World Bank.
4. Planning Commission / NITI Aayog. (2015). Twelfth Five-Year Plan (2012–17). Government of India, New Delhi.
5. United Nations Development Programme (UNDP). (2023). Human Development Report 2023.
6. Ministry of Statistics and Programme Implementation (MoSPI), India. (2023). National Accounts Statistics 2023.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

Beyond the App: The Human Cost of Digital Money in India

Vishal ChandrakantPatil
Research Scholar
M.J.College, Jalgaon
Email: economistvishal.0403@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180120
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 94-96
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

Abstract

India's rapid shift toward digital finance is often described as a major success story. Platforms such as the Unified Payments Interface (UPI), along with Aadhaar-based identification and large-scale bank account expansion under Jan DhanYojana, have transformed how money moves across the country. By the end of 2025, UPI alone was processing more than 21 billion transactions per month, with monthly transaction values approaching ₹28 lakh crore, making it the largest real-time payment system in the world. These numbers are frequently presented as evidence that technology has solved the problem of financial exclusion. This paper takes a more human-centered and critical view. It argues that while digital systems have expanded access at an unprecedented scale, they have also reshaped how people experience money, trust institutions, and manage risk in everyday life. Drawing on a humanities and socio-cultural perspective, the paper suggests that financial inclusion in India cannot be reduced to infrastructure, transaction volume, or app adoption. Instead, it must be understood through people's lived experiences, social relationships, and unequal positions within digital systems.

Keywords*: Financial inclusion, UPI, Aadhaar, Jan Dhan Yojna , digital payments, informal economy, digital divide, privacy, FinTech.*

Introduction: Digital Money in Everyday Indian Life

Digital payments have become part of everyday life in India in a way that would have seemed unlikely a decade ago. A tea stall owner scans a QR code, a domestic worker receives her salary through a bank transfer, and a migrant laborer sends money home instantly through a mobile app. These practices are now so common that they often feel normal and unremarkable. India is regularly celebrated as a global leader in digital payments. By December 2025, UPI recorded a record 21.6 billion transactions in a single month, with a transaction value of nearly ₹28 lakh crore. Over the full year, UPI processed more than 228 billion transactions, handling a majority of India's retail digital payment volume. These figures are frequently cited to show how deeply digital finance has penetrated Indian economic life. Yet numbers alone cannot capture how this transformation is experienced on the ground. In India, money is not just a medium of exchange. It is tied to family obligations, informal lending, caste and community ties, gendered control over household finances, and long-standing practices of trust and negotiation. When money becomes digital, these social dimensions do not disappear. They are reorganized. This paper focuses on those less visible shifts the ways digital finance quietly changes relationships, power, and everyday financial decision-making.

Access on Paper, Inclusion in Practice

Government programs such as Pradhan Mantri Jan DhanYojana have brought hundreds of millions of people into the formal banking system. Combined with Aadhaar-based verification and mobile connectivity, these initiatives have dramatically expanded formal access. From a policy perspective, this is a historic achievement. . However, having a bank account or a UPI ID does not automatically translate into financial security or confidence. Many Jan Dhan accounts remain underused. For a large number of households, digital accounts are primarily used to receive government transfers or occasional payments, while cash continues to

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Vishal ChandrakantPatil, Research Scholar, M.J.College, Jalgaon.

How to cite this article:
Patil, V. C. (2026). Beyond the App: The Human Cost of Digital Money in India. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 94–96. https://doi.org/10.5281/zenodo.18832770

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18832770
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

play a central role in daily transactions.People move between cash and digital systems, choosing what feels most reliable and understandable in specific situations.

Research on financial inclusion emphasizes that meaningful inclusion depends on people's ability to understand and control financial tools, not just possess them. In India, this ability is shaped by literacy, language, gender norms, and access to help. A digital interface designed with urban, English-speaking users in mind may technically be available to rural or low-income users, but practically difficult to navigate. From a humanities perspective, this creates a gap between formal inclusion and lived financial capability. Inclusion becomes uneven, fragile, and shaped by small everyday barriers that are invisible in aggregate statistics.

Trust without Faces in a High-Volume System

India's digital payment system now operates at a scale that is almost difficult to imagine: close to 700 million UPI transactions per day by late 2025. This sheer volume reflects extraordinary technical capacity. But it also changes how trust works. In the past, financial trust in India was often built through personal relationships with bank clerks, cooperative society managers, or even informal moneylenders who knew families and local circumstances. These systems were not always fair, but they were personal. People knew who to approach when something went wrong.

Digital platforms replace these relationships with automated systems. Alexander and Karametaxas argue that digital transformation reduces human contact points, shifting trust from people to platforms and code. In India, this shift is deeply felt when transactions fail, accounts are frozen, or customer support is difficult to reach. For many users, especially first-time or older users, the absence of a clear human authority can be unsettling. When money is delayed or lost in a technical process, the problem feels abstract and difficult to resolve. The system may be efficient, but it can also feel distant and unresponsive.

The Uneven Reality behind "Digital India"

Despite the success of digital payments, access to digital tools remains uneven. Gender gaps in smartphone ownership persist. Rural areas often face unreliable connectivity. Many households share devices. Migrant workers frequently change phone numbers or SIM cards, disrupting access to linked financial services. Studies on the digital divide show that these inequalities shape who can meaningfully participate in digital finance. In India, these divides intersect with caste, class, regional development, and migration. A user may technically have access to UPI but struggle to update apps, resolve technical issues, or understand changing platform rules. In such cases, digital finance does not simply replace exclusion with inclusion. Instead, it creates layered systems where some users move smoothly through platforms, while others remain at the margins, dependent on intermediaries or informal workarounds.

Aadhaar, Data, and Everyday Privacy

India's digital finance ecosystem is closely linked to Aadhaar and large-scale data infrastructures. Aadhaar-based authentication has made on boarding faster and more standardized. At the same time, it ties financial life more closely to centralized identity systems. FinTech firms increasingly rely on behavioural and transactional data to assess creditworthiness and manage risk. As Boratyńska notes, this reflects a broader shift toward treating personal data as a source of value. In everyday terms, people gain access to financial services by allowing companies to observe and analyze their financial behaviour. For many low-income users, this trade-off is poorly understood. Terms and conditions are long, technical, and often presented in unfamiliar languages. Consent becomes formal rather than meaningful. Algorithmic decisions about credit and risk are rarely transparent and difficult to challenge. This turns privacy into a lived vulnerability rather than an abstract legal issue. People may not fully understand how their data is used, but they experience the consequences of automated judgments in very real ways.

Regulation, Power, and Human-Centered Design

India's digital payments system is often praised for its innovation and scale. Yet scale also concentrates power. A small number of platforms and institutions mediate vast flows of money. Decisions made by regulators, platform designers, and data analysts shape everyday financial life for millions of people. Feyen argue that regulation plays a critical role in determining whether digital finance stabilizes or exposes vulnerable users. In India, this suggests the need for stronger consumer protection, clearer rules around data use, and more transparency in algorithmic decision-making. A human-centered approach would treat users not only as transaction counts, but as people with limited time, uneven skills, and real fears about money. It would recognize that digital literacy, language support, and accessible human assistance are not secondary features but central to genuine inclusion.

Conclusion:

India's digital finance story is often told through impressive metrics: billions of transactions, lakhs of crores in value, and rapid platform growth. These numbers matter, but they do not tell the full story. Behind every transaction is a person navigating uncertainty, making trade-offs, and trying to manage risk in a complex social world. From a humanities perspective, true financial inclusion is not just about technological reach. It is about dignity, trust, and the ability to make informed choices. Without attention to these human dimensions, digital finance risks becoming a system that looks inclusive in statistics but quietly reproduces inequality in everyday life. India's digital transformation

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

will only fulfil its promise if it is guided not only by innovation and efficiency, but by sustained attention to how people actually live with digital money.

References:

1. Alexander, K., & Karametaxas, X. (2021). Digital transformation and financial inclusion (SSRN Scholarly Paper No. 3776657). Social Science Research Network.
2. Arner, D. W., Buckley, R. P., &Zetzsche, D. A. (2018). FinTech for financial inclusion: A framework for digital financial transformation (UNSW Law Research Paper No. 18-87).
3. Boratyńska, K. (2019). Impact of digital transformation on value creation in FinTech services: An innovative approach. Journal of International Food & Agribusiness Marketing, 31(5), 639–657
4. Feyen, E., Frost, J., Gambacorta, L., Natarajan, H., &Saal, M. (2021). FinTech and the digital transformation of financial services: Implications for market structure and public policy (BIS Papers No. 117). Bank for International Settlements.
5. National Payments Corporation of India (NPCI). (2025–2026). UPI product statistics.
6. Reserve Bank of India. (2025). Payment and settlement systems in India: Annual
a. report 2024–25. RBI.
7. Odei-Appiah, S., Wiredu, G., &Adjei, J. K. (2022). FinTech use, digital divide and financial inclusion. In Proceedings of the African Conference on Information Systems and Technology (ACIST).
8. Winarni, R., & Akbar, T. S. W. (2025). Digital transformation in the financial system: A comprehensive review of the literature on FinTech and financial inclusion. Priviet Social Sciences Journal, 5(1), 1–8.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

भारतीय स्वतंत्रता के पश्चात आदिवासी समाज : परिवर्तन, उपलब्धियाँ, चुनौतियाँ , एवं भविष्य।

रणजित शाम आडे [1], प्रो. सुनील बाबुराव कुलकर्णी [2]

[1] हिंदी भाषा विभाग, मूलजी जेठा महाविद्यालय, जलगाँव.

[2] निदेशक, केन्द्रीय हिंदी संस्थान, आगरा.

Email: ranjit133536@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180121
ISSN: 2230-9578

Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 97-102
January - 2026

Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

शोध सार :-

भारतीय स्वतंत्रता का वर्ष केवल राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक परिवर्तन का प्रतीक नहीं था, वरन देश के विभिन्न सामाजिक और मानवीय समाज के लिए एक नए युग का आरम्भ भी था। भारत के मूल निवासी आदिवासी समाज पराधीनता काल में लंबे समय तक ग्रसित रहा। मेरा उद्देश्य स्वतंत्रता के बाद आदिवासी समुदाय का विवरण आपके समक्ष रखना है। आदिवासी समाज ने स्वतंत्रता के बाद अनेक परिवर्तनों का सामना किया है, जिनके सकारात्मक और नकारात्मक दोनों पहलू हैं। लेकिन कुछ क्षेत्रों में पीड़ा, यातना और शोषण आज भी है। कुछ चुनौतियाँ आज़ादी से पहले थीं, वे आज भी हैं, बस उनका स्वरूप बदल चुका है। परिवर्तन और उपलब्धियों में संविधानिक अधिकार, आदिवासी समुदाय के लिए विशेष प्रावधान, विकास योजना, सामाजिक, सांस्कृतिक और पारंपरिक नीतियों और मूल्यों के संरक्षण और संवर्धन के लिए विशेष कार्यक्रम और उपक्रमों का कार्यान्वयन सरकार द्वारा किया जा रहा है। चुनौतियों में आदिवासी समाज के उन्नयन के लिए संवैधानिक प्रावधान, संरक्षण, नियम और कानून होने के बावजूद उनका खुलेआम उल्लंघन किया जा रहा है। जंगल का सौदा, उजड़ते आदिवासी कबिले, कुपोषण, विस्थापन, और पेशा कानून के साथ खिलवाड़ आदि समस्याएँ आज भी बनी हुई हैं। आदिवासी समाज का भविष्य सरकार की नीतियों और कार्यान्वयन पर निर्भर करता है। आदिवासी समाज के उन्नयन के लिए विकास, संरक्षण, आधुनिकीकरण, सांस्कृतिक पहचान, आर्थिक प्रगति और आदिवासी समाज के बीच संतुलन स्थापित होना चाहिए । आदिवासी समाज के अधिकारों का रक्षण, परंपरा, मूल्य, पहचान का संरक्षण, शिक्षा, आरोग्य आदि में सरकार की देखरेख में भ्रष्टाचार मुक्त कार्यप्रणाली होनी चाहिए। राष्ट्रीय शिक्षा नीति2020 के तहत विद्यालयों में मातृभाषा में प्रारंभिक शिक्षा होनी चाहिए। आदिवासी क्षेत्रों के विद्यालयों में पाठ्यक्रम में आदिवासी समुदाय के इतिहास, सभ्यता, आदिवासी नायकों आदि को शामिल किया जाना चाहिए। आधुनिक सुविधा के साथ छात्रावास होने चाहिए और उच्च शिक्षा तथा आधुनिक कार्य कुशलता से युक्त प्रशिक्षण होना चाहिए।

बीज शब्द :- *भारतीय स्वतंत्रता, आदिवासी समाज, भारतीय संविधान, सरकर, विकास, संरक्षण, आधुनिकीकरण, सांस्कृतिक पहचान, आदिवासी मूल्य, राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020, परिवर्तन, चुनौतियाँ, उपलब्धियाँ, पराधीनता, संवैधानिक रक्षा, वन अधिनियम, मूलभूत अधिकार, भू-राजस्व नीति, व्यापारिक नीतियाँ, रेगुलेटिंग एक्ट, पिट्स इंडिया एक्ट, मातृभाषा, नक्सलवाद, जल-जंगल-जमीन आदि।*

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
रणजित शाम आडे, हिंदी भाषा विभाग, मूलजी जेठा महाविद्यालय, जलगाँव.

How to cite this article:
आडे, . रणजित . शाम ., & कुलकर्णी, . सुनील . बाबुराव . (*2026*). भारतीय स्वतंत्रता के पश्चात आदिवासी समाज : परिवर्तन, उपलब्धियाँ, चुनौतियाँ , एवं भविष्य।. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 97–102. https://doi.org/10.5281/zenodo.18832817*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18832817
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

प्रस्तावना :-

भारत में अंग्रेजी साम्राज्य की स्थापना एक लंबी और जटिल प्रक्रिया थी। जो एक व्यापारिक कंपनी के रूप में आई, वह धीरे-धीरे एक विशाल साम्राज्य में परिवर्तित हो गई। इंग्लैंड की रानी, रानी एलिजाबेथ प्रथम के शाही फरमान के अनुसार भारत में 31 दिसंबर 1600 को दक्षिण पूर्व एशिया एवं भारत के साथ व्यापारिक एकाधिकार के लिए ईस्ट इंडिया कंपनी की स्थापना की गई। धीरे-धीरे कंपनी की समूचे भारत की सामाजिक, राजनीतिक, अर्थव्यवस्था पर पकड़ हावी हो गई। यह साम्राज्य केवल राजनीतिक प्रभुत्व नहीं था, बल्कि आर्थिक शोषण, सामाजिक परिवर्तन और सांस्कृतिक प्रभाव का एक जटिल तंत्र था, जिसने भारतीय समाज को गहराई से प्रभावित किया।

सोने की चिड़िया कहलाने वाले भारत की सामाजिक, राजनीतिक, अर्थव्यवस्था का पतन अंग्रेजी शासन व्यवस्था की नीतियों ने किया। अंग्रेजी शासन व्यवस्था के साथ भारत में उपनिवेशवाद का आरंभ हुआ। भू-राजस्व नीति, व्यापारिक नीतियाँ, रेगुलेटिंग एक्ट, पिट्स इंडिया एक्ट, न्यायिक आदि में स्व-शासित नियम कानून बनाए गए जिसके कारण पूर्णतः भारतीय समाज व्यवस्था बाधित हो रही थी। आर्थिक शोषण, राजनीतिक अधीनता, सामाजिक एवं सांस्कृतिक दमन, मानव अधिकारों का दमन, आर्थिक विकास में अवरोध, स्वशासन अधिकार आदि से मुक्ति के लिए स्वतंत्रता न केवल राजनीतिक आवश्यकता थी, बल्कि भारतीयों की गरिमा, आत्मसम्मान और प्रगति के लिए अनिवार्य थी।

परिणामस्वरूप संपूर्ण भारत में अंग्रेजी शासन के खिलाफ आंदोलन की लहर उठी जिसमें, जुल्मी अंग्रेजी शासन के खिलाफ तिलका माँझी, बिरसा मुंडा, टंट्या भील आदि आदिवासी योद्धाओं ने जो लड़ाई आरंभ की। भारतीय स्वतंत्रता संग्राम 1857, मजदूर आंदोलन, बाल गंगाधर तिलक, बिपिन चंद्र पाल, लाला लाजपत राय (लाल-बाल-पाल), अरबिंदो घोष, रवींद्रनाथ टैगोर, और सुरेंद्रनाथ बनर्जी जैसे कई प्रमुख नेताओं के नेतृत्व में स्वदेशी आंदोलन 1905, गांधीजी के नेतृत्व में चंपारण सत्याग्रह 1917, रॉलेट एक्ट के खिलाफ विरोध 1919, सविनय अवज्ञा आंदोलन 1930, "करो या मरो" के नारे के साथ शुरू हुआ भारत छोड़ो आंदोलन1942 आदि आंदोलन प्रखरता से अंग्रेजी शासन के खिलाफ विद्रोह किए और ब्रिटिश सरकार पर दबाव बढ़ाया। अंत में लंबे आंदोलन अंतराल के बाद 15 अगस्त 1947 को भारत को पूर्णतः स्वतंत्रता मिली।

भारतीय स्वतंत्रता का वर्ष केवल राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक परिवर्तन का प्रतीक नहीं था, वरन् देश के विभिन्न सामाजिक, मानवीय समाज के लिए एक नए युग का आरंभ था। जबकि मेरे शोध पत्र का नाम ही "भारतीय स्वतंत्रता के पश्चात आदिवासी समाज: परिवर्तन, चुनौतियाँ, उपलब्धियाँ एवं भविष्य" है। भारत के मूल निवासी आदिवासी समाज पराधीनता काल में लंबे समय तक संघर्षरत रहा और मेरा उद्देश्य स्वतंत्रता के बाद आदिवासी समुदाय का विवरण आपके समक्ष रखना है। स्वतंत्रता के पश्चात आदिवासी समाज ने अनेक परिवर्तनों का सामना किया है, जिनमें सकारात्मक और नकारात्मक दोनों पहलू सम्मिलित हैं। आदिवासी समाज के परिवर्तन जैसे संवैधानिक, सामाजिक, आर्थिक एवं शैक्षिक परिवर्तन, उपलब्धियों में संवैधानिक रक्षा, अधिकारों का संरक्षण, वन अधिनियम - PESA कानून, सांस्कृतिक सुरक्षा, रोजगार में आरक्षण आदि, चुनौतियों में विस्थापन, शोषण, धार्मिक, सांस्कृतिक संकट, नक्सलवाद, गरीबी, जल-जंगल-जमीन का संघर्ष आदि तथा भविष्य एवं सुधार में दैनिक जीवन, सरकारी योजनाएँ, मानवाधिकारों के संरक्षण में सुधार, स्थानीय विकास, शिक्षा में सुधार आदि का आदिवासी समाज के विकासात्मक दृष्टि से उचित, अनुचित परिणाम में आदिवासी समाज का जीवन निहित है।

अ) परिवर्तन एवं उपलब्धिया :-

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात विविधता पूर्ण भारत को लिखित संविधानिक रूप देकर लोकतांत्रिक व्यवस्था को समूचे भारत में स्थापित करना आरंभिक कदम भारतीय विद्वानों के समक्ष था। उनमें आदिवासी समुदाय, अंग्रेजों की जुल्मी व्यवस्था के कारण पतन की स्थिति में था, उन्हें विकास की ओर ले जाना था। जिसके तहत आदिवासी समुदाय के संवर्धन तथा संरक्षण के लिए संविधान में लिखित कानून बनाए गए। मौलिक अधिकारों ने भारतीय नागरिकों को जीवन, स्वतंत्रता एवं अपनी गरिमा को आजीवन संजोए रखने का अधिकार दिया। जहाँ तक आदिवासी समाज की बात करें संविधान में अनुच्छेद 342 प्रावधान सामाजिक न्याय और समानता के संवैधानिक लक्ष्य को प्राप्त करने के लिए महत्वपूर्ण है। आदिवासी समाज को अनुसूचित जनजाति के रूप में मान्यता देता है। उनके

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

अधिकारों की रक्षा के लिए विशेष प्रावधान करता है। अनुच्छेद 244, "अनुसूचित क्षेत्रों और जनजाति क्षेत्रों का प्रशासन (1) पांचवीं अनुसूची के उपबंध '[असम, मेघालय, त्रिपुरा और मिजोरम]] राज्यों] से भिन्न किसी राज्य के अनुसूचित क्षेत्रों और अनुसूचित जनजातियों के प्रशासन और नियंत्रण के लिए लागू होंगे। (2) छठी अनुसूची के उपबंध '[असम, [[मेघालय, त्रिपुरा] और मिजोरम राज्यों] के] जनजाति क्षेत्रों के प्रशासन के लिए लागू होंगे।" [1] पंचायतों (अनुसूचित क्षेत्रों तक विस्तार) अधिनियम1996, अनुच्छेद 244 (1), अनुच्छेद 330, अनुच्छेद 29 , अनुच्छेद 332, अनुच्छेद 338 आदि भारतीय संविधान के अनुच्छेद आदिवासी समाज के अधिकारों की रक्षा करते हैं।

स्वतंत्रता के बाद आदिवासी समुदाय में शिक्षा का अनुपात स्तर निम्न था। संविधान के अनुच्छेद 275 (1) के अनुसार आदिवासी समुदाय के विकास को सामने रखकर आश्रम स्कूल की स्थापना की गई जिसमें 1997 -1998 में 'एकलव्य मॉडल आवासीय विद्यालय (EMRS) योजना के रूप में शुरू किया गया। राज्य सरकार के तहत आदिवासी आश्रम स्कूल आदि शैक्षिक संस्थाएँ स्थापित की गई हैं। शिक्षा में आरक्षण नीति के तहत सभी कक्षाओं में छात्रों को प्रवेश, छात्रवृत्ति योजना तथा आदिवासी प्रशिक्षण संस्थाओं की स्थापना आदि आदिवासी समाज के शिक्षा गत विकास की योजनाएँ समूचे भारत में आरंभ की जा चुकी हैं। आरंभिक दौर में विकास की गति धीमी रही क्योंकि आदिवासी परिवेश में सुविधा, बुनियादी ढांचे की कमी तथा आर्थिक पिछड़ापन, शिक्षा का अभाव, आदि उसके जिम्मेदार रहे। आदिवासी समाज के, "2011 की जनगणना के अनुसार, अनुसूचित जनजातियों (एसटी) की साक्षरता दर 59% थी, जबकि अखिल भारतीय स्तर पर साक्षरता दर 73% थी। सांख्यिकी एवं कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालय द्वारा प्रकाशित आवधिक श्रम बल सर्वेक्षण (पीएलएफएस) रिपोर्ट 2017-18 के अनुसार, अनुसूचित जनजातियों की साक्षरता दर 67.7% है और कुल मिलाकर यह आंकड़ा 76.9% है। पीएलएफएस 2018-19 की रिपोर्ट से पता चलता है कि अनुसूचित जनजातियों की साक्षरता दर में सुधार हुआ है और यह 69.4% हो गई है, जबकि कुल मिलाकर यह 78.1% है।"[2]

प्रथम पंचवार्षिक योजना से आज वर्तमान सरकारी योजनाओं तक का उद्देश्य विकास रहा है। "प्रथम पंचवर्षीय योजना का आदर्श वाक्य 'कृषि का विकास' था और इसका उद्देश्य राष्ट्र के विभाजन, द्वितीय विश्व युद्ध के कारण उत्पन्न विभिन्न समस्याओं का समाधान करना था। आजादी के बाद देश का पुनर्निर्माण करना इस योजना का विजन था। एक अन्य मुख्य लक्ष्य देश में उद्योग, कृषि विकास की नींव रखना और लोगों को सस्ती स्वास्थ्य सेवा, कम कीमत में शिक्षा प्रदान करना था।"[3] आदिवासी समाज के विकास को पहली बार राष्ट्रीय नियोजन में शामिल किया गया। शिक्षा और स्वास्थ्य सेवाओं में प्रारंभिक प्रगति का नियोजन तथा कार्यान्वयन किया गया। जिसके तहत आदिवासी क्षेत्रों में बुनियादी ढांचे का विकास शुरू हुआ। आदिवासी समस्याओं पर राष्ट्रीय ध्यान केंद्रित हुआ। पिछले दशकों से आदिवासी समाज के विकास के लिए राष्ट्रीय तथा अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर विकास की विविध योजनाओं का आरंभ किया गया है। आज शिक्षा, स्वास्थ्य, ग्रामीण, शहरी, लघु वनोपज व्यापार का राष्ट्रीयकरण, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार आदि योजनाओं के तहत आदिवासी समाज का विकास किया जा रहा है।

ब) चुनोतियाँ :-

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् संविधानिक रूप से लोकतांत्रिक व्यवस्था समूचे भारत में स्थापित तो हो गई, परंतु इस व्यवस्था का सुचारू रूप से कार्यान्वयन नहीं हुआ। लेकिन सरकारी, राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक आदि कसौटियों में आदिवासी समाज को उपेक्षित रखा गया है। विस्थापन, सांस्कृतिक हस्तक्षेप, औद्योगिकीकरण, आर्थिक शोषण, कानूनी दाँव-पेचों के बीच पिसता आदिवासी समाज, शिक्षा का अभाव, रोजगार की समस्या, अन्याय-अत्याचार आदि पीड़ाओं में आदिवासी समाज आज भी जीवनयापन कर रहा है। आदिवासी समाज के विकास के लिए नीतियाँ और कानून तो बनाये गये हैं लेकिन उन्हें आदिवासी समाज तक पहुँचने ही नहीं दिया जाता। रमणिका गुप्ता द्वारा संपादित पुस्तक 'आदिवासी विकास से विस्थापन' में, रमणिका गुप्ता जी पुस्तक की संपादकीय में लिखती हैं, "आजादी के बाद आदिवासियों की रक्षा करने की बजाय, भारत सरकार ने अंग्रेजों द्वारा बनाए कानूनों को और भी सख्ती से लागू करना शुरू कर दिया। सरकार के इस कानून के कारण सिंहभूम में 1978 में जंगल आंदोलन छिड़ गया। 1978 और 1985 के बीच बिहार में 18 पुलिस गोलीकांड हुए तथा 450 आदिवासियों के घर उजाड़ दिए गए। हजारों आदिवासियों को झूठे मुकदमों में फँसाया गया। 14 अप्रैल,

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

1984 को उच्चतम न्यायालय के चीफ जुडिशियल मजिस्ट्रेट, सिंहभूम द्वारा भेजी गई रिपोर्ट के अनुसार 14 हजार आदिवासियों पर 5,160 मुकदमे, सिंहभूम जिले की अदालत में लंबित थे, जिनमें से कुछ 1960 से ही लंबित थे।"[4]

आज़ादी के पहले आदिवासी समाज के समक्ष अन्याय, अत्याचार, जुल्मी अंग्रेजी शासक का अत्याचार, गरीबी के कारण भुखमरी आदि जीवन की चुनौतियाँ थीं। जिसका एकमात्र उपाय था स्वतंत्रता। लंबे संघर्ष के बाद आज़ादी मिली लेकिन जो मंशा थी उसके विपरीत स्थिति आज भी आदिवासी समाज की है। आज वर्तमान में राजनीतिक शिकंजे में फँसे आदिवासी समाज का वर्तमान और भविष्य खतरे में है। विकास के नाम पर आदिवासी समाज को विस्थापन, पलायन, आजीविका के लिए संघर्ष, यातना ही मिली। योजना सिर्फ कागज के पन्नों में है। आदिम काल से जिस जमीन पर आदिवासी परिवार खेती कर रहा है, आज सरकार उस जमीन को विकास के नाम पर छीन रही है और मुआवजा कौड़ियों जितना। यहाँ आदिवासी परिवार का विस्थापन तय है लेकिन जब बात पुनर्वास की आती है तो सरकार अपने दायित्व से मुँह फेर लेती है। 'जल, जंगल, जमीन भारत का आदिवासी समाज' पुस्तक में हरिराम मीणा जी वनाधिकार अधिनियम 2006 को परिभाषित करते हुए लिखते हैं, "इस अधिनियम के अंतर्गत जो व्यक्ति अथवा परिवार पीढ़ियों से किसी वन क्षेत्र में निवास करते आ रहे हैं, उन्हें बाकायदा उस भूमि के आवंटन की व्यवस्था की गयी है। इसके लिए सप्रमाण अपना दावा संबंधित सक्षम प्राधिकारी के समक्ष प्रस्तुत किया जाना होता है।"[5] लेकिन यहाँ कूटनीतिक विचारों से स्थिति को परिवार के विपरीत बना दी जाती है। जो जमीन पुरखों से आदिवासी समाज की है, उसे कानूनी षड्यंत्र से छीनी जा रही है। उसे सार्वत्रिक तौर पर विकास नाम दे दिया जा रहा है। जुल्मी अंग्रेजी शासन के खिलाफ तिलका माँझी, बिरसा मुंडा, टंट्या भील आदि आदिवासी योद्धाओं ने जो लड़ाई आरंभ की थी, वही लड़ाई आज भी अपने-अपने प्रदेश में शासन के खिलाफ जारी है।

विस्थापन, शोषण, शिक्षा का अभाव, अपर्याप्त बुनियादी सुविधा, राजनीतिक षड्यंत्र, रोजगार का अभाव, साहूकारों और व्यापारियों द्वारा आदिवासी का शोषण, बंधुआ मजदूरी आदि विघातक समस्याओं ने आदिवासी समाज को अंदर से खोखला कर दिया है। वंदना टेटे अपनी किताब वांचिकता आदिवासी दर्शन, साहित्य और सौन्दर्यबोध में विकास, बाजार और आदिवासी के सन्दर्भ में लिखती है, " पूँजीवादी अर्थव्यवस्था के अनुरूप समाज के सांकृतिक अनुकूलन में धर्म, दर्शन, भाषा, संस्कृति आदि को कारगर हथियार की तरह इस्तेमाल किया जाता है, ताकि भौतिक सम्पतियों के निजीकरण को वैध बनाए रखा जा सके।"[6] सरकारी अपर्याप्त बुनियादी सुविधा, सत्ता में स्थापित शासन द्वारा निजीकरण आदि से प्रभावित नक्सलवाद की आवाज असुविधा ग्रस्त इलाकों में उनकी गूँज सुनाई दे रही है और शासन दमनकारी व्यवस्था का दुरुपयोग कर उन्हें बंदी बना रहा है।

क) भविष्य एवं सुधार :-

भारतीय विविधता में आदिवासी समाज का स्थान अपरिहार्य है। संस्कृति, धार्मिक विधि-विधान, भाषिक विविधता, आदिवासी परंपरा, आदिवासी मूल्य आदि आदिवासी समाज को भारतीय विविधता में पिरोते हैं। आज आदिवासी समाज विकास की धारा से कोसों दूर है। सरकार का यह दायित्व बनता है कि आदिवासी समाज की उन्नति के लिए उचित योजना बनाए जिसमें आदिवासी समाज अपनी सांस्कृतिक पहचान, सभ्यता, आदिवासी मूल्यों को बचाए रखते हुए भविष्य को उचित दिशा दे। स्वास्थ्य, कल्याण, तकनीकी, आर्थिक, राजनीति, सामाजिक कल्याण, शिक्षा में आदिवासी समाज का उभरता हुआ भविष्य है। आदिवासी क्षेत्रों में बुनियादी सुविधाओं के साथ विद्यालय होने चाहिए, जहाँ छात्रों का समग्र विकास केंद्र में हो। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के तहत विद्यालयों में मातृभाषा में प्रारंभिक शिक्षा होनी चाहिए। आदिवासी मातृभाषा में शिक्षा छात्र जल्दी सीखते हैं। आदिवासी क्षेत्रों के विद्यालयों में पाठ्यक्रम में आदिवासी समुदाय के इतिहास, सभ्यता, आदिवासी नायकों आदि को शामिल किया जाए। आधुनिक सुविधा के साथ छात्रावास हो और उच्च शिक्षा तथा आधुनिक कार्यकुशलता से युक्त प्रशिक्षण हो।

आदिवासी क्षेत्रों के विकास के लिए बुनियादी सुविधाओं के साथ स्वास्थ्य सेवाओं का विस्तार हो। आधुनिक सुविधाओं से युक्त अस्पताल हों, जिसमें हर ग्रामीण इलाके में प्राथमिक स्वास्थ्य केंद्र हो। डॉक्टर, नर्स, आधुनिक उपकरण तथा एम्बुलेंस हो। आज झारखंड, महाराष्ट्र, बिहार आदि राज्यों में कहीं ऐसे इलाके हैं जहाँ आज भी अस्पताल नहीं है। परिणामस्वरूप इलाज के लिए अंधविश्वास से ग्रसित तकनीकों का सहारा लेना पड़ता है तथा मरीज अस्पताल आते-आते रास्ते में ही दम तोड़ देता है। सड़क, परिवहन, बिजली, ऊर्जा, ग्रामीण स्वच्छता आदि को लेकर सरकार उचित परियोजना बनाए और उसे सुचारू रूप से कार्यान्वित करे तथा देखभाल भी करे।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

भारत सरकार को आदिवासी समाज की सांस्कृतिक, सामाजिक, भाषिक, धार्मिक संरक्षण के लिए केंद्र सरकार तथा राज्य सरकारों को उचित निर्देश देने और योजना बनाने की आवश्यकता है, जिसमें आदिवासी बोली-भाषाएँ जो आज लुप्त होने की कगार पर हैं, उन्हें संरक्षित और प्रोत्साहित करने की आवश्यकता है। आदिवासी भाषाओं में साहित्य, विद्यालयों का पाठ्यक्रम तथा डिजिटल उपकरणों से संरक्षण किया जाना चाहिए। आदिवासी परंपरागत ज्ञान, विधि-विधान, कृषि पद्धति, वन संरक्षण के तरीकों आदि को संरक्षित किया जाना चाहिए। सामाजिक संरक्षण के लिए आदिवासी समुदाय के लिए ग्रामीण विकास की परियोजना बनाई जाए जिसमें महिला सशक्तिकरण, आर्थिक उन्नति के लिए ग्रामीण उद्योग आदि को नियमबद्ध कार्यान्वयन की आवश्यकता है।

संविधानिक नियमों के आधार पर परिभाषित किए गए सभी नियम, कानून तथा कायदों को जो विशेष रूप से आदिवासी समाज की उन्नति के लिए बनाये गए हैं, उन्हें सुचारू रूप से लागू किया जाए। पेसा अधिनियम के अनुसार आदिवासी ग्रामीण क्षेत्र में जहाँ ग्राम सभा को विशेष अधिकार मिलने चाहिए। ग्रामीण विकास योजना के लिए ग्राम सभा का सहभाग तथा सहमति अनिवार्य हो। आदिवासी परंपरागत संस्थाओं को सरकारी मान्यता हो तथा संस्थागत कार्यों में बाहरी हस्तक्षेप न हो। भ्रष्टाचार मुक्त शासन व्यवस्था के लिए, उसे रोकने के लिए कड़े कानून एवं नियम बनाये जाएँ जिन्हें सख्ती के साथ कार्यान्वित भी किया जाए। न्याय प्रणाली को सुलभ और गतिशील बनाया जाए।

निष्कर्ष:-

भारतीय स्वतंत्रता की प्राप्ति के बाद भारतीय आदिवासी समाज में परिवर्तन, उपलब्धियाँ, चुनौतियाँ तथा भविष्य आदि में आदिवासी समाज का विकास कुछ क्षेत्रों में उल्लेखनीय है। अनेक परिवर्तनों का सामना करना पड़ा, जिसमें सकारात्मक और नकारात्मक संवेदना शामिल है। लेकिन कुछ क्षेत्रों में पीड़ा, यातना, शोषण आज भी है। कुछ चुनौतियाँ आज़ादी के पहले थीं, वे आज भी हैं, बस उन चुनौतियों का स्वरूप बदल चुका है। आज भी आदिवासी समाज शोषण, भ्रष्टाचार, पीड़ा के खिलाफ न्याय की माँग करता है। परिवर्तन और उपलब्धियों में संविधानिक अधिकार, आदिवासी समुदाय के लिए विशेष प्रावधान, विकास योजना, सामाजिक, सांस्कृतिक, परंपरा, नीति मूल्य आदि के संरक्षण तथा संवर्धन के लिए विशेष कार्यक्रम तथा उपक्रमों का कार्यान्वयन सरकार द्वारा किया जा रहा है। चुनौतियों में आदिवासी समाज के उन्नयन के लिए संवैधानिक प्रावधान, संरक्षण, नियम-कानून होने के बावजूद उनका खुलेआम उल्लंघन किया जा रहा है।

आदिवासी समाज का भविष्य इस बात पर निर्भर करता है कि सरकार द्वारा स्थापित शासन, न्याय व्यवस्था तथा कार्यपालिका आदि का कार्यान्वयन आदिवासी समाज के उन्नयन के लिए हो। विकास, संरक्षण, आधुनिकीकरण, सांस्कृतिक पहचान, आर्थिक प्रगति और आदिवासी समाज, इनके बीच संतुलन स्थापित हो। विकास की परिभाषा आदिवासी विकास के अंगों से की जाए। संविधान के आदिवासी समाज के अधिकारों की रक्षा, आदिवासी परंपरा, मूल्य, पहचान का संरक्षण, शिक्षा, आरोग्य आदि में सरकार की देखरेख में भ्रष्टाचार मुक्त कार्यप्रणाली हो। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के तहत विद्यालयों में मातृभाषा में प्रारंभिक शिक्षा होनी चाहिए। आदिवासी मातृभाषा में शिक्षा छात्र जल्दी सीखते हैं। आदिवासी क्षेत्रों के विद्यालयों में पाठ्यक्रम में आदिवासी समुदाय के इतिहास, सभ्यता, आदिवासी नायकों आदि को शामिल किया जाए। आधुनिक सुविधा के साथ छात्रावास हो और उच्च शिक्षा तथा आधुनिक कार्यकुशलता से युक्त प्रशिक्षण हो।

संदर्भ सूची :-

1. भारतीय का संविधान (26 नवम्बर, 2021कों यथाविद्यामन), भाग 10- अनुसूचित और जनजाति क्षेत्र, भारत सरकार विधि और न्याय मंत्रालय विधाई विभाग द्वारा प्रकाशित, 2021, पृष्ट संख्या 143
2. https://hi.wikipedia.org/wiki/भारत_की_पंचवार्षिक_योजनाएँ
3. https://www.pib.gov.in>Press Release page, सरकार अनुसूचित जनजातियों का साक्षरता दर और शिक्षा स्तर
4. आदिवासी विकास से विस्थापन, संपादक- रमणिका गुप्ता, सम्पादकीय-किसान से कोयला चोर, राधाकृष्ण प्रकाशन, छठा संस्करण 2021, पृष्ट संख्या 11

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

5. जल, जंगल, जमिन- भारत का आदिवासी समाज, हरिराम मीणा, राजकमल प्रकाशन, प्रथम संस्करण-2025, पृष्ट संख्या 173
6. वांचिकता- आदिवासी दर्शन, साहित्य और सौन्दर्यबोध, वंदना टेटे, राधाकृष्ण प्रकाशन, दूसरा संस्करण 2023, पृष्ट संख्या 127

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

हरिवंशराय बच्चन के साहित्य में स्वतंत्र भारत का प्रतिबिंब।

अंकिता दुबे [1], डॉ.मनोज एकनाथ महाजन[2]

[1]हिंदी भाषा विभाग, [2] सह-प्राध्यापक मूलजी जेठा महाविद्यालय, जलगाँव

Email: ankita.mjc@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180122
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.103- 105
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

शोध सार:

हरिवंशराय बच्चन जी आधुनिक युग के प्रगतिवादी कवियों में उनके काव्य की आदित्य शैली के कारण उनका स्थान विशिष्ट रहा है, तथा कवि व लेखक होने के नाते उन्होंने स्वतंत्रता के पश्चात सामाजिक गतिविधियों का अवलोकन किया तथा लेखनी के माध्यम से उसकी अभिव्यक्ति की। स्वतंत्रता के पश्चात उनका और पंत जी का संयुक्त कविता संग्रह खादी के फूल,सूत की माला ,धार के इधर-उधर प्रकाशित हुआ, जिसमें राजनीतिक,सामाजिक,धार्मिक स्थिति का तत्कालीन वर्णन दिखाई देता है।तथा बच्चन जी आत्मकथा पर दृष्टि डाले तो उनेक आधुनिक विचार परिलक्षित होते है उन्होंने समाज में फैले छुआछुत जात-पात को हमेशा नाकारा है।

बीज शब्द: *स्वतंत्रता के बाद की मानसिकता, गांधीवादी विचारधारा, गांधी विचारधारा का विघटन, स्वतंत्रता के पश्चात का सामाजिक राजनीतिक पतन, गांधी जी के आदर्शों की प्रासंगिकता, समाज के बदलते मूल्य, पतित मानवता।*

प्रस्तावना:

हिंदी साहित्य का इतिहास देखते हैं तो पाते हैं, बीसवी शताब्दी के पांचवें दशक का समय भारतीय इतिहास का बड़ा संघर्षशील युग रहा है तथा इसी दशक में भारत को स्वतंत्रता प्राप्ति भी हुई। स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात सामाजिक'राजनीतिक स्थिति का वर्णन हमारे साहित्यकारों ने किया| उनमें से एक हरिवंश राय बच्चन की भी समाज के प्रति अपनी वैयक्तिक संवेदना जो उनके व्यक्तिगत अनुभव पर आधारित थी,उसकी अभिव्यक्ति अपनी रचनाओं के द्वारा की।

बच्चन की व्यक्तिवादी कवि रहे हैं उनका जन्म 1907 में हुआ है और भारत जब स्वतंत्र हुआ तो उनकी अवस्था 40 की थी,जो मध्य आयु कही जाती है। इस अवस्था तक उनकी आत्मिक और भावनिक समस्या हल हो चुकी थी। जब किसी व्यक्ति की आत्मिक और भावनिक समस्या का हल हो जाता है तो वह बाहर यानी समाज की तरफ भी अपनी दृष्टि डालता है बच्चन जी ने भी इसी बीच स्वतंत्रता के पश्चात स्थिति का अवलोकन किया जिसका वर्णन उनकी कविताओं में दृष्टिपात होता है।

बच्चन जी का साक्षात्कार इस बात का प्रमाण है। "जब आपकी अपनी आत्मिक और भावनिक समस्याएं हल हो जाए तब आप बाहर भी देखने लगते हैं तब दृष्टि बाहर भी जाती है और बाहर की प्रतिक्रिया जो है वह मेरी बहुत सी कविताओं में है क्योंकि मेरी अपनी समस्याएं तब तक नहीं रह गयी"।1 बच्चन की स्वतंत्रता संग्राम के समय में सक्रिय रहे हैं। उन्होंने अपनी कविताओं के द्वारा आत्मबल, संघर्ष,राष्ट्रीयता जैसी भावनाओं को जगाकर जनता को प्रेरित किया। बच्चन जी का नेहरू और गांधी परिवार से विशेष संबंध था।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अंकिता दुबे, हिंदी भाषा विभाग, मूलजी जेठा महाविद्यालय, जलगाँव

How to cite this article:
दुबे, . अंकिता ., & महाजन, . मनोज . एकनाथ . (*2026*). हरिवंशराय बच्चन के साहित्य में स्वतंत्र भारत का प्रतिबिंब।. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 103–105. https://doi.org/10.5281/zenodo.18832989*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18832989
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

सन 1966 से 1972 तक राष्ट्रपति द्वारा राज्यसभा के मनोनीत सदस्य के रूप में नियुक्त किए गए। बच्चन जी के काव्य में तथा उनकी आत्मकथा में राजनीतिक पक्ष को देखने पर गांधीवादी विचारधारा आदर्श विचारधारा के प्रति श्रद्धा भावना तथा क्रांतिकारी विचारधारा के अभिव्यक्ति दिखाई देती है| तथा उनकी 1947 के पश्चात् के काव्य में स्वतंत्रता के पश्चात् की स्थिति के दर्शन होते हैं |

गांधीवादी विचारधारा:

गांधी जी का दर्शन या उनके विचारधारा हमें अहिंसा धैर्यपूर्ण प्रतिरोध नैतिकता और समानता की ओर अग्रसर रहने की प्रेरणा देती है बच्चन पर भी गांधी विचारधारा का प्रभाव था| जिसके कारण उनके साहित्य के राजनीतिक पक्ष में हमें क्रांतिकारी विचारधारा का प्रभाव राजनीतिक चेतना आदि तत्व दिखाई देते हैं,तथा गांधीवादी विचारधारा के अनुरूप उन्होंने सत्य अहिंसा के महत्व को अपने काव्य में उद्घाटित किया और चिंतित होते नजर आते है कि गाँधी जी ने जिस भारत की कल्पना की थी वैसा भारत बन पाएगा ?

“गुण तो नि:शंशय देश तुम्हारे गायेगा,
तुम-सा सदियों के बाद कही फिर पाएगा,
पर जिन आदर्शों को लेकर तुम जिए-मरे,
कितना उनको कल का भारत अपनाएगा ?”2

हरिवंशराय बच्चन जी ने भी स्वतंत्र भारत के बदलते मूल्यों का गांधी जी के मृत्युपरांत अनुभव किया जो भारत के स्वतंत्र होने के 14 वर्ष बाद भी नहीं बदले थे। उसकी अभिव्यक्ति अपनी कविता संग्रह 'चार खेमे चौसठ खूंटें'में आजादी के चौदह वर्ष शीर्षक से प्रकाशित किया ये उनकी सामाजिक चेतना का उन्मेष है | इसमें पौराणिक पात्रों के माध्यम से वर्तमान भारत की स्थिति का वर्णन किया है

देश के बेपड़े, भोले, दीं लोगों !
आज चौदह साल से आजाद हो तुम.
कुछ समय की माप का आभास तुमको ?
नहीं: तुम इस तरह समझो
कि जिस दिन तुम हुए स्वाधीन उस दिन
राम यदि मुनि-वेष कर,शर चाप कर वन गए होते,
साथ श्री,वैभव, विजय, ध्रुव निति लेकर
आज उनके लौटने का दिवस होता”3

इस कविता में बच्चन जी ने भारत के गौरव में अतीत तथा पौराणिक आदर्श पत्रों के माध्यम से वर्तमान भारत के सुप्त भारतीय जनता को जगाने का प्रयास किया और देश की अशिक्षित जनता के प्रति चिंता प्रकट की है।
आजादी के 14 वर्ष पश्चात् भी देश में उंच-नीच,जाति- भेद और सांप्रदायिक झगड़े विद्यमान है| पुरानी कुरीतियाँ दूर नहीं हुई है| गरीब और धनियों बीच की खायी बढ़ती जा रही है गरीब अशिक्षा, और चेतना की कमी के कारण और गरीब होता जा रहा है| अमीर भ्रष्टाचार के कारण और धनि होते जा रहे इनके बीच की खाई बढ़ती गयी |

बच्चन जी ने स्वतंत्रता के पश्चात विस्तारित गरीबी, अमानवीयता,अंधविश्वास का चित्रण अपनी कविता में किया है| बच्चन जी ने अपने आधुनिक विचारों के माध्यम से समाज में फैली अंधविश्वास की जड़ों को उखाड़ते नजर आते हैं। जिसका महत्व वर्तमान समय में भी है।

स्वतंत्रता के पश्चात जैसे देश की परिकल्पना की गई थी,फलस्वरुप उसके प्राप्ती की प्रतीती नहीं हुई बच्चन जी भी देश के भविष्य के प्रति आधुनिकता की प्रतिस्पर्धा और नागरिकों के प्रति चिंता प्रकट करते हैं, जिसकी अभिव्यक्ति ‘खादी के फूल’ कविता संग्रह में है |

‘ओ देशवासियों बैठ ना जो पत्थर से
ओ देशवासियों, रोओ मत यों निर्झर से’4

उनकी रचनाओं में तत्कालीन सामाजिक और राजनीतिक घटनाओं पर सीधी प्रतिक्रियाएं भी मिलते हैं जो उनकी समय सापेक्षता को दर्शाती हैं।

'विष-घृणा से देश का वातावरण पहले हुआ सविकार,

खून की नदियां बही फिर बस्तियां जलकर गई हो क्षार'5

हरिवंशराय बच्चन जी के काव्य अभिव्यक्ति में जरूर कुछ ऐसी भावना का निर्वाह है,जो देशवासियों को उत्तम दिशा और सामाजिक कुरीतियों के प्रति सचेत कराता है|

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

बच्चन जी ने अपने काव्य के द्वारा गांधी जी के आदर्शों का स्मरण कराया जिसमें निहित सत्य,अहिंसा प्रेम के मूल्यों का पुर्नपाठ हैं, जो आज भी प्रासंगिक है। सूत की माला,खादी के फूल कविता संग्रह जीवन के महत्वपूर्ण नैतिक मूल्य तथा सही-गलत के बीच अंतर को दर्शाती है, जो विवेक बुद्धि के निर्माण में सहायक है। तथा हमें जीवन में धर्म,साहस और न्याय के मार्ग पर अग्रसर रहने की प्रेरणा देते है।

'कर रहा हूँ आज मैं आज़ाद हिंदुस्तान का आव्हान !
है भरा हर एक दिल में आज बापू के लिए सम्मान',6

मूलत: वर्तमान समय में जहां अशांति तथा नैतिक मूल्यों का पतन हो रहा है।राष्ट्रीय एकता जरूरी है,राष्ट्रीय एकता के द्वारा ही हमारा देश शिक्षित समृद्ध और विकसित होगा| बच्चन जी ने अपने काव्य में इस महत्ता को दर्शाया है। इनकी सरल प्रभावमय भाषा पाठकों को गहराई से छूती है और उन्हें अपने राष्ट्रीय मूल्यों और आदर्शों के प्रति जागरूक कराती है। जो एक आदर्श समाज के निर्माण में आज भी प्रासंगिक मार्गदर्शिका है। बच्चन जी स्वतंत्रता के पश्चात अपने देश की स्थिति का अनुभव किया तथा अपनी लेखनी के माध्यम से अभिव्यक्त भी किया| जिसकी आवश्यकता वर्तमान समय में भी है| उन्होंने साहित्य के माध्यम से देश की जनता का पथ प्रदर्शित किया तथा आम जनता की संवेदना को जागृत किया | एक भारतीय नागरिक की जिम्मेदारी क्या होनी चाहिए,इसका बोध कराया।

निष्कर्ष:

बच्चन जी ने अपनी कविताओं के माध्यम से देश की जनता के आँखों से अंधविश्वास का आवरण हटाने का प्रयास किया | बच्चन जी ने अपने काव्य के द्वारा आजादी के वास्तविक अर्थ की क्योंकि खोज को स्पष्ट किया क्योंकि परतंत्र भारत तो स्वतंत्र हो चूका है पर लोग अभी भी जाती,धर्म, लैंगिग भेदभाव से स्वतंत्र नहीं हुए हैं | स्वतंत्रता के आदर्शों के विपरीत व्यव्हार हो रहा है |

कोई भी लेखक समाज के अनुरूप ही अपना साहित्य गढ़ता है बच्चन जी को भी स्वतंत्र भारत की स्थिति दयनीय लगी भ्रष्टाचार नैतिक पतन जैसी बुराइयां आज भी शाश्वत है| बस उनके रूप में परिवर्तन आ गया है| गाँधी जी ने जिन आदर्शों की बात की थी उसकी छाप बच्चन जी पर भी दिखाई दी| उनके आदर्शों के अनुरूप ही बच्चन जी ने भी समाज को देखा तो उन्हें निराशा हुई| जिसका शब्दांकन उन्होंने अपनी रचनाओं में किया बच्चन जी का स्थान हिंदी साहित्य में सदा अविस्मरनीय रहेगा|

सन्दर्भ-सूची:

1. अजीत कुमार (संपा 1983), बच्चन रचनावली भाग-9 साक्षात्कार पृ.सं.51.
2. बच्चन हरिवंशराय(2024),मेरी श्रेष्ट कविताएं,खादी के फूल पृ.सं.178.
3. https://kavitakosh.org/kk/%E0%A4%86%E0%A4%9C%E0%A4%BC%E0%A4%BE%E0%A4%A6%E0%A5%80_%E0%A4%95%E0%A5%87_%E0%A4%9A%E0%A5%8C%E0%A4%A6%E0%A4%B9_%E0%A4%B5%E0%A4%B0%E0%A5%8D%E0%A4%B7_/_%E0%A4%B9%E0%A4%B0%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%82%E0%A4%B6%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%AF_%E0%A4%AC%E0%A4%9A%E0%A5%8D%E0%A4%9A%E0%A4%A8
4. बच्चन हरिवंशराय (2024),मेरी श्रेष्ट कविताएं,खादी के फूल पृ.सं.179.
5. बच्चन हरिवंशराय(2024),मेरी श्रेष्ट कविताएं,खादी के फूल पृ.सं.174.
6. बच्चन हरिवंशराय(2024), मेरी श्रेष्ट क्,धार के इधर उधर पृ.सं.232.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

माध्यम, सिनेमा आणि कला सामाजिक परिवर्तनाचे साधन

सहा. प्रा. मंत्री आरती सुधीर
पत्रकारिता आणि जनसंवाद
के. टी. एच. एम. महाविद्यालय, नाशिक (के.आर.टी. कला, बी.एच. वाणिज्य व ए.एम. विज्ञान महाविद्यालय.)
Email: aartimantry@kthmcollege.ac.in

Manuscript ID:
JRD -2026-180123
ISSN: 2230-9578

Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.106-112
January - 2026

Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

सिनेमा, कला आणि माध्यम हे आधुनिक समाजाचे अत्यंत शक्तिशाली साधन आहेत. हे केवळ मनोरंजन साधन नाहीत, तर सामाजिक जागृती निर्माण करणारे आणि सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणारे महत्त्वाचे माध्यम आहेत. भारतीय सिनेमा, विशेषत: बॉलिवूड, मराठी सिनेमा आणि इतर प्रादेशिक चित्रपटांनी समाजातील महत्त्वाच्या समस्यांचा सामना केला आहे आणि सामाजिक विचार बदलण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली आहे [1]. आधुनिक डिजिटल माध्यम आणि सोशल मीडिया या सामाजिक आंदोलनांमध्ये प्रभावी भूमिका बजावत आहेत [2]. कला आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्ती माध्यम यांची सामाजिक परिवर्तन करण्याची क्षमता आहे, जी समुदायांना सशक्त करते [3].

बीज शब्द: *माध्यम, सिनेमा, कला, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक जागृती, डिजिटल माध्यम, सोशल मीडिया, सामाजिक आंदोलन, महिला सशक्तीकरण, मानसिक आरोग्य, लैंगिक समानता, सार्वजनिक कला, सामाजिक न्याय.*

परिचय

सामाजिक बदल म्हणजे समाजातील रचनात्मक प्रगती आणि सुधारणा दर्शवतो. मानवजाती प्राचीन काळापासून बदलाच्या मार्गावर चालत आहे. तथापि, आधुनिक काळात चित्रपट, कला आणि माध्यमे सामाजिक बदलासाठी सर्वात प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहेत.माध्यम केवळ बातमी आणि माहिती प्रसारित करत नाही. तर ते लोकांचा दृष्टिकोण बदलत आहे, उपद्रव विरोधी भावना निर्माण करणे आणि समाजातील वंचितांच्या आवाज उठवणे हेही काम करत आहे. सिनेमा भावनेची भाषा बोलते आणि कला अर्थातीत संदेश प्रेषित करते. या तीन साधनांचा संयुक्त प्रभाव समाजातील विचार बदलण्यास आणि सामाजिक न्यायाच्या दिशेने लोकांना प्रेरित करण्यास महत्त्वपूर्ण ठरत आहे.

माध्यमाची भूमिका सामाजिक परिवर्तनात

१ माध्यमाचा अर्थ आणि प्रकार

माध्यम म्हणजे संवादाचा एक मार्ग. हे असे माध्यम आहे जे व्यक्तींमध्ये, गटांमध्ये आणि समाजांमध्ये माहिती, कल्पना आणि विचारांची देवाणघेवाण सोपी करते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सहा. प्रा. मंत्री आरती सुधीर, पत्रकारिता आणि जनसंवाद, के. टी. एच. एम. महाविद्यालय, नाशिक (के.आर.टी. कला, बी.एच. वाणिज्य व ए.एम. विज्ञान महाविद्यालय.).

How to cite this article:
मंत्री, . आरती . सुधीर . (*2026*). माध्यम, सिनेमा आणि कला सामाजिक परिवर्तनाचे साधन. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 106–112. https://doi.org/10.5281/zenodo.18833061*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18833061
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

पारंपारिक माध्यमांमध्ये वर्तमानपत्रे, रेडिओ आणि टेलिव्हिजन समाविष्ट आहेत. आधुनिक माध्यमांमध्ये डिजिटल माध्यम, सोशल मीडिया (फेसबुक, ट्विटर, इन्स्टाग्राम इ.) आणि ब्लॉगिंग प्लॅटफॉर्म्सचा समावेश आहे [1].

२ माध्यमाची शक्ती

माध्यमांची मूलभूत ताकद ही आहे की ती मोठ्या लोकसंख्येपर्यंत लवकर पोहोचू शकतात. भारतात, २०२४ मध्ये, डिजिटल सहभाग आणि सामाजिक माध्यमांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे [2]. जर एखादी सामाजिक चळवळ प्रभावीपणे माध्यमांचा वापर करू शकली, तर तिचा परिणाम संपूर्ण देशावर होऊ शकतो. सामाजिक माध्यमांच्या चळवळींनी २०२४ मध्ये मणिपूरमधील हिंसा, शाहीन बाग चळवळी, शेतकरी चळवळी आणि हवामान बदलावरील युवक चळवळीवर महत्त्वपूर्ण परिणाम केला आहे [2]. या चळवळींमध्ये, मीडिया प्रमुख सामाजिक न्यायाच्या मुद्दयांबाबत जनजागृती वाढवण्यात यशस्वी झाला आहे.

सिनेमाची भूमिका सामाजिक परिवर्तनात

१ भारतीय सिनेमा आणि सामाजिक संदेश

भारतीय चित्रपटसृष्टी, विशेषतः बॉलिवूड, मराठी आणि इतर प्रादेशिक चित्रपट, समाज सुधारणेसाठी एक प्रभावी माध्यम बनली आहे. भारतीय चित्रपट समाजाचे प्रतिबिंब आहेत. एका बाजूला, ते समाजाचे वास्तव दर्शवतात, तर दुसऱ्या बाजूला, शक्य ते भविष्यातील समाजाचे स्वप्न साकारतात [1].

२ सिनेमांद्वारे सामाजिक मुद्दे

- **लैंगिक समानता:** "दंगल" चित्रपटाने (२०१६) स्त्री सशक्तीकरण आणि खेळांमध्ये महिलांच्या भूमिकेवर जोरदार संदेश दिला. या चित्रपटांनी हरियाणा राज्यातील मुलीनी कुस्ती खेळाचा साहस दाखविला आहे [1]. याचा परिणाम असा झाला की अनेक कुटुंबांनी आपल्या मुलींना खेळ खेळायला प्रोत्साहन दिले. "दंगल" ने महिलांच्या स्वतंत्रतेचा, शिक्षाचा आणि सामाजिक स्वीकृतीचा प्रश्न मांडला.
- **मानसिक स्वास्थ्य:** "डियर ज़िंदगी" (२०१६) चित्रपटांनी मानसिक आरोग्य आणि चिकित्सेबद्दल समाजातील कलंक दूर करणे हा महत्त्वाचा संदेश दिला. या चित्रपटांनी दाखून दिले मानसिक उपचार घेणे लाजिरवाणे नाही [1].
- **महिला सहमती आणि कायदेशीर हक्क:** "पिंक" (२०१६) चित्रपटांनी महिलांच्या सहमतीचा अधिकार आणि यौन हिंसे विरुद्ध कायदेशीर संरक्षणाबद्दल समाजात चर्चा निर्माण करण्यास भाग पाडले [1]. या चित्रपटांनी दाखून दिले कि महिलांचे "नाही" म्हणणे कायदेशीर अधिकार आहे.

३ भावनात्मक जोडणी

भारतीय सिनेमाची मूळ शक्ति म्हणजे भावनात्मक लगावाची भावना निर्माण करत असतात. सिनेमा दर्शकांच्या हृदयाला स्पर्श करतो आणि त्यामार्फत सामाजिक संदेश पोहोचवते. जेव्हा दर्शक एक पात्राशी भावनिकरीत्या जोडतात, तेव्हा त्या पात्राचे अनुभव आणि संदेश त्यांच्या मनात दीर्घकाळ राहतो. [1]. माध्यम, सिनेमा आणि कला हे सामाजिक परिवर्तनाचे शक्तिशाली साधन आहेत. ही माध्यमे समाजातील व्यथा, अन्याय आणि बदलाच्या गरजांना प्रतिबिंबित करून जनजागृकता निर्माण करतात आणि लोकांच्या विचारसरणीत क्रांती घडवतात.

सिनेमाचा सामाजिक प्रभाव

सिनेमा समाजाचा आरसा असून तो सामाजिक मुद्दयांवर प्रकाश टाकतो. उदाहरणार्थ, राज कपूर यांच्या 'आवारा' आणि 'श्री ४२०' चित्रपटांनी गरीबी, अपराध आणि सामाजिक-आर्थिक असमानतेवर बोट ठेवले, ज्यामुळे सामान्य लोकांमध्ये न्यायाची जाणीव झाली. व्ही. शांताराम यांच्या 'पडोसी'ने सांप्रदायिक सद्भावना शिकवली, तर 'गर्म हवा' सारख्या चित्रपटांने फाळणीनंतरच्या वेदनांना

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

वाचा फोडली. 'लगान'ने शोषित वर्गाच्या एकतेला प्रोत्साहन दिले, ज्याने ग्रामीण भागात राष्ट्रवाद आणि संघर्षाची भावना निर्माण झाली.

कलेतील परिवर्तनकारी भूमिका

कला, विशेषतः चित्रकला आणि नाट्यकला, सामाजिक परिवर्तन घडवतात. पु. ल. देशपांडे यांच्या नाटकांनी मध्यमवर्गीय समाजातील खोटेपणा उघड केला, तर स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारित नाटके जसे 'शकुंतला'ने लिंगभेदावर प्रश्न उपस्थित केले. आधुनिक कलेत, स्ट्रीट आर्टिस्ट बँकसी सारख्या ने पर्यावरण आणि राजकीय मुद्द्यांवर जागतिक चर्चा घडवली. भारतात, रवी वर्मा यांच्या चित्रांनी पारंपरिक मूल्यांना नवे रूप दिले, ज्याने सामाजिक रूढींना आव्हान दिले.

माध्यमांचे इतर स्वरूप

टीव्ही आणि डिजिटल माध्यमेही महत्त्वाचे आहेत. 'फिल्म डिव्हिजन'च्या चित्रपटांनी परिवार नियोजन, वृक्षारोपण आणि एकतेचे संदेश दिले, ज्यामुळे धोरणात्मक बदल घडले. 'तारे झमीन पर' सारख्या चित्रपटांनी विशेष कला असलेल्या मुलांच्या शिक्षणावर जागरूकता आणली, तर 'सीक्रेट सुपरस्टार'ने महिलांच्या प्रतिभेला प्रोत्साहन दिले. साहित्य-सिनेमा यांच्यातील अंतरसंबंधाने समाजाला आकार दिला आहे.

प्रत्यक्ष उदाहरणे आणि परिणाम

- **जेल सुधारणा**: 'जिस देश में गंगा बहती है'ने डाकू सुधारणेचा ध्यास दाखवला, चंबलमधील आत्मसमर्पणाला प्रेरणा मिळाली.
- **शिक्षण सुधार**: '३ इडियट्स'ने रट्टा मारण्याच्या विरोधात बोलले, शिक्षण धोरणांवर प्रभाव पडला.
- **महिला सक्षमीकरण**: 'दामिनी'ने बलात्कार विरोधात कायदा सुधारणेला चालना दिली.

आव्हाने आणि भविष्य

सिनेमा मनोरंजनाकडे झुकतो, पण जागरूक दिग्दर्शक सामाजिक चेतना जागृत करतात. डिजिटल युगात OTT प्लॅटफॉर्म्सने विविधता आणली आहे. एकंदरीत, ही माध्यमे चेतना निर्माण करून परिवर्तन घडवतात, जसे मुकेश कुमार यांनी सांगितल्याप्रमाणे सिनेमा समाजात मोठा बदल घडवू शकतो.

कला आणि सामाजिक परिवर्तन

१. कलांचे स्वरूप : कला केवळ चित्रकारीता किंवा मूर्तिकला नाही. कलेचा व्यापक अर्थ आहे, नृत्य, संगीत, साहित्य, नाट्य, सजावटीची कला, सार्वजनिक कला आणि आधुनिक डिजिटल कला. ह्या सगळया कला संस्कृती, समाज आणि राजकीय दृष्टिकोण व्यक्त करण्यासाठी वापरल्या जातात[3].

२. सार्वजनिक कला आंदोलन: दिल्लीमध्ये "लोधी आर्ट डिस्ट्रिक्ट" स्थापन केल्यानंतर, कला रस्त्यावर आणि समुदायांमध्ये पोहोचली आहे. स्टार्ट इंडिया फाउंडेशन कलाकारांसह सामाजिक समर्थन करत आहे [4]. या कलांनी आंधळया लोकांसाठी स्पर्शनीय कला, पाणी कमतरतेबद्दल सावधानता आणि स्त्रीयांच्या सार्वजनिक स्थानांचा वापर या समस्यांचे समाधान केले आहेत [4].

३. सामाजिक कला आंदोलन (Socially Engaged Art): भारतातील सामाजिक कला आंदोलकांनी महिलांचे हक्क लोकांपर्यंत पोहोचवले, सार्वजनिक स्थानांचा लैंगिक पुनर्निर्माण, पुनर्विवाह आणि महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी नवीन माध्यम निर्माण केले आहेत [3].

४. डिजिटल आणि नवीन माध्यम कला: भारतीय कलाकार कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि संगणक डिजिटल माध्यमांचा उपयोग करून सामाजिक संदेश पोहोचवत आहेत. पारंपरिक भारतीय सौंदर्यशास्त्र आणि आधुनिक डिजिटल तंत्रज्ञान यांच्यातील सुसंगती नवीन सांस्कृतिक प्रभाव निर्माण करत आहे [4].

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

माध्यम, सिनेमा आणि कला - सामाजिक परिवर्तनाच्या यंत्रणा

१. जनमत निर्माण: माध्यम, सिनेमा आणि कला हे जनमत निर्माण करणारे प्रभावी साधन आहेत. जेव्हा लाखो लोक एक चित्रपट पाहतात, तेव्हा त्या चित्रपटातील संदेश त्यांच्या विचारांवर प्रभाव पाडते. आणि सोशल मीडिया ह्या प्रभावाला व्यापक बनवते [2].

२. सामाजिक ध्यान केंद्रीकरण: सिनेमा, कला आणि माध्यम समाजातील प्रभावशाली, धाडसी विषयांवर लोकांचे ध्यान आकर्षित करते. उदाहरणार्थ, "दंगल" चित्रपटांनी लैंगिक समानता या महत्त्वाच्या विषयावर राष्ट्रव्यापी चर्चा निर्माण केली [1].

३. भावनिक जोडणी आणि सहानुभूति: मीडिया आणि कला सहानुभूती निर्माण करतात. जेव्हा प्रेक्षक किंवा श्रोते एखाद्या पात्राशी किंवा विषयाशी भावनिकदृष्ट्या जोडलेले असतात, तेव्हा ते त्या समस्येकडे सहानभूतीपूर्वक विचार करायला सुरुवात करतात [1]. हे पुढे जाऊन सामाजिक दृष्टिकोन हळूहळू बदलत जातो.

४. प्रेरणा आणि कार्य: सिनेमा, कला आणि माध्यम मनुष्यांना कार्य करण्यास प्रेरित करते. "दंगल" चित्रपटांनी अनेक मुलीना खेळासाठी प्रेरणा दिली. "पिंक" चित्रपटांनी महिलांच्या कायदेशीर अधिकारांबद्दल जनजागृती निर्माण केली [1].

भारतीय सिनेमा - सामाजिक परिवर्तन आंकड़े आणि उदाहरणे

चित्रपट / आंदोलन	मुख्य विषय	सामाजिक प्रभाव	वर्ष
दंगल	महिला सशक्तीकरण	अनेक मुलीना खेळासाठी प्रेरणा	२०१६
पिंक	महिला अधिकार, सहमति	राष्ट्रव्यापी कायदेशीर जनजागृती	२०१६
डियर ज़िंदगी	मानसिक आरोग्य	मानसोपचार घेणे लाजिरवाणं नाही	२०१६
शाहीन बाग आंदोलन	नागरिक अधिकार	सोशल मीडिया सक्रियता	२०१९-२०२०
भारतीय शेतकरी आंदोलन	शेतकरी अधिकार	डिजिटल प्रचार प्रभावी	२०२०-२०२१
सार्वजनिक कला (लोधी)	सार्वजनिक स्थान सुधार, महिला सशक्तीकरण	समुदाय सशक्तीकरण	२०१४-वर्तमान
डिजिटल सामाजिक आंदोलन	विविध सामाजिक मुद्दे	२०२४ मध्ये व्यापक प्रचार	२०२३-२०२४

तक्ता१: भारतीय सिनेमा, कला आणि माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

सामाजिक आंदोलन आणि डिजिटल माध्यम (२०२४ संदर्भ)

१. २०२४ मधील सामाजिक माध्यम आंदोलन: २०२४ साली भारतात, सोशल मीडिया (X, Instagram, Facebook) वादविवाद आणि आंदोलनाचे केंद्र बनले. कार्यकर्ते, पत्रकार आणि सामान्य लोक सामाजिक न्याय आणि जबाबदारीसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा जास्त प्रमाणात वापर करू लागले [2].

२. मणिपूर हिंसा - डिजिटल सक्रियता: मणिपूरमध्ये हिंसा आणि महिला सुरक्षेच्या समस्या डिजिटल माध्यमांद्वारे व्यापकरीत्या प्रसारित झाल्या. "कुकी" आणि "मेइतेई" समुदायांचे नेते, अनेक सदस्य ऑनलाइन माध्यमे वापरून जनमत निर्माण करत होते [2]. या डिजिटल प्रचारांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही लक्ष आकर्षित केले.

३. तरुण जलवायु सक्रियता: भारतीय तरुणांनी जलवायु परिवर्तन समस्यांबद्दल सामाजिक माध्यमांद्वारे जनजागृती निर्माण केली. या डिजिटल आंदोलन वैश्विक पातळीवर पर्यावरणीय समस्यांना समर्थन देत आहे [2].

आव्हाने आणि जबाबदारी

१. हानिकारक स्टीरियोटाइप्स: सिनेमा आणि माध्यम कधीकधी सामाजिक हानिकारक स्टीरियोटाइप्स किंवा भेदभाव प्रसारित करत असते. उदाहरणार्थ, जातीय भेदभाव, लैंगिक भूमिकांच्या संकुचित दृष्टिकोण आदी. सिनेमा वापरकर्त्यांनी या गोष्टीचे भान व समाधान करायला हवे [1].

२. हिंसा आणि आक्रमकता: मीडिया हिंसा आणि आक्रमकता दाखवत असते. विशेषत: युवा दर्शकांवर याचा नकारात्मक प्रभाव पडू शकतो. केरळ उच्च न्यायालयांनी २०२५ मध्ये हिंसक सामग्रीच्या प्रभावांबद्दल निर्णय घेतला, परंतु अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य याचे संरक्षण करणे ही गरजेचे आहे [2].

३. जबाबदारी सामग्री निर्माण: चित्रपट निर्माते, कलाकार आणि माध्यम क्षेत्रातील व्यावसायिकांनी चित्रपटाचे साहित्य जबाबदारीने तयार केले पाहिजे. संवेदनशील सामाजिक प्रश्न, दलित-उच्च जाती संबंध आणि धार्मिक भावना यासाठी काळजीपूर्वक दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

माध्यम, सिनेमा आणि कला हे सामाजिक परिवर्तनाचे शक्तिशाली साधन आहेत. ही माध्यमे समाजाच्या मनात विचार, भावना आणि वर्तन यांचे परिवर्तन घडवू शकतात. मात्र, त्यांच्यासमोर आव्हाने आणि जबाबदारीही तितकीच मोठी आहेत. "डियर जिंदगी" सारख्या चित्रपटाने मानसिक आरोग्य आणि स्वत:ला स्वीकारण्यावर चर्चा करून समाजात सकारात्मक बदल घडवला, पण सर्व माध्यमे नेहमीच असा प्रभाव टाकत नाहीत.

सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून भूमिका

माध्यमे, सिनेमा आणि कला समाजाच्या दर्पणासारखी काम करतात. 'डियर जिंदगी' सारख्या चित्रपटाने थेरपीला लाजीरवाणे नसल्याचा संदेश दिला, ज्यामुळे तरुण पिढीत मानसिक आरोग्याबाबत जागरूकता वाढली. समानतेने, अमिताभ बच्चन यांच्या 'कौन बनेगा करोड़पती' सारख्या कार्यक्रमाने शिक्षण आणि स्वप्नांची महत्त्वाची ओळख करून दिली. कलेमध्ये, स्ट्रीट आर्टिस्ट बँकसी यांच्या भिंतीच्या चित्रांनी पर्यावरण आणि राजकारणावर प्रश्न उपस्थित केले. ही माध्यमे भावनिकदृष्ट्या जोडली जातात, ज्यामुळे विचारसरणी बदलते आणि सामाजिक परिवर्तन होतं.

प्रमुख आव्हाने: मात्र, या साधनांना अनेक आव्हाने आहेत.

१. व्यावसायिक दबाव: सिनेमा आणि माध्यमांना प्रेक्षक वाढवण्यासाठी सनसनाटी, हिंसा किंवा स्टीरियोटाइप्सचा वापर करावा लागतो. उदाहरणार्थ, बॉलिवूडमधील "फेअर अँड लव्हली" क्रीमचे जाहिराती स्त्री-सौंदर्याच्या चुकीच्या संकल्पनांना बळकावा देतात.

२.चुकीची माहिती पसरवणे: सोशल मीडियावर फेक न्यूज समाजात द्वेष पसरवते, त्यामुळे धार्मिक दंगल घडतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

३.सेन्सॉरशिप आणि राजकीय हस्तक्षेप: चीनमध्ये माध्यमांना सरकारच्या नियंत्रणाखाली ठेवले जाते, ज्यामुळे खरे परिवर्तन थांबते. भारतातही CBFC सारख्या संस्था कलाकृतींना मर्यादित करतात.

४.सांस्कृतिक असंवेदनशीलता: हॉलीवूडमधील व्हाईटवॉशिंग किंवा भारतीय चित्रपटांमधील जातीय-भेदभाव, सामाजिक विषमता वाढवतात. या आव्हानांमुळे माध्यमे परिवर्तनाऐवजी समस्या निर्माण करतात.

जबाबदारी आणि उपाय: माध्यम, दिग्दर्शक आणि कलाकारांची जबाबदारी मोठी आहे.

१.तथ्यपर आधारित: आणि संतुलित सामग्री तयार करणे आवश्यक आहे.

२.विविधतेचा समावेश: वेगवेगळ्या जात, लिंग, धर्माच्या प्रतिनिधित्वाने समाज एकत्र आणतो.

३.शिक्षणात्मक दृष्टिकोन: 'डियर जिंदगी' प्रमाणे वैयक्तिक कथा सामाजिक मुद्दयांना हाताळता येतात.

४.नैतिक मानके: पत्रकारांना सत्यता पडताळणी आणि संपादकांना जबाबदारीने संपादन करावे लागेल. शासनाने सेन्सॉरशिप ऐवजी स्वातंत्र्य देऊन नियमन करावे.

५.प्रेक्षकांचीही जबाबदारी: चांगल्या सामग्रीला प्रोत्साहन देऊन वाईटला नाकारणे. अशा जबाबदारीने आव्हाने कमी होऊन खरे परिवर्तन घडेल.

सिनेमा, कला आणि माध्यमाचे भविष्य

१. डिजिटल रूपांतरण: भारतीय चित्रपट, टीव्ही आणि ऑनलाइन कंटेंट उद्योगाने २०२४ मध्ये सुमारे ₹१.१० लाख कोटी (यूएसडी १३.१ अब्ज) महसूल उत्पन्न केल्याचे अनुमान आहे. डिजिटल स्ट्रीमिंग प्लॅटफॉर्म्समुळे कंटेंट मोठ्या प्रमाणात प्रेक्षकांपर्यंत अधिक सहज उपलब्ध झाले आहेत [5].

२. आंतरराष्ट्रीय प्रभाव: भारतीय सिनेमा, विशेषत: क्षेत्रीय चित्रपट आणि कलात्मक कार्यांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रभाव पाडणे सुरू केले आहे. भारतीय कला आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे वैश्विक स्वीकार वाढत आहे [4].

३. तरुण निर्माता आणि पारदर्शक सामग्री: चित्रपट सृष्टीतील, कलेतील आणि डिजिटल कंटेंट निर्मात्यांच्या नवीन पिढी अधिक पारदर्शकता, सर्वसमावेशक आणि सामाजिकदृष्ट्या जागरूक कंटेंट तयार करणे गरजेचेआहे. हे भविष्यातील सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनाचे संकेत आहे.

४. **मीडियामध्ये AI च्या अंमलबजावणीमुळे अनेक धोके उद्भवतात:** जसे की खोटी माहितीचा प्रसार आणि नोकरी गमावण्याची शक्यता आहे. हे धोके माहितीची विश्वासार्हता कमी करतात आणि समाजात संभ्रम वाढवतात.

खोटी माहिती आणि डीपफेक्स

- AI ने तयार केलेले व्हिडिओ आणि प्रतिमा इतके वास्तववादी असतात की खरी आणि बनावट सामग्री ओळखणे कठीण होते, ज्यामुळे डीपफेक्समुळे निवडणुका प्रभावित होऊ शकतात किंवा सामाजिक अस्थिरता वाढू शकते.
- फेक न्यूज सहज तयार होऊन सोशल मीडियावर पसरते, ज्यामुळे जनतेच्या मनात शंका आणि भीती निर्माण होते.

नोकरी आणि रोजगार धोका

- पत्रकारिता, संपादन आणि कंटेंट क्रिएशनसारख्या क्षेत्रात AI मुख्य भूमिका घेईल, ज्यामुळे पारंपरिक नोकऱ्या कमी होतील आणि बेरोजगारी वाढेल.
- मुख्य कंपन्यांच्या नियंत्रणामुळे स्वतंत्र मीडियावर परिणाम होईल आणि विविधता कमी होईल.

गोपनीयता आणि नैतिक समस्या

- AI ला प्रशिक्षित करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात वैयक्तिक डेटा वापरला जातो, ज्यामुळे गोपनीयता भंग होण्याचा धोका वाढतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- भ्रामकता आणि पारदर्शकतेचा अभाव यामुळे मीडियावर विश्वास कमी होतो, आणि हानिकारक उद्देशाने गैरवापर वाढू शकतो.

नियमनाची कमतरता

- सायबर सुरक्षेत AI दोन्ही बाजूने धोका आहे; ते संरक्षण करते पण हल्लेही सोपे करते, ज्यामुळे नियमनाची तातडीची गरज आहे.
- अभावी धोरणांमुळे AI-जनरेटेड सामग्रीचा गैरवापर होऊन समाजावर दीर्घकालीन परिणाम होऊ शकतात.

निष्कर्ष

1. माध्यम, सिनेमा आणि कला हे सामाजिक परिवर्तनाचे अत्यंत शक्तिशाली साधन आहेत. हे केवळ मनोरंजनचे साधन नाहीतर; ते समाज बदलण्यास, लोकांचे विचार बदलण्यास, आणि न्यायसंगत समाज निर्माण करण्यास मदत करतात.
2. भारतीय सिनेमा, विशेषत: बॉलिवूड आणि क्षेत्रीय चित्रपटांनी लैंगिक समानता, मानसिक आरोग्य, महिला सहमती आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या महत्त्वाच्या विषयांवर जनजागृती निर्माण केली आहे [1].
3. डिजिटल माध्यम आणि सोशल मीडिया २०२४ मध्ये सामाजिक आंदोलनांचे मुख्य साधन बनून उभे राहत आहेत [2]. कला आणि सार्वजनिक कला आंदोलनांनी समुदायांना सशक्त केले आहे आणि सामाजिक समस्यांचे सृजनशील समाधान प्रदान करत आहेत [3] [4].
4. परंतु या साधनांनी त्याचा जबाबदारीने वापर करायला पाहिजे. हानिकारक स्टीरियोटाइप्स, हिंसा आणि पूर्वाग्रहांचा प्रसार रोखायला हवा. सिनेमा निर्मात्यांनी, कलाकारांना आणि माध्यम व्यावसायिकांना समाजातील संवेदनशील समस्यांबद्दल जबाबदारीपूर्वक कार्य करायला पाहिजे.
5. भविष्यात, डिजिटल रूपांतरण, आंतरराष्ट्रीय सहयोग, आणि तरुण निर्मात्यांनी पारदर्शक दृष्टिने, सामाजिक परिवर्तनाचे मार्ग आणखी प्रभावी केले पहिजेत. माध्यम, सिनेमा आणि कला हे समाजाचा आरसा आहेत; परंतु ते शक्तिशाली परिवर्तनशील साधन देखील आहेत.

संदर्भ

1. Bhatia, S., & Geetanjali. (2024). Social impact of Indian cinema: An odyssey from reel to real. Amity University, 15(2), 123-156.
2. YoursStory. (2025). Quiet quitting, misinformation busting: 2024 social media movements. YoursStory, Retrieved from https://yourstory.com/socialstory/2024/12/key-social-media-movements-that-shaped-2024
3. Titzmann, F. (2025). Mediatised solidarity: Media practices of contemporary Indian social movements. Field Journal, 29(Winter 2025). https://field-journal.com/issue-29-winter-2025/8632/
4. St+art India Foundation. (2024). New media art in India: Beyond the canvas. Galleries Splash, Retrieved from https://www.galleriesplash.com/site/blogsview?id=11
5. Motion Picture Association & Deloitte. (2025). Economic impact of the film, television, and online curated content industry in India. FY2024 Report, 110,000 Crore INR ($13.1 Billion USD).
6. American India Foundation. (2024). The role of filmmaking in India's social justice movements. AIF Publications, September 18, 2024. https://aif.org/the-role-of-filmmaking-in-indias-social-justice-movements/
7. Governance & Policy. (2024). Cinema and society: Contemporary issues in media. VisionIAS Current Affairs, April 16, 2025. https://visionias.in/current-affairs/monthly-magazine/2025-04-16/indian-society/cinema-and-society
8. Journalism University. (2025). The cultural dynamo: Impact of the Indian film industry on society. Introduction to Journalism and Mass Communication. https://journalism.university/introduction-to-journalism-and-mass-communication/indian-film-industry-cultural-impact/

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

भारतीय स्वतंत्रता के बाद उपजे तनाव-प्रबंधन मे सूरदास औररामदास स्वामी का काव्य।

अतुल पांडुरंग तेली[1], डॉ.मनोज एकनाथ महाजन[2], प्रो.सुनील बाबुराव कुलकर्णी[3]

[1,2] मू.जे.महाविद्यालय जलगाँव.

[3]निदेशक-केंद्रीय हिंदी संस्थान, आगरा

Email: atulteli1607@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180124
ISSN: 2230-9578

Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 113-116
January - 2026

Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:-

स्वतंत्रता के बाद भारत ने राजनीतिक पुनर्गठन, विस्थापन, गरीबी, बेरोज़गारी, साम्प्रदायिक तनाव, तेज़ आधुनिकीकरण और मूल्यों के संक्रमण जैसी परिस्थितियाँ देखीं। इन चुनौतियों के बीच तनाव-प्रबंधन केवल मनोवैज्ञानिक उपाय नहीं, बल्किआत्मिक अनुशासन, सामाजिक सह-अस्तित्व और नैतिक दृष्टि का प्रश्न भी बन गया। इस संदर्भ में सूरदास और रामदास स्वामी का काव्य एक 'आंतरिक संबल' प्रदान करता है। सूरदास की भक्ति-कविता (कृष्ण-लीला, विरह, शरणागति) मन को करुणा, विनम्रता और विश्वास की ओर मोड़ती है। उनका काव्य दुःख को दबाने के बजाय उसे भाव-शुद्धि में रूपांतरित करता है, आँसू, विरह और आत्मसमर्पण के माध्यम से मन का बोझ हल्का होता है। भक्त और ईश्वर का संबंध व्यक्ति को यह अनुभूति देता है कि जीवन की अनिश्चितताओं के बीच भी कोई अर्थ और आश्रय मौजूद है, यह तनाव के मूल स्रोत 'असुरक्षा' को कम करता है। वहीं रामदास स्वामी (विशेषतः 'मनाचे श्लोक', 'दासबोध') व्यावहारिक तनाव-प्रबंधन सिखाते हैं, मन को संयमित करना, वासना/क्रोध/लोभ से दूरी, सत्संग, कर्म-निष्ठा, और सत्य-नीति पर टिके रहना। उनका संदेश आत्मबल, जिम्मेदारी और अनुशासन के जरिए व्यक्ति को दृढ़ मानसिकता देता है। इस प्रकार, सूरदास का काव्य भावनात्मक उपचार है और रामदास स्वामी का काव्य आचरणात्मक प्रशिक्षण दोनों मिलकर स्वतंत्रता के बाद के सामाजिक तनावों में व्यक्ति और समाज को स्थिरता, आशा और नैतिक दिशा प्रदान करते हैं।

बीज शब्द:- *तनाव-प्रबंधन, भक्ति काव्य, सूरदास, समर्थ रामदास, स्वाधीनता पश्चात भारत, दासबोध, सूरसागर, लोकमंगल, मानसिक शांति एवं कर्मयोग आदि।*

प्रस्तावना:-

प्रस्तुत शोध-आलेख भारतीय स्वतंत्रता के पश्चात आधुनिक समाज में व्याप्त मानसिक, सामाजिक और आध्यात्मिक तनावों के समाधान हेतु मध्यकालीन संत काव्य की प्रासंगिकता का विश्लेषण करता है। जहाँ सूरदास ने 'भक्ति' और 'वात्सल्य ' के माध्यम से मानवीय संवेदनाओं को शीतल कर तनाव मुक्ति का मार्ग प्रशस्त किया, वहीं समर्थ रामदास स्वामी ने 'साहस', 'विवेक' और 'राष्ट्र-बोध' के माध्यम से समाज को कर्मशील बनाया। स्वाधीनता के बाद उपजी अस्मिता की खोज, भौतिकता की अंधी दौड़ और सांस्कृतिक पतन से जनमानस में जो अवसाद और तनाव उत्पन्न हुआ है, उसे सूरदास की 'कृष्ण-लीला' (भावनात्मक उपचार) और

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अतुल पांडुरंग तेली, मू.जे.महाविद्यालय जलगाँव

How to cite this article:
तेली, . अतुल . पांडुरंग ., महाजन, . मनोज . एकनाथ ., & कुलकर्णी, . सुनील . बाबुराव . (*2026*). भारतीय स्वतंत्रता के बाद उपजे तनाव-प्रबंधन मे सूरदास औररामदास स्वामी का काव्य *I. Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 113–116. https://doi.org/10.5281/zenodo.18833115*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18833115
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

रामदास स्वामी के 'दासबोध' (मनोवैज्ञानिक एवं व्यावहारिक उपचार) के समन्वय से प्रबंधित किया जा सकता है। यह अध्ययन भक्ति साहित्य के मनोवैज्ञानिक पक्ष को वर्तमान परिप्रेक्ष्य में रेखांकित करता है। 15 अगस्त 1947 को भारत स्वतंत्र तो हुआ, किंतु विभाजन की विभीषिका और उसके बाद के राजनीतिक-आर्थिक परिवर्तनों ने जनमानस में गहरे मानसिक तनाव को जन्म दिया। आधुनिकता और पश्चिमीकरण के प्रभाव में मनुष्य अपनी जड़ों से कट गया, जिससे अकेलेपन और कुंठा का विस्तार हुआ। ऐसे में मध्यकालीन कवियों का काव्य मात्र धार्मिक ग्रंथ नहीं, बल्कि जीवन-जीने की कला है। सूरदास का काव्य हृदय की कोमलता और अटूट विश्वास की औषधि देता है, जबकि रामदास स्वामी का काव्य पुरुषार्थ और संगठित शक्ति का मार्ग दिखाता है। स्वतंत्रता के बाद भारत के सम्मुख 'राष्ट्र-निर्माण' की चुनौती थी। औद्योगिक क्रांति और शहरीकरण ने मनुष्य को यंत्र बना दिया। इस 'यंत्र-युग' में मनुष्य के पास भौतिक सुख तो आए, लेकिन मानसिक शांति लुप्त हो गई। तनाव (Stress) आधुनिक जीवन का पर्याय बन गया। इस तनाव के प्रबंधन में सूरदास और रामदास स्वामी के काव्य का योगदान निम्नलिखित बिंदुओं पर आधारित है,

सूरदास:-

सूरदास का काव्य मुख्य रूप से 'राग-अनुगा' भक्ति का काव्य है। स्वतंत्रता के बाद जब व्यक्ति आपसी संबंधों में बिखराव और प्रेम के अभाव के कारण तनाव ग्रस्त हुआ, तब सूरदास की 'कृष्ण-भक्ति' ने एक संबल प्रदान किया। सूरदास ने कृष्ण के बाल-रूप और सख्य-भाव के माध्यम से यह सिखाया कि ईश्वर दूर नहीं, हमारे हृदय में है। जब मनुष्य खुद को असहाय पाता है, तो सूर की पंक्तियाँ उसे होसला देती हैं:

"मेरो मन अनत कहाँ सुख पावै।
जैसे उड़ि जहाज को पंछी, फिरि जहाज पर आवै॥"[१]

यह 'अनन्यता' व्यक्ति के बिखराव को रोकती है और उसे एक केंद्र पर स्थिर कर तनाव मुक्त करती है।

'भ्रमरगीत' सार में गोपियों का विरह केवल दुख नहीं है, बल्कि उस दुख को अभिव्यक्ति देने की कला है। मनोवैज्ञानिक मानते हैं कि तनाव का मुख्य कारण भावनाओं को दबाना है। सूरदास भावनाओं के प्रकटीकरण पर बल देते हैं।

आधुनिक मनोविज्ञान के अनुसार, तनाव का एक बड़ा कारण 'अत्यधिक नियंत्रण की इच्छा' और 'अकेलापन' है। सूरदास का काव्य इन दोनों रोगों का समाधान करता है। स्वतंत्रता के बाद एकल परिवारों के चलन ने व्यक्ति को अकेला कर दिया। सूरदास कृष्ण को केवल भगवान नहीं, बल्कि सखा (मित्र) मानते हैं।

"सखा भाव चक्रधर को,
सुमिरन कीजै नित।"[२]

जब व्यक्ति अपने आराध्य या अपनी चेतना को मित्र बना लेता है, तो उसका आधा तनाव 'साझा' करने मात्र से कम हो जाता है।

सूरदास सिखाते हैं कि जब परिस्थितियाँ हाथ से बाहर हो जाएँ, तो उन्हें एक उच्च शक्ति को सौंप देना ही बुद्धिमानी है। यह 'हार' नहीं, बल्कि 'मानसिक विश्राम' है।

"अब प्रभु मोहे उबारि लेहु।"[३]

यह भाव व्यक्ति के भीतर के 'अहंकार' को कम करता है, जो तनाव का मुख्य कारक है।

रामदास स्वामी:-

मराठी संत परंपरा के तेजस्वी नक्षत्र रामदास स्वामी का काव्य 'सामर्थ्य' का काव्य है। स्वतंत्रता के बाद भारत में व्याप्त भ्रष्टाचार, आलस्य और दिशाहीनता के लिए रामदास स्वामी का 'दासबोध' एक 'मैनेजमेंट गाइड' की तरह कार्य करता है।

रामदास स्वामी ने 'मनाचे श्लोक' के माध्यम से सीधे मन को संबोधित किया है। तनाव का उद्गम स्थल मन है। वे कहते हैं,

"मना सज्जना भक्तिपंथेचि जावे।
तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे॥"[४]

(सज्जन मन ने भक्ति के मार्ग पर ही चलना चाहिए,तभी स्वभाव से (सहज ही) श्रीहरी (भगवान) को प्राप्त किया जा सकता है।)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

अर्थात्, हे सज्जन मन! भक्ति के मार्ग (सत्य के मार्ग) पर चल, जिससे तनाव स्वतः समाप्त हो जाए। आधुनिक तनाव का एक बड़ा कारण 'असफलता का भय' है। रामदास स्वामी 'प्रयत्न' पर बल देते हैं,

"केल्याने होत आहे रे,
आधी केलेचि पाहिजे।"[५]
(करने से ही होता है, पहले करना चाहिए।)

वे आलस्य को सबसे बड़ा शत्रु मानते हैं, जो आज के युवाओं के तनाव का मुख्य कारण है। जहाँ सूरदास 'मन के रंजन' की बात करते हैं, वहीं रामदास 'मन के भंजन' की बात करते हैं।

रामदास स्वामी का दृष्टिकोण अत्यंत व्यावहारिक है। वे केवल मंदिर में बैठने वाले संत नहीं थे, बल्कि उन्होंने पूरे भारत का भ्रमण कर समाज को संगठित किया। उनके 'दासबोध' के सूत्र सीधे मैनेजमेंट की क्लास जैसे लगते हैं, रामदास स्वामी जी कहते हैं कि तनाव तब होता है जब हम काम को सही समय पर नहीं करते। 'आधी केले मग सांगितले' (पहले स्वयं करें, फिर दूसरों को बताएं)। वे व्यक्ति को 'स्वयं-अनुशासन' का पाठ पढ़ाते हैं, जो आज के कॉरपोरेट जगत में तनाव कम करने का मूल मंत्र है।

आज का मनुष्य या तो केवल पैसे के पीछे भाग रहा है या सब छोड़कर भागना चाहता है। रामदास स्वामी ने बीच का मार्ग बताया,

"प्रपंची असूनि सावध,
तोचि परमार्थी विवेकी जाण।"[६]

(जो सांसारिक (प्रपंच) कार्यो में रहते हुए भी सावधान (जागरूक)रहता है ,वही सच्चा आध्यात्मिक (परमार्थी)और विवेकशील (बुद्धिमान) व्यक्ति है ।

अर्थात्, संसार के कर्तव्यों को निभाते हुए भी मानसिक रूप से उनसे निर्लिप्त रहना। यह अलग लगाव तनाव को जड़ से मिटा देता है। स्वतंत्र भारत में व्यक्ति जब व्यक्तिगत स्तर पर टूटता है, तो उसे सूरदास के कृष्ण की मुरली और वात्सल्य की आवश्यकता होती है। सूरदास तनाव कम करने के लिए 'समर्पण' का मार्ग चुनते हैं। किंतु जब वह सामाजिक अन्याय और संघर्ष के बीच खड़ा होता है, तो उसे रामदास स्वामी के 'शक्ति-उपासना' के मंत्र की आवश्यकता होती है। रामदास स्वामी तनाव समाप्त करने के लिए 'विवेक' और 'साहस' का मार्ग चुनते हैं।

आधुनिक प्रासंगिकता: लोक-संग्रह और नैतिकता:

रामदास स्वामी ने दासबोध में 'प्रपंच' (सांसारिक जीवन) और 'परमार्थ' (अध्यात्म) के बीच संतुलन की जो दृष्टि दी है, वह आज के समय में अत्यंत प्रासंगिक प्रतीत होती है। वे मानते हैं कि अध्यात्म का वास्तविक अर्थ संसार से पलायन नहीं, बल्कि संसार को सजगता और जिम्मेदारी से सँभालते हुए विवेकपूर्ण जीवन जीना है। इसी संदर्भ में उनका कथन, 'प्रपंची जो सावधान, तोचि परमार्थी विवेकी जाण।' यह संकेत देता है कि जो व्यक्ति अपने कर्तव्यों, परिवार, कार्य और व्यवहारिक जीवन में अनुशासन नहीं रख सकता, उसके लिए केवल आध्यात्मिक लक्ष्य की बातें सार्थक नहीं बनतीं। आज के कार्यरत पेशेवर के संदर्भ में यही विचार 'वर्क–लाइफ बैलेंस' का गहरा नैतिक आधार बन जाता है: काम की दक्षता, परिवार-जीवन की संवेदनशीलता और आत्मिक शांति इन तीनों का संतुलन ही स्वस्थ व्यक्तित्व का निर्माण करता है।

दूसरी ओर, सूरदास का काव्य हमें बताता है कि जब जीवन में तनाव अपनी चरम सीमा पर पहुँच जाए और मन अपने निर्णयों व धैर्य से डगमगाने लगे, तब 'शरणागति' केवल धार्मिक कर्मकांड नहीं रह जाती, बल्कि मनोवैज्ञानिक स्तर पर एक प्रभावी उपचार बन जाती है। शरणागति का अर्थ है अपने अहंकार, भय और अकेलेपन का भार हल्का करके किसी उच्चतर सत्ता पर भरोसा करना, जिससे मन में सुरक्षा-बोध और स्थिरता लौटे। इस प्रकार रामदास स्वामी का संदेश जिम्मेदारी और संतुलन का है, जबकि सूरदास का संदेश आश्रय और भाव-शांति का और यही दोनों मिलकर आधुनिक जीवन के तनावों के बीच व्यक्ति को नैतिक दिशा तथा मानसिक संबल प्रदान करते हैं।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

निष्कर्ष:-

सूरदास और रामदास स्वामी का काव्य कालजयी है। स्वतंत्रता के पश्चात उत्पन्न हुई संक्रमणकालीन स्थितियों में जहाँ एक ओर मनुष्य को मानसिक शांति की आवश्यकता है, वहीं दूसरी ओर राष्ट्र के उत्थान हेतु कर्मठता की। सूरदास का 'भाव-योग' और रामदास स्वामी का 'विवेक-योग' मिलकर एक ऐसे संतुलित व्यक्तित्व का निर्माण करते हैं, जो तनाव की अग्नि में जलने के बजाय उससे कुंदन बनकर निकलता है। उनकी कविताएं मात्र साहित्य नहीं, बल्कि 'मानसिक स्वास्थ्य' के लिए वह अमृत हैं, जिनकी आवश्यकता आज के इक्कीसवीं सदी के भारत को सबसे अधिक है।

यदि हम सूरदास की कोमलता (जिससे हृदय का तनाव मिटता है) और रामदास स्वामी की कठोर कर्मठता (जिससे परिस्थितियों का तनाव मिटता है) को मिला दें, तो एक 'पूर्ण मानव' का निर्माण होता है। स्वतंत्रता के बाद के भारत में जहाँ भ्रष्टाचार और अनैतिकता ने मानसिक संताप बढ़ाया है, वहाँ इन संतों की पंक्तियाँ केवल साहित्य नहीं, बल्कि 'जीवन-जीने की मार्गदर्शिका' हैं।

संदर्भ सूची:-

1. समर्थ रामदास स्वामी, दासबोध (हिंदी अनुवाद), समर्थ सेवा मंडल, सातारा, पृ. क्र. २२
2. वही पृ. क्र. ३८
3. वही पृ. क्र. १६
4. सूरदास, सूरसागर (संपादित: नंददुलारे वाजपेयी), गीता प्रेस, गोरखपुर, पृ. क्र. ५६
5. वही पृ. क्र. ५८
6. वही पृ. क्र. ६५

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

भारतीय लोकतांत्रिक मूल्यों का संरक्षण और अटल जी का काव्य - सृजन

डॉ.मनोज महाजन[1], विजय आनंदगीर गोसावी [2]

[1]हिंदी विभाग एवं अनुसंधान केंद्र मु.जे.महाविद्यालय, जळगाव

[2] प्रताप विद्या मंदिर, चोपडा जि.जळगाव

Manuscript ID:
JRD -2026-180125
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.117--122
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

शोधसार:-

अटल जी की कविताओं में लोकतांत्रिक मूल्यों और आदर्शों की अभिव्यक्ति समझकर उनका 'राजधर्म' और 'लोकतंत्र' पर उनके भाषणों और कविताओं में प्रयुक्त मूल्यों के संरक्षण संबंधी जानकारी को उजागर करना । लोकतंत्र के आधारभूत मूल्य जैसे—समानता, न्याय और अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता को महत्त्व प्रदान करानेवाले काव्य सृजन करना समकालीन जो भारतीय राजनीति में अटल जी के लोकतांत्रिक मूल्यों और काव्य की प्रासंगिकता के कारण उनकी कविताएँ न केवल भाषाई सौंदर्य बल्कि नैतिक और राजनीतिक दर्शन का भी प्रतीक बन जाती हैं। जो आज भी प्रेरणा देती हैं और भारत की एकता व सुशासन को मजबूत करती हैं। कवि सामाजिक मूल्यों को लोकतंत्र का अभिन्न अंग मानते हैं।

बीज शब्द:- *वह मूल, संक्षिप्त और सारगर्भित शब्द होता है, जिसमें किसी विषय, विचार या भाव का सार निहित रहता है। इन्हीं शब्दों से आगे चलकर विस्तृत विचार, वाक्य या रचना विकसित होती है।*

प्रस्तावना :-

"हमें चाहिए शान्ति, जिन्दगी हमको प्यारी,
हमें चाहिए शान्ति, सृजन की है तैयारी,
हमने छेड़ी जंग भूख से, बीमारी से,
आगे आकर हाथ बटाए दुनिया सारी।
हरी-भरी धरती को खूनी रंग न लेने देंगे।.....जंग न होने देंगे।"[1]

अटल बिहारी वाजपेयी के काव्य और लोकतांत्रिक मूल्यों का संरक्षण एक-दूसरे से गहरे जुड़े हैं। अटलजी की कविताएँ चिरंतन सत्य की प्रातिनिधिक रचनाएँ हैं। वे सहज भावावेश की परिणति नहीं है। आदियुग से आजतक भारतीय साहित्य में मुलत: धर्म का प्रभाव दिखाई देता है। रामायण में सामायिक राजनीति अथवा महाभारत में विभिन्न राज्यों के आपसी संबंध या तो कुलवंश के आन्तरिक वैमनस्य एवं विघटन का वर्णन मिलता है। गणतंत्रात्मक शासन में राज्य पालन में जनता का अप्रकट एवं अप्रस्तुत हाथ होता है। आज राष्ट्र की सीमा टूट रही है। विश्वशांति निर्माण में बाधाएँ उत्पन हो रही है। युद्ध की विभीषिका बनी हुई है। यहाँ याद आती है- अटलजी की कविताओं की पंक्ति-

"ऐसा भारत जो भूक, भय,
निरक्षरता और अभाव से मुक्त हो।
मेरी कविता जंग का ऐलान है ,
पराजय की प्रस्तावना नही,

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ.मनोज महाजन, हिंदी विभाग एवं अनुसंधान केंद्र मु.जे.महाविद्यालय, जळगाव

How to cite this article:
महाजन, . मनोज ., & गोसावी, . विजय . आनंदगीर . (2026). भारतीय लोकतांत्रिक मूल्यों का संरक्षण और अटल जी का काव्य - सृजन. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 117–122. https://doi.org/10.5281/zenodo.18833205*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18833205
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

हारे हुए शिपाई का नैराश्य निनाद नहीं

योद्धा का जय संकल्प है। " [2]

भारत एक प्राचीन अस्मिता को और एकता को सुदृढ बनाने वाला राष्ट्र है। स्वतंत्रतापूर्व और बाद में परिवर्ती काव्य की व्यक्ति-व्यक्ति,समाज, प्रेम ,राजनीति अर्थ, धर्म ,विज्ञान,लोकतंत्र आदि को निरखते- परखते समय भारतरत्न अटल बिहारी वाजपेयी जी के काव्य में नजर आती है।

भारतीय राजनीति के भीष्म पितामह अजातशत्रू भारतरत्न अटल बिहारी वाजपेयी जी की पंक्तियाँ विरत्व,ओज,उत्साह भर देती है। अटल जी वज्रसे भी कठोर,अड़ीग,संकल्प-संपन्न राजनेता थे। उनके कुसुम,कोमल हृदय से उमंग पड़ने वाली कविता भारतीय लोकतांत्रिक मूल्यों के संरक्षण पर विचार करने के बाद यह विदीत होता है की,नवसर्जना के साथ वेदना से ओतप्रोत करने की भावना ध्वनीत होती हुई उनके काव्य में नजर आती है। अभिन्न देशभक्ति और समाज को सन्मान के साथ उभारने की प्रेरणा का काव्य अटल जी का था। तपोनिष्ठ होकर लिखा काव्य हमें 'वसुधैव कुटुम्बकम्' के साथ एक आदर्श राजनेता का व्यक्तित्व भी प्रस्तुत करते हुए दिखाई देता है।[3] वह अपने हृदय की रचना के कारण कवि है और मौजुदा पृष्ठभूमी में एक कवि हृदय व्यक्ति का उच्चस्तरीय भारतीय राजनीति में लोकतांत्रिक मूल्यों के संरक्षण हेतू महत्त्वपूर्ण होना प्रसन्नता की बात है। उनके काव्य में लोकतांत्रिक मूल्यों के संरक्षण की गहनता को परखना हो तो संपूर्ण मानवता को सही और सच्चे रास्ते पर लाने का काम करते है। इसलिए लोकतंत्र में पदभ्रष्ट होने से बचने का कार्य उनके सहृदय काव्य और काव्य में अभिव्यक्त लोकतांत्रिक चेतना ने किया है। आज की 21 वीं सदी में और बदलती परिस्थिती में उनका काव्य एवं साहित्यिक विचार कितने सुसंगत है इससे स्पष्ट होता हैं की अटल जी काव्य साहित्य केवळ साहित्यिक पृष्ठभूमी निर्माण करने के लिए नही बल्की आदर्श राष्ट्र निर्माण में महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त करने के लिए प्रभावी है।

❖ **सहिष्णुता और समावेशिता : अटल जी के काव्य की आत्मा :-**

"बाधाएँ आती हैं आए

घिरे प्रलय की घोर घटाएँ

पाँवों के नीचे अंगारे

सिर पर बरसे यदि ज्वालाएँ

निज हाथों से हँसते-हँसते

आग लगाकर जलना होगा

कदम मिलाकर चलना होगा।"[4]

उनकी रचनाएँ शांतिपूर्ण सह-अस्तित्व, संवाद और सभी वर्गों के साथ मिलकर चलने की भावना को बढ़ावा देती हैं, जो भारतीय लोकतंत्र की आत्मा है। आज समाज में होने वाले लोकतांत्रिक मूल्यों की अवहेलना ,विवेक हिनता के समय उनका काव्य सहिष्णुता इसका प्रमाण देता है। वह राजनेता कम कवि ज्यादा नजर आते है। स्वातंत्र्योतर काल की कविता खुले आकाश की कविता है। संसार, समाज, ईश्वर, प्रकृति, व्यक्ति और राजनीति के प्रति प्रत्येक कवि अपना नया दृष्टिकोन निर्माण कर काव्य की अभिव्यक्ति करता है। स्वतंत्रता पूर्व और बाद में परवर्ती काव्य की व्यक्ति, समाज, प्रेम, राजनीति अर्थ, धर्म, विज्ञान आदि को निरखते-परखते समय अटल बिहारी वाजपेयी जी के कविताओं में लोकतांत्रिक चेतना को संदर्भित कुछ असामान्य बातों का परिचय घटित हुआ। 'आसेतू हिमालय' विशाल भारतीय समाज को राष्ट्रीय चेतना की और संघटित करने का स्वप्न भारतरत्न अटल जी के काव्य का वरदहस्त रूप दिखाई पडता है।[5]

"हमें चाहिए शान्ति, जिन्दगी हमको प्यारी,

हमें चाहिए शान्ति, सृजन की है तैयारी,

हमने छेड़ी जंग भूख से, बीमारी से,

आगे आकर हाथ बटाए दुनिया सारी।

हरी-भरी धरती को खूनी रंग न लेने देंगे।.....जंग न होने देंगे।"

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

लोकतंत्र और राष्ट्रवाद- काव्य का सृजन

उनकी कविताएँ राष्ट्रवाद, लोकतंत्र के प्रति प्रतिबद्धता, मानवीय मूल्यों और समावेशी भारत की आकांक्षा को दर्शाती हैं, जहाँ उनका 'राजधर्म' और 'लोकतंत्र' के प्रति अटूट निष्ठा उनके हर कार्य और शब्दों में झलकती है, जिससे उनकी कविताएँ न केवल भाषाई सौंदर्य बल्कि नैतिक और राजनीतिक दर्शन का भी प्रतीक बन जाती हैं, जो आज भी प्रेरणा देती हैं और भारत की एकता व सुशासन को मजबूत करती हैं। उनकी कविता में लोकतंत्र की अंतरगता जितनी पृष्ट हुई उतनी आत्मीयता हिंदी साहित्य के किसी काल में नहीं दिखाई पड़ती देश भक्ति तो किसी भी देशवासियों का वासनात्मक संस्कार है उसके प्रति यथास्थान समय के अनुसार सच्चा भाव बना ही रहता है। देश शासनकाल में नए आंदोलन छेडे गए।

अनुशासन के नाम पर अनुशासन का खुन कर दिया,
भंग कर दिया संघ को ऐसा चढ़ा जुनून।
ऐसा चढ़ा जुनून मातृपुजा प्रतिबंधित
कुटिल कर रहे केशव कुल की कीर्ति कलंकित
कह कैदी कविराय तोड़ कानूनी कारा
गुंजेगा फिर भारत माँ की जय का नारा.....अमर आग है..।[6]

आसेतू हिमालय विशाल हिंदू समाज को राष्ट्रीय सेवक संघ के माध्यम से सहन करने का स्वप्न पूरा करने तथा विभिन्न भाषाएँ भगिनी के नाते सम्मानपूर्वक रह सके। यह स्थिति निर्माण करने के लिए बहुत पहल संस्कार लाने की आवश्यकता है यह राजनीति की आग में अटल बिहारी जी ने निर्देशित किया।

❖ **कविता और राजनीतिक लोकतंत्र :-**

अटलजी की कविता में सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम् का त्रिवेणी संगम दिखायी देता है। अपने अंतरमन के भावों का जब काव्य के माध्यम से व्यक्त करते है, तो वहाँ स्वार्थ भाव कहीं पर भी नजर नहीं आता बल्कि लोकहित की चिंता ही नजर आती है। यही लोकहित मंगलम् या शिवम कहलाता है। इसमें लोगों को प्रदूषित विचारों की कलिमा धोने का अवसर प्राप्त होता है। राष्ट्र उन्हें प्राणों से भी प्रिय है। राष्ट्र के गौरव के लिए उन्होंने कुछ पंक्तियाँ लिखी है।

"आज सिंधू में ज्वार उठा है, नगपति फिर ललकार उठा है,
कुरूक्षेत्र के कण-कण से फिर, पांचजन्य हुँकार उठा है।"[7]

कवि की कथनी-करनी में राई मात्र का अन्तर नहीं है। कवि ने अपना सर्वस्व राष्ट्र को अर्पण ही कर दिया, स्वयं का न घर न ही परिवार। पूरा देश जिसका घर हो, पूरा समाज जिसका परिवार हो, वह बंधन में कैसे बँधता है? ऐसे ही कविता द्वारा लोकमंगल के भावों को जन-मन तक पहुँचाया जा सकता है। ध्यातव्य है कि उनकी रचना प्रक्रिया का उत्सव स्वयं उनका भावबोध है यह भावबोध उनकी अपनी विचारधारा पर आधारित है।

❖ **काव्य में राष्ट्र-भक्ति और लोकतंत्र :-**

"आज सिंधू में ज्वार उठा है, नगपति फिर ललकार उठा है,
कुरूक्षेत्र के कण-कण से फिर, पांचजन्य हुँकार उठा है।"[8]

यह पंक्तिया राष्ट्र के प्रति गहरी निष्ठा व्यक्त करती हैं, जो लोकतंत्र के मज़बूत आधार का प्रतीक है। भारतरत्न अटल जी की कविता में समकालीन मनुष्य की स्थिति से सीधा एवं गहरा संबंध होता है। परिणाम स्वरूप लोकतंत्र से कविता जुड़ ही जाती है। हिंदी साहित्य में अटल जी की कविता लोकतंत्र को एक साथ जोड़ने का कार्य करती है।

❖ **मानवीय मूल्य एवं काव्य निर्माण :**

एक तरफ कविता मानवीय संवेदना दर्शाती है तो दूसरी ओर सामाजिक वास्तविकता को उजागर करती है। कवि अपनी भावनाओं को मुहावरेदार शैली का प्रयोग कर अभिव्यक्ति करते हैं। कविता का सरलीकरण लोकतंत्र का सरलीकरण है। अटल जी ने अपनी कविताओं में 'इंसानियत, जम्हूरियत और कश्मीरियत' जैसे सिद्धांतों को पेश किया, जो मानवीय संवेदना और लोकतांत्रिक सिद्धांतों पर आधारित हैं, यही काव्य अंत में मनुष्य का सरलीकरण माना जाता है।[9] अटल जी की कविता स्वातंत्रोत्तर कविता के भीतर लोकतंत्र कि दागी गई पिस्तौल की आवाज के समान उभर कर आई है। आज तक उसके स्वरों की अभिव्यक्ति मिलती हुई नजर आ रही है। उनकी कविताओं में राजनीति और साहित्य के विभिन्न स्तर थे। राष्ट्रीय आंदोलन में कविता राजनीति के साथ संयुक्त बन गई। राजनीति से समाज में होनेवाले

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

बदलाव कविता में आना स्वाभाविक था। स्वतंत्रता के बाद भी भारतरत्न अटल जी की कविताएं राजनीतिक क्षेत्र में अधिक सक्रिय दिखाई देती है।इसी हेतु राजनीति में बदलते हुए लोकतांत्रिक मूल्यों का संरक्षण एवं प्रतिमानों की कविता में अभिव्यक्ति मिलना स्वाभाविक है।

❖ **लोकतांत्रिक मूल्यों के प्रति अटल जी की प्रतिबद्धता :**

उनका संवैधानिक आचरण लोकतंत्र के अधिन था। उन्होंने सत्ता के लिए अनैतिक तरीकों को अपनाने के बजाय संसद में 'अटल' रहने और नियमों का पालन करने को प्राथमिकता दी। उनकी रहनि, बोली- बानी, व्यवहार और आचरण सब कुछ एक कवि जैसा ही है, राजनेता जैसा नहीं। उनका काव्य राजनीति के भदेस खेल वह नहीं खेल सकते क्योंकि उनका कवि वर्जन के लिए बैठा रहता है। उनमें कवि और राजनेता का समन्वित व्यक्तित्व है। कवि अपने प्रधानमंत्री के भाषण में कहते हैं। 'राजधर्म' का पालन करने की नसीहत और नैतिक राजनीति के प्रति उनका आग्रह, उन्हें एक आदर्श लोकतांत्रिक नेता बनाता है।

साहित्यिक कार्यक्रम हो या राजनीतिक सभा हो,या कोई विचार गोष्ठी हो,काव्य की पंक्तियाँ अनायास ही उनकी जिह्वा पर थिरक उठाती है। ऐतिहासिक लाल किले की प्राचीर से प्रधानमंत्री अटल जी ने राष्ट्र को संबोधित करते हुए अपने भाषण के समापन में अपने गीत की यह पंक्तियाँ पढ़ी थी।

" हार नहीं मानूँगा,रार नई ठानूँगा
काल के कपाल पर लिखता मिटाता हूँ।
गीत नया गाता हूँ।"[10]

लोकतंत्र की रक्षा के लिए उन्होंने आपातकाल का विरोध किया और जेल गए, जो उनके सिद्धांतों के प्रति समर्पण 'कैदी कविराय की कुंडलियों' को दर्शाता है। भारतरत्न अटल जी के मतानुसार लोकतंत्र और साहित्य को संतुलित रखना चाहिए। वे ऐसा मानते थे दोनों के समन्वय से ही समाज में समरसता लाई जा सकती है। आज का साहित्य लोकतांत्रिक मूल्यों के प्रति प्रतिबद्ध न होकर, संगीत और कला से दूर रहने लगे हैं। इसी से उनमें मानवीय संवेदनाओं का स्रोत सूख सा गया है। कभी-कभी तो अपने राजनीतिक भाषणों में काव्यात्मक शैली में भूमिका प्रस्तुत करते हुए अकाट्य तर्क प्रस्तुत कर सरलतम शब्दों में व्यंग्य एवं विनोद के बुलबुले उछाल देते है और सरसता के साथ समापन कर देते है।[11] यहाँ सही अर्थ में यही कहा जा सकता है कि अटल जी का राजनेता उनके कवि का चिरऋणी रहेगा।

❖ **लोकतंत्र और काव्य की सार्थकता :-**

राजनीति के शीर्ष पुरुष अटल बिहारी वाजपेयी जी काव्य और राजनीति का समन्वित रूप लिए चले थे। उनकी भाषण कला और काव्य-प्रतिभा ने उन्हें जनता से जोड़ा और उनके विचारों को प्रभावी ढंग से प्रस्तुत किया। यही कारण है कि वे राजनीति के क्षेत्र में सबसे निराले, सबसे अनूठे और सबसे अधिक गमकदार, चमकदार व्यक्ति बन गए है। यही उनके जीवन की सार्थकता है।

❖ **काव्य सृजन और राजनीति का समन्वय :-**

अटल जी जैसे कवि और राजनेता भारत की पूरी जनता को समेटकर उसे सीने से लगाकर सात्विक बल और युग परिवर्तन की गति प्रदान कर आगे चले जा रहे है। उनके जन्मदिन (25 दिसंबर) को **'सुशासन दिवस'** के रूप में मनाना, उनके सुशासन और लोकतंत्र के प्रति समर्पण का प्रमाण है। जीवन में कभी थकना नहीं, कहीं रूकना नहीं जीवन यात्रा को ध्येय सिद्धि के शिखर तक ले जाने में तल्लीन अटल जी के कवि-जीवन से लोग अब परिचित है यही उनके जीवन की सार्थकता है। इसीलिए कवि कहते हैं-

" जिनकी लाशों पर पगधर कर आजादी भारत में आई
वे है अब तक खानाबदोश गम की काली बदली छायी
बस इसलिए तो कहता हूँ आजादी अभी अधूरी है
कैसे उल्लास मना लूँ मैं? थोड़े दिन की मजबूरी है। "[12]

राजनीति में सक्रिय रहते हुए भी उनके संवेदनशील और हृदयस्पर्शी भाव कविताओं के रूप में प्रकट होते रहे । उनकी कविताओं में स्वाभिमान, देशानुराग, त्याग, बलिदान, अन्याय के प्रति विद्रोह, आस्था एवं समर्पण का भाव प्रस्तुत होता है।राजनीति में आपसी कितना खोया कितना पाया का विवरण, सब तो राजनीति में स्वाभाविक है। राजनीति कौरव पांडवों को सृजित करती हैं,राजनीति जब तक धर्म के साथ है तब तक प्रजा की कुशलता निर्विघ्न है लेकिन जब भी राजनीतिक हताशा और नैराश्य के साथ है उससे छल-छद्म अलग नहीं रखा जा सकता।[13] राजनैतिक कविताओं में कोई न कोई ठान व ठाने हुए ही हैं। ये परिस्थिति सापेक्ष कवितायें अपने में एक-एक आधुनिक महाभारत छिपाये हुए हैं। उनकी एक-एक कविता में पौराणिक, ऐतिहासिक और वर्तमान राजनीति के अनेक मिथक और अंर्तकथायें तथा इतिहास और राजनीति के संदर्भ छिपे हैं।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

"बलिदानों की बेला आई,
लोकतन्त्र दे रहा दुहाई,
स्वाभिमान से वही जिएगा
जिससे कीमत गई चुकाई।"[14]

निष्कर्ष:-

- अटलजी ने कविताओं द्वारा दृढ़तापूर्वक अपनी सामाजिक प्रतिबद्धता को प्रस्तुत किया है।
- अटल जी राजनीति से प्रेरित जरूर है लेकिन सामाजिक वैषम्य, तथा समस्याओं की व्यथा को प्रस्तुत करते हुए उस पर साधारण व्यक्ति जैसा सोचते हैं।
- एक अपराजेय वक्ता, एक संवेदनशील कवि और जाति, धर्म, सम्प्रदाय देश विदेश के संकुचित भावों से ऊपर उठे अटलजी भारत के महान नेता है। जिनके हृदय में सबके प्रति समान प्रेम है।
- करूणा की अजस्त्र धारा का प्रवाह करनेवाला उनका हृदय उत्पीड़न और अन्याय का दृढ़ता के साथ विरोध करता है।
- अटल जी सांस्कृतिक एकता को राजनीति एकता के पक्ष की प्रेरक शक्ति मानते हुए लोकतंत्र को मजबूत करते हैं।
- भारतीय लोकतांत्रिक मूल्यों के भीतर समता के साथ ममता , अधिकार के साथ आत्मीयता, वैभव के साथ , नवनिर्माण के प्राचीन आधारस्तंभ काव्य में प्रस्तुत करते हैं।
- प्रशासन तथा नई पीढ़ी राजनीतियों द्वारा जो अपनी भारतीय संस्कृति का जो ऱ्हास -मूल्यों का ऱ्हास होता उस पर चिंता व्यक्त कर,अपने काव्य के माध्यम से लोकतंत्र के मूल्यों का संरक्षण करते हैं।
- देश में गरीबी, भूख, बेकारी, अशिक्षा अन्याय होते हुए भी सरकारी अकर्मण्यता एवं लापरवाही की समस्या पर चिंता व्यक्त करते है।
- अटल जी की कविताओं में भारतीय लोकतंत्र के प्रति असीम प्रेम प्रस्तुत होता है।
- कई राजनीतिक व्यवस्था तथा शासकीय व्यवस्था के बारे में गंभीरता से सोते अटल जी अपने आदर्शों और मूल्यों के प्रति सर्वदा अटल रहते हैं ।

*** संदर्भ सूची :-**

1. मेरी इक्यावन कविताएँ- अटल बिहारी वाजपेयी पृ. सं.101 (क्या खोया क्या पाया सं.कन्हैयालाल चंदन..जंग होने नही देंगे)
2. काव्य पुरुष अटल जी अनु. ओम प्रकाश अवस्थी पृ. सं.143
3. कुछ लेख कुछ भाषण चंद्रिका प्रसाद शर्मा पृ. सं.56
4. कदम मिलाकर चालना होगा..मेरी इक्यावन कविताएँ सं चंद्रिका प्रसाद शर्मा पृ.सं.85 मील का पत्थर (मेरी इक्यावन कविताएँ) पृ.सं.40
5. डॉ. हेडगेवार चरित्र ना.ह पालकर पृ. सं.189
6. अमर आग है - अटल बिहारी वाजपेयी (स. श्री विष्णुकांत शास्त्री)
7. मेरी इक्यावन कविताएँ- अटल बिहारी वाजपेयी पृ. सं.56
8. कादम्बिनी, जून 1997 संसद में तीन दशक खंड 2 स.घटाटे
9. आधुनिक भारतीय राजनैतिक चिंतन डी.पी. वर्मा पृ. सं.127
10. न दैन्य न पलायनम पृ. सं.86
11. खासदार अटल बिहारी वाजपेयी संसदेतील तीन तपे अरविंद लेले अनुवाद
12. क्या खोया क्या पाया सं. श्री. कन्हैयालाल चदन पृ. सं.72 (स्वंतत्रता कि पुकार..1947)
13. जननेता अटल बिहारी वाजपेयी, डॉ. आलोक कुमार रस्तोगी, प्रथम संस्करण, जनवरी 1999, (आधुनिक प्रकाशन)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

14) राजनीति की रपटीली राहे. अटल बिहारी वाजपेयी (कश्मीर समस्या और विश्लेषण जगमोहन) अन्य संदर्भ ग्रंथ सूची -1) स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी काव्य में जीवन मूल्य, डॉ. भरत कुमार सिंह, प्रथम संस्करण 1993 (शक्ति प्रकाशन, कानपुर) 2) पत्र-पत्रिकाएँ1. पांचजन्स, 2 फरवरी 19972. शक्तिपुत्र, मार्च 19973. दैनिक जागरण, 12 अप्रैल 1998

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

जळगाव जिल्ह्यातील महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील श्रमिक संघटनेचा राजकीय अभ्यास.

रवींद्र चिंतामण नेटके[1], प्रा.डॉ.मीना नामदेवराव काळे[2], डॉ. विजय एस. तुंटे[3]

[1]संशोधक विद्यार्थी कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

[2] मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, य.च.शि.प्र.मं. दादासाहेब दिगंबर शंकर पाटील कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय एरंडोल जि. जळगाव.

[3]सह-मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, प्रताप कॉलेज अमळनेर.

Manuscript ID:
JRD -2026-180126
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 123-127
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:-

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ म्हणजेच एमएसआरटीसी ही संस्था एसटीच्या कारभार चालवते ही एक स्वतंत्र संस्था आहे. तिला सरकार काही प्रमाणात अनुदान देतात आणि इतर पैसे ती स्वत उभी करते. महाराष्ट्र राज्यातील सर्वसामान्य लोकांना खेड्यापासून ते शहरापर्यंत एसटीची सुविधा ही सामाजिक बांधिलकी निर्माण करणारी त्याचबरोबर सर्वसामान्य लोकांना कमीत कमी दरामध्ये चांगली सुविधा उपलब्ध व्हावी हा हेतू असतो. तसेच एसटीच्या सेवा अविरत चालू ठेवण्यासाठी एसटीला शासनाच्या मालकीचे पूर्णपणे हस्तांतरित करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतील .एसटीची सेवा " गाव तेथे एसटी, रस्ता तिथे एसटी " , या ब्रीद वाक्यानुसार खेड्यापासून ते शहरापर्यंत विस्तारलेली आहे.

मुख्य शब्द : *एसटी कर्मचारी, श्रमिक संघटना, राजकीय संबंध, वेतन/ पगार, न्याय, हक्क.*

प्रस्तावना :-

वाहतूक हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील अत्यंत महत्त्वाचे कार्य असून वाहतुकीची साधने किंवा वाहनाद्वारे व्यक्ति किंवा मालाचे एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतरण घडवून आणणे शक्य होते. वाहतुकीच्या प्रगत साधनांनी अर्थव्यवस्थेतील सर्व घटक गतिशील होऊन बाजार व्यवस्था परिपक्व होते परिणामी अर्थव्यवस्था मजबूत होत जाते अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी वाहतूक व्यवस्था सक्षम करणे आवश्यक असते. अधिक व्यावसायिक कार्यातील वाहतूक इतर पूर्व अटच असते वाहतूक व दळणवळण हे उत्पादन आणि सेवा क्षेत्राच्या गतिशिष्टेचे एक महत्त्वाचे लक्षण मानले जाते. एसटी महामंडळाचे राजकारण म्हणजे एक गुंतागुंतीचा विषय आहे, ज्यात महामंडळाचे आर्थिक संकट (मोठे कर्ज, तोटा), कर्मचाऱ्यांच्या मागण्या (वेतन, विलीनीकरण) आणि राजकीय हस्तक्षेप (खाजगीकरण, सत्ताधारी-विरोधी नेत्यांचे हितसंबंध) यांचा समावेश आहे; हे सर्व घटक एसटीच्या सेवेवर आणि कर्मचाऱ्यांच्या भविष्यावर परिणाम करतात, ज्यामुळे जनतेची गैरसोय होते आणि लालपरीची अवस्था बिकट होत चालली आहे, असे यावर आधारित निबंधात मांडता येईल. एसटी महामंडळ आणि राजकारण :

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
रवींद्र चिंतामण नेटके, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

How to cite this article:
नेटके, . रवींद्र . चिंतामण ., काळे, . मीना . नामदेवराव ., & तुंटे, . विजय . एस . (*2026*). जळगाव जिल्ह्यातील महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील श्रमिक संघटनेचा राजकीय अभ्यास. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 123–127. https://doi.org/10.5281/zenodo.18833283*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18833283
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ (एसटी) ही राज्याची जीवनवाहिनी मानली जाते, पण सध्या ही जीवनवाहिनी आर्थिक आणि राजकीय विळख्यात अडकली आहे. 'प्रवाशांच्या सेवेसाठी' हे ब्रीदवाक्य घेऊन चालणारे एसटी महामंडळ आता सत्ताधाऱ्यांसाठी 'दुभती गाय' बनले असून, यामागे अनेक राजकीय डावपेच आणि हितसंबंध गुंतलेले आहेत, असे म्हटले जाते. आर्थिक संकट आणि राजकीय हस्तक्षेप : मोठा तोटा: एसटी महामंडळ सातत्याने तोट्यात आहे. २०१९ ते २०२४ पर्यंतचा संचित तोटा १०,००० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त आहे, ज्यामुळे कर्मचाऱ्यांचे पगार आणि इतर देणी थकली आहेत. आर्थिक संकटामुळे महामंडळाचे खाजगीकरण करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे, ज्याला कामगार संघटना विरोध करत आहेत. यामुळे 'मागील दाराने' खाजगीकरण होत असल्याचा आरोप होतो. हजारो कोटींची थकबाकी आणि कर्जामुळे महामंडळाची आर्थिक स्थिती ढासळली आहे. सरकारकडून मिळणारी मदतही अपुरी पडत आहे. वेतन आणि भत्ते: वेळेवर पगार न मिळणे, थकीत भत्ते यामुळे कर्मचारी असंतुष्ट आहेत. शासनात विलीनीकरण: वेतन वेळेत मिळवण्यासाठी आणि आर्थिक स्थैर्य मिळवण्यासाठी एसटी महामंडळाचे शासनात विलीनीकरण करण्याची कर्मचाऱ्यांची प्रमुख मागणी आहे. युनियनची भूमिका : विविध कामगार संघटनांमध्ये असलेले मतभेद आणि राजकीय पाठिबा यामुळे कर्मचाऱ्यांच्या मागण्यांची तीव्रता कमी-जास्त होते, पण संप हे एक मोठे शस्त्र ठरले आहे.

राजकीय साटेलोटे आणि परिणाम, सत्ताधाऱ्यांचा स्वार्थ: काही राजकीय नेते महामंडळाच्या खाजगीकरणातून आपले स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करत आहेत, असा आरोप होतो.विरोधी पक्षांचा विरोध: विरोधी पक्ष या परिस्थितीवर टीका करतात, पण ठोस तोडगा काढण्यात अपयशी ठरतात.जनतेची गैरसोय: संप आणि खाजगीकरणाच्या प्रयत्नांमुळे ग्रामीण भागातील प्रवाशांची मोठी गैरसोय होते, कारण एसटी हेच त्यांच्यासाठी मुख्य प्रवासाचे साधन आहे.

गृहीतके:-

1. एसटी महामंडळात एकूण 27 नोंदणीकृत श्रमिक संघटना आहेत.
2. एसटी महामंडळातील संघटनेचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थितीत बदल झालेला आहे।
3. महिला सन्मानयोजनेमुळे एसटी महामंडळाचे आर्थिक भरभराट झाली आहे।
4. श्रमिक संघटनेने वारंवार मागणी केलेल्या काही बसेस एसटीच्या ताफयात आल्याने एसटीच्या प्रवाशी संख्येत व उत्पनात वाढ होणार आहे।

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील विविध संघटनेचा राजकीय अभ्यासासाठी वा शोध निबंध साठी पुढील उद्दिष्टे निर्धारित करण्यात आली आहे.

1. एसटी महामंडळातील श्रमिक संघटनेचा अभ्यास.
2. एसटी महामंडळात असलेल्या विविध श्रमिक संघटनेचा राजकीय सहभागाचा अभ्यास करणे.
3. एस टी महामंडळातील कर्मचाऱ्यांच्या आर्थिक समस्याचे अध्ययय.
4. एसटी महामंडळातील श्रमिक संघटनेचा सामाजिक व राजकीय स्थितीचा अभ्यास.

संशोधन पद्धती:-

सादर केलेल्या अभ्यास विषयाच्या अभ्यासासाठी पूरक माहिती गोळा करण्यात आली. ही माहिती प्राथमिक आणि दुय्यम संसाधनांच्या आधारे मिळवण्यात आली. या माहितीचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास पद्धत अवलंबण्यात आली आहे.

रा.प. महामंडळात कार्यरत असलेल्या श्रमिक संघटना खालील प्रमाणे.

महाराष्ट्र एसटी कामगार संघटना, महाराष्ट्र एसटी वर्कर्स काँग्रेस (इंटक), महाराष्ट्र एसटी कामगार सेना, कास्टाईब रा.प.कर्मचारी संघटना, महाराष्ट्र एसटी कर्मचारी काँग्रेस, राष्ट्रीय एसटी कामगार काँग्रेस, महाराष्ट्र मोटार कामगार फेडरेशन, महाराष्ट्र एसटी कामगार काँग्रेस, महाराष्ट्र एसटी चालक वाहक यांत्रिकी संघटना, बहुजन राज्य परिवहन अधिकारी -कर्मचारी संघटना, महाराष्ट्र, राज्य परिवहन यांत्रिकी कामगार संघटना, महाराष्ट्र परिवहन मजदूर युनियन, रिपब्लिकन एसटी कर्मचारी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

संघटना, महाराष्ट्र राज्य कनिष्ठ वेतन श्रेणी एसटी कर्मचारी संघटना, बहुजन राज्य परिवहन कर्मचारी संघटना, महाराष्ट्र एसटी ड्रायव्हर कंडक्टर मेकॅनिक युनियन, संघर्ष एस टी कामगार युनियन, राष्ट्रीय मूलनिवासी बहुजन कर्मचारी संघ, भारतीय एसटी कामगार संघटना, विदर्भ एस टी कामगार संघटना, सेवाशक्ती संघर्ष एसटी कर्मचारी संघ, राष्ट्रीय कर्मचारी सेना, एसटी कष्टकरी जनसंघ, एसटी कनिष्ठ वर्ग बहूहिताय संघ महाराष्ट्र राज्य, शिव परिवहन वाहतूक व कामगार सेना, कामगार नेते मा. आ. जयप्रकाश छाजेड एसटी वर्कर्स काँग्रेस, मागासवर्गीय अधिकारी व पर्यवेक्षक वेलफेअर असोसिएशन, इत्यादी रा.प. महामंडळात नोंदणीकृत आज पर्यंत एकूण 27 श्रमिक संघटना नोंदणीकृत आहे.

माहितीचे विश्लेषण:-

सध्याच्या सत्ताधा-यांना 'एसटीची दुभती गाय दिसते' आहे, सन २००० पर्यंत हा एसटीचा डोलारा चांगला चालला होता मात्र गेल्या वीस वर्षात दर चारवर्षानी होणारी मूळ वेतनातील वाढ न झाल्याने एसटी कर्मचा-यांची स्थिती केविलवाणी झाली आहे. तर गेल्या सहा वर्षापासून अर्ध खाजगीकरणाचा प्रयोग करत सत्ताधारी नेत्यानी एसटीचा नफा दुभत्या गायीच्या दूधावरच्या सायीसारखा खावून टाकल्याने महामंडळाला हे असे वाईट दिवस पहावे लागत असल्याचे या सूत्रांनी सांगितले.

मूळ पगारामध्ये आठवर्ष साडेतीनशे रुपये वाढ :-

जाणकारांनी सांगितले की, सन २००० ते २००४ त्यानंतर २००४ ते २०००८ या दोन्ही करारामध्ये मूळ पगारामध्ये वाढ झाली नाही फक्त साडेतीनशे रुपये वाढ आठ वर्षे देण्यात आली, त्यामुळे एसटी कर्मचाऱ्यांचे मूळ वेतन कमी राहिले. त्या अनुषंगाने मिळणारे भत्ते, महागाई भत्ता घरभाडे भत्ता यामध्ये वाढ न झाल्याने कर्मचाऱ्यांचे पगार महागाईच्या प्रमाणात वाढले नाहीत. या नंतरच्या काळातही कामगारांना केवळ आश्वासनेच मिळत राहिली आणि २०१४ नंतर तर छुप्या खाजगीकरणाच्या दावणीला बांधत महामंडळातील नफा पळविण्याचे काम झाल्याचा आरोप या जाणकारांनी केला आहे.

सत्ताधारी आणि विरोधी राजकीय नेत्यांचे साटेलोटे सध्याच्या स्थितीत संप करण्याची वेळ कामगारांवर का आली याची माहिती घेताना विदारक सत्य समोर येते. मात्र विलीनीकणाची मागणी देखील अतिशयोक्ती असून त्यात सत्ताधारी आणि विरोधीपक्षांतल्या राजकीय नेत्यांचे साटेलोटे असल्याचा आरोप या सूत्रांनी केला. त्यांनी सागंगिले की, विलीनीकरणाला आमचा विरोध आहे. एसटी महामंडळ हे स्वायत्त महामंडळ आहे. त्याच्या कारभाराचा निर्णय महामंडळ घेते. त्यामुळे निर्णय लवकर होतात. महाराष्ट्र एसटी महामंडळ संचालक हे महामंडळाचे कारभाराचे नियंत्रण करतात. एसटी कामगारांसाठी दर चार वर्षांनी युनियन व संचालक मंडळ यांच्यामध्ये संमतीने पगार वाढीचे करार केले जातात. कामगारांना महागाई, घरभाडे भत्ता, शहरी भत्ता हा शासनाच्या नियमाप्रमाणे मिळतो. फक्त मूळ व श्रेणी युनियन व महामंडळ ठरवते. कामगारांना वैद्यकीय मदत ही सरकारी परिपत्रकानुसार मिळते. एसटी अपघातात प्रवासी जखमी झाला अथवा मृत्यू पावला तर नियमाप्रमाणे त्याला आर्थिक मदत महामंडळातर्फे केली जाते. तसेच एसटी कामगारांचे निधन झाले तर त्याला एसटीमध्ये एक मृत्यू फंड निर्माण केला आहे. त्यातून त्याला आर्थिक मदत होते.

महामंडळाची स्वायत्त यंत्रणा सक्षम कामगारांचा भविष्य निर्वाह निधीचा एसटी महामंडळाने एक ट्रस्ट केला आहे. त्यामुळे निवृत्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्याला निवृत्तीच्या दिवशीच भविष्य निर्वाह निधी व उपदान देयकाचे पैसे दिले जातात. भविष्य निर्वाह निधी मधून कामगाराला प्रसंगी कर्ज दिले जाते व ते सुलभ २४ हप्त्यात वसूल केले जाते. कामगारांना विशेषतः चालकांना ४० दिवसाचे ट्रेनिंग देऊन कामावर घेतले जाते. त्यांची वेळोवेळी मेडिकल तपासणी होते. विनाअपघात सेवा बद्दल चालकांना ५, १०, १५, २०, २५, ३० असे दर पाचव्या वर्षी बक्षीस दिले जाते. पुरस्कार दिला जातो. कामगारांच्या मुलांना मुलींना शैक्षणिक शिष्यवृत्ती दिली जाते. कामगारांसाठी विविध प्रकारच्या खेळाची महोत्सव स्पर्धा आयोजित करून कामगारांना प्रोत्साहित करतात. विभागांच्या नाट्यस्पर्धा घेऊन यांना प्रोत्साहित केले जाते.

एसटीच्या आर्थिक कारभारावर सरकारचे नियंत्रण आहे.महानियंत्रक लेखापरिक्षक (एजी) कडून आर्थिक व्यवहाराचे ऑडिट केले जाते. एसटी महामंडळाकडून सेंट्रल गव्हर्नमेंट, स्टेट गव्हर्नमेंट व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांना २७% कर भरणा होतो. प्रवासी जनतेला म्हणजेच शालेय विद्यार्थ्यांना एक तृतीयांश भाडे घेऊन पास दिले जातात. अंध, अपंग, पत्रकार ,दुर्धर आजाराने पीडित असलेले प्रवासी यांना तिकीट दरात सवलत दिली जाते त्या अंतर्गत राज्य सरकार अनुदान देते. दरवर्षी ताळेबंद तयार करून तो शासनाला सादर केला जातो. दरवर्षी कामगारांना सानुग्रह अनुदान तसेच फेस्टिवल ऍडव्हान्स दिला जातो. शासनाच्या नियमाप्रमाणे एसटी महामंडळ प्रवासाचे तिकीट किती असावे याचे स्वातंत्र्य महामंडळाला आहे. चालक-वाहकांना व इतर ट्राफिक कर्मचाऱ्यांना ड्रेसचे कापड

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

मिळते. तसेच त्यांना धुलाई भत्ता मिळतो. यांत्रिकी कामगारांना कपडा व जर्सी बूट मिळतात. तसेच महामंडळाच्या कर्मचाऱ्यांना व अधिकाऱ्यांना काही विषयाचे ट्रेनिंग घ्यायचे असल्यास भोसरी पुणे येथे महामंडळाचे सुसज्ज ट्रेनिंग सेंटर आहे. एसटी महामंडळ हे स्वतंत्र असल्यामुळे नोकर भरती बाबत, बांधकाम विषयक कामे व एसटी साठी लागणारे स्पेअर पार्ट हे टेंडर प्रक्रिया पूर्ण करून विकत घेऊ शकते. एसटी महामंडळाला लागणारे ऑटो स्पेअर पार्ट ए.एस.आर.टी. यु.या संस्थेकडे नोंदणीकृत असलेल्या कंपन्यांकडून खरेदी करते. टायर खरेदी संदर्भात कंपन्यांशी करार करून ४५ हजार किलोमीटर नवीन टायर धाव अपेक्षित असून जर किलोमीटर कमी झाल्यास महामंडळ कंपन्यांवर नुकसानभरपाईचा क्लेम करते. स्पेअर पार्ट चेक करून निकृष्ट आढळल्यास ते परत करून त्या कंपन्यांकडून पैसेवसूलकरतात.

एसटी महामंडळात आधुनिकीकरणाची कासपूर्वी एसटीच्या प्रिंटिंग प्रेस मधून प्रवासी तिकिटे छापली जायची व ती तिकिटे २४८ आगारांमध्ये पाठवण्यात यायची. परंतु एसटी महामंडळाने आधुनिकीकरणाची कास धरल्याने नवीन टिकीट मशीन खरेदी केल्यामुळे वाहकांना सुलभतेने प्रवाशांना तिकीट देता येते व एसटीच्या उत्पन्नाची गळती थांबून उत्पन्नामध्ये वाढ झाली आहे. तसेच आधुनिक टेक्नॉलॉजी चा वापर करून वायफाय सेवा प्रवासी जनतेला उपलब्ध करून दिली आहे. म्हणून एसटी कर्मचाऱ्यांचे विलिनीकरण शासनामध्ये करण्यास आमचा विरोध आहे. सन २००० ते २००४ व २००४ ते २००८ या दोन्ही करारामधील मूळ पगाराची वाढ त्या अनुषंगाने मिळणारे भत्ते यामध्ये वाढ करताना २००८ ते २०२१ दरम्यानच्या फरकाची रक्कम अशी तरतूद जर केली तर कर्मचाऱ्यांना येत्या वर्षभरात भरपूर न्याय दिल्यासारखे होणार आहे.

त्यामुळे एसटी कामगारांचे विलिनीकरण हा पर्याय नाहीच मात्र स्वार्थी राजकारण करत गिरणी कामगारांप्रमाणे या कामगारांना रातोरात बाहेर काढून जनतेच्या भल्याच्या नावाने महामंडळाचे अर्ध्या रात्री खाजगीकरण करत राजकीय नेत्यांची पोळी भाजण्याचा डाव आहे असे या सूत्रांनी ठामपणे सांगितले.

संशोधन निष्कर्ष:-

एसटी महामंडळाचे राजकारण हे केवळ आर्थिक किंवा कर्मचारी प्रश्न नसून, ते राज्याच्या सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेचे भवितव्य ठरवणारे आहे. यावर तोडगा काढण्यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती, पारदर्शक कारभार आणि कर्मचाऱ्यांच्या मागण्यांचा सहानुभूतीपूर्वक विचार करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून 'लालपरी' पुन्हा एकदा सक्षमपणे जनतेची सेवा करू शकेल.

1. आजही बऱ्याच गावात तांड्यात एसटी पोहोचत नाही.
2. एसटी महामंडळाच्या ताब्यात सध्यांतरात बस उपलब्ध नाही.
3. एसटी महामंडळ राजकारण यामुळे व कर्मचाऱ्यांचे अवहेलना.
4. महिला सन्मान योजना ही महिलांसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.
5. महिला सन्मान योजनेमुळे एसटीच्या उत्पन्नात भरमसाठ वाढ होऊन एसटी तोट्यातून बाहेर येण्यास मदत झाली. 6. श्रमिक संघटना एकत्र येऊन स्थापन केलेल्या कृती समितीमुळे कर्मचाऱ्यांच्या आर्थिक फायद्याचे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. माहे जानेवारी फेब्रुवारी, 1993 चे परिवहन " पथिक " या महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाचे द्वैमासिक.
2. माहे जानेवारी फेब्रुवारी, 1994 चे परिवहन " पथिक " या महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाचे द्वैमासिक.
3. श्री ए एस शहाजी "रस्ते प्रवासी वाहतूक विषयातील" प्रकाशित झालेला शोध निबंध.
4. श्री व्ही एल भंगारिया "अमरावती प्रादेशिक विभागातील महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील श्रमिक संघटना वाद" या विषयावर प्रकाशित झालेला शोध निबंध.
5. श्री भगुरे ज्ञानेश्वर हरिभाऊ "उत्तर महाराष्ट्रातील महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाचा कर्मचारी व्यवस्थापनाचा चिकित्सक अभ्यास" या विषयावर प्रकाशित झालेला शोध निबंध.
6. दिनांक 30 सप्टेंबर 2024 रोजी, मध्यवर्ती कार्यालय मुंबई, येथे दिलेली प्रत्यक्ष भेट.
7. दैनिक पुढारी, दिनांक 14 डिसेंबर 2024, या वृत्तपत्रातील बातमी.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

8. दैनिक देशोन्नती, दिनांक 24 डिसेंबर 2024, या वृत्तपत्रातील बातमी.
9. दैनिक नवराष्ट्र, दिनांक 5 जानेवारी 2025, या वृत्तपत्रातील बातमी.
10. दैनिक लोकमत, दिनांक 13 जानेवारी 2025, या वृत्तपत्रातील बातमी.
11. msrtc.maharashtra.gov.in
12. Marathi.webdunia.com
13. shodhaganga.com
14. mr.wikipedia.org

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

खानदेश में सिंधी समुदाय की राजनीतिक भागीदारी की स्वरूप

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राजनीति विज्ञान विभाग प्रमुख,विद्यावर्धिनी महाविद्याल, धुले
Email: santoshkhatri2@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180127
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.128- 130
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारत की लोकतांत्रिक व्यवस्था में विभिन्न समुदायों की राजनीतिक भागीदारी लोकतंत्र की गुणवत्ता को निर्धारित करती है। खानदेश क्षेत्र (धुले, जलगांव एवं नंदुरबार जिले) में सिंधी समुदाय एक शहरी, अल्पसंख्यक एवं व्यापार-प्रधान समुदाय के रूप में विद्यमान है। यह शोध-पत्र खानदेश में सिंधी समुदाय की राजनीतिक भागीदारी की प्रकृति, स्वरूप, स्तर का अध्ययन करता है। अध्ययन से स्पष्ट होता है कि सिंधी समुदाय की राजनीतिक भागीदारी मुख्यतः मतदान एवं मुद्दा-आधारित समर्थन तक सीमित है, जबकि सक्रिय नेतृत्व और प्रतिनिधित्व अपेक्षाकृत कम है।

मुख्य शब्द: *खानदेश, सिंधी समुदाय, राजनीतिक भागीदारी, स्वरूप, लोकतांत्रि*

प्रस्तावना

लोकतंत्र की सफलता के लिए नागरिकों की राजनीतिक भागीदारी बहुत ज़रूरी है। राजनीतिक भागिदारी के तहत मतदान करना, राजनीतिक गतिविधीयों में हिस्सा लेना, राजनीतिक दलों से जुड़ाव, आंदोलन एंव नीति निर्धारण में भाग लेना आदि बातें आतीं हैं। सिंधी समुदाय भारत में विभाजन के पश्चात एक विस्थापित समुदाय के रूप में स्थापित हुआ। राजनीतिक भागीदारी से ही समाज या समुदाय अपना राजनीतिक विकास कर पाता है। खानदेश में सिंधी समुदाय ने सामाजिक-आर्थिक रूप से स्थिरता प्राप्त की है, परंतु उनकी राजनीतिक भूमिका सीमित रही। इस पृष्ठभूमि में प्रस्तुत शोध-पत्र सिंधी समुदाय की राजनीतिक भागीदारी की प्रकृति को समझने का प्रयास करता है। प्रस्तुत शोध-पत्र के लिए निम्न उद्देश रखे गये हैं-

उद्देश

१) खानदेश में सिंधी समुदाय की राजनीतिक भागीदारी के स्वरूप का अध्ययन करना।

२) मतदान, प्रतिनिधित्व एवं नेतृत्व में उनकी भूमिका का विश्लेषण करना।

३) राजनीतिक भागीदारी की संकल्पना को समझना।

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध-पत्र के वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्क पध्दती का उपयोग किया गया है। प्राथमिक स्राता के तहत प्रश्नावली, इंटरव्यु, निरिक्षण तरिकों का इस्तमाल किया गया है। जबकी दुय्यम स्रोतों के तहत संदर्भ ग्रंथ, शोध प्रबंध, सरकारी रिपोर्टस, अखबार, गॅजेटियर वगैरह उपयोग में लाये गये हैं। सैंपल सिलेक्शन मेथड यूनिट को चुनते समय, खानदेश के धुलिया, जलगांव एवं नंदुरबार के सिंधी समुदाय के अलग-अलग ग्रुप्स के 200 व्यक्तियों को चुना गया और जानकारी इकट्ठा की गई।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री, राजनीति विज्ञान विभाग प्रमुख,विद्यावर्धिनी महाविद्याल, धुले.

How to cite this article:
खत्री, . संतोष . शिवकुमार . (*2026*). खानदेश में सिंधी समुदाय की राजनीतिक भागीदारी की स्वरूप. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 128–130. https://doi.org/10.5281/zenodo.18833546*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18833546
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

विश्लेषण

लोकतांत्रिक प्रणाली को मज़बूत करने के लिए राजनीतिक व्यवस्था में आम चुनाव अनिवार्य और ज़रूरी हैं। इसलिए, लोगों की राजनीतिक भागीदारी भी ज़रूरी है। राजनीतिक भागीदारी खुली या गुप्त, उतनी ही जोश वाली और कुछ मामलों में ज़बरदस्ती की हो सकती है। कभी-कभी राजनीतिक भागीदारी आपसी सहमति से हो सकती है और कभी-कभी विरोध में भी हो सकती है। हालाँकि, एक बात तो पक्की है, लोकतांत्रिक शासन व्यवस्था में राजनीतिक भागीदारी बहुत ज़रूरी है। लेकिन आधुनिक लोकतंत्र की सच्चाई यह है कि राजनीतिक फ़ैसले लेने की प्रक्रिया में नागरिकों की राजनीतिक भागीदारी उतनी बड़ी नहीं है जितनी उम्मीद की जाती है।

मिलब्रथ के अनुसार, "जब कोई व्यक्ति कोई राजनीतिक काम कर रहा होता है, तो उसी समय कई दूसरी राजनीतिक गतिविधियाँ भी पूरी हो रही होती हैं। उदाहरण के लिए, जो व्यक्ति वोट देता है, वह वोट के लिए कैंपेन भी कर रहा होता है। (1) इस तरह की राजनीतिक सहभागिता को व्यक्तिगत राजनीतिक भागीदारी कहा जाता है। खानदेश में सिंधी समुदाय की व्यक्तिगत राजनीतिक भागीदारी देखी जाती है। राजनीतिक भागीदारी में चुनाव में वोट देना, किसी पार्टी के लिए काम करना, राजनितीक चर्चा करना, अपने राजनीतिक विचार, राय वगैरह बताना शामिल है। व्यक्तिगत राजनीतिक भागीदारी को व्यक्तिगत देखा जाता है। सिंधी समुदाय के लोग आम तौर पर वोटिंग के रूप में अपनी भागीदारी दर्ज कराते हैं; हालांकि, इस समुदाय का एक खास हिस्सा चुनाव के समय व्यक्तिगत स्तर पर राजनीतिक पार्टियों का काम करता है। चूंकि इस समुदाय में वोट देने वाले लोगों का अनुपात 96.97% है, इसलिए इस समुदाय का राजनीतिक भागीदारी का स्वरूप व्यक्तिगत रूप में दिखाई देता है।

अगर हम राजनीतिक भागीदारी के सामूहिक रूप पर विचार करें, तो सिंधी समुदाय सामूहिक रूप में राजनितिक भागीदारी दर्ज कराता हुआ नहीं दिखता है। हालांकि यह समुदाय एक बिज़नेस समुदाय है, लेकिन यह अपनी मांगों के लिए हड़ताल, प्रदर्शन, मार्च, प्रोटेस्ट के सामूहिक रूपों का इस्तेमाल नहीं करता है।

सिंधी समुदाय को विविध प्रश्नों के द्वारा जब यह पूछा गया कि, अपनी मांगों को पूरा करने के लिये सरकार के सामने जाते समय कौनसे तरीकों का इस्तेमाल करतें हैं, तब निम्न जानकारी प्राप्त हुई। जिससे इस समुदाय के राजनीतिक भागीदारी का स्वरूप पत्ता चला जिसका विश्लेषण इस प्रकार का है-

विविध प्रश्नों द्वारा की गई जाँच से पत्ता चला कि विपक्ष अर्थात विरोध के रुख का समर्थन करने वाले सिंधी समाज का अनुपात 2.67% है, और आंदोलन करने की बात कहने वालों की संख्या सिर्फ़ 1.26% है। अपनी मांगों को मनवाने के लिए राजनीतिक दबाव का इस्तेमाल का जवाब देने वालों का अनुपात 2.27% है। जबकि चर्चा के ज़रिए समस्याओं को हल करना चाहिए ऐसा जवाब देने वालों का अनुपात 46.53% है, और 21.87% जवाब देने वालों ने अपनी समस्याओं को हल करने के लिए राजनीतिक मदद लेना पसंद करतें हैं। मांगें न करने वालों का अनुपात 4.8% है। इस समाज में महिलाएं अपनी मांगें घर के पुरुषों को बताती दिखाई देतीं हैं। ऐसा जवाब देने वाली महिलाओं का अनुपात 1.60% है। लगभग 8.27% लोगों ने जवाब देने से परहेज किया है। कुल मिलाकर, प्राप्त डेटा से यह साफ़ है कि इस समाज में राजनीतिक भागीदारी का स्वरूप सामूहिक से ज़्यादा व्यक्तिगत है। क्योंकि चर्चा या राजनीतिक मदद लेना समर्थन करना, व्यक्तिगत रूप में राजनीतिक भागीदारी का एक तरीका है। और आंदोलन या विरोध के साथ-साथ राजनीतिक दबाव डालना राजनीतिक भागीदारी के सामूहिक रूप में आता है। लेकिन इस तरह का रास्ता सिंधियों द्वारा बहुत कम हद तक स्वीकार किया जाता है। इस समाज का एक बड़ा हिस्सा केवल मतदान प्रक्रिया के माध्यम से राजनीतिक निर्णय लेने की प्रक्रिया में भाग लेता है और सरकारी प्रणाली और शासकों को सहमति देता है। इसलिए, यह देखा जाता है कि इस समाज में राजनीतिक भागीदारी का रूप सहमति पर आधारित है।

मतदान प्रक्रिया में या राजनीतिक पार्टियों के माध्यम से संघर्ष के मुद्दों पर जो सामूहिक भागीदारी होती है, वह काफी संगठित होती है। संगठनात्मक दबाव समूहों द्वारा अपनाए जाने वाले तरीके भी बहुत संगठित होते हैं। (2) लेकिन सिंधी समाज में राजनीतिक भागीदारी का ऐसा रूप नहीं देखा जाता है। क्योंकि इस समाज में राजनीतिक पार्टियों की सदस्यता स्वीकार करने वाले उत्तरदाताओं का अनुपात केवल 9.07% है। इसलिए, यह स्पष्ट है कि इस समुदाय की राजनीतिक भागीदारी असंगठित है। इस समुदाय में, दोस्तों, परिवार और साथियों के बीच राजनीतिक मुद्दों पर अनौपचारिक चर्चाएँ देखी जाती हैं। जबकि, इस समुदाय में अखबार पढ़ने वाले पुरुषों का प्रतिशत लगभग 79.63% है, जबकि न्यूज़ चैनल और टेलीविज़न देखने वालों की संख्या क्रमशः 81.07 और 93 प्रतिशत है, और ऐसी राजनीतिक भागीदारी असंगठित या व्यक्तिगत होती है।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

खानदेश के सिंधी समुदाय में राजनीतिक भागीदारी स्वरूप व्यक्तिगत, सहमति से और असंगठित है, और ऐसी राजनीतिक भागीदारी को निष्क्रिय भागीदारी के रूप में वर्गीकृत किया जाता है। राजनीतिक विद्वानों के अनुसार, चुनावों में "मतदान" को राजनीतिक भागीदारी मानना उचित नहीं माना है।(3) क्योंकि कई बार देखा गया है कि उच्च शिक्षित नागरिक भी वोट देने नहीं जाते हैं। इसके पीछे उदासीनता अपनी गहरी जड़ें जमाए हुए है। "वोटिंग की तरह, राजनीतिक बैठकों में भाग लेना भी निष्क्रिय भागीदारी का एक रूप माना जा सकता है। आकाशवाणी पर राजनीतिक भाषण सुनना या टेलीविजन पर राजनीतिक सामग्री देखना उपरोक्त श्रेणी में आता है। ये सभी चीजें बताती हैं कि नागरिक की राजनीति में नाममात्र की रुचि या जुनून है।(4) इसलिए, सिंधी समुदाय की राजनीतिक भागीदारी का स्वरूप निष्क्रिय है।

निष्कर्ष

खानदेश में सिंधी समुदाय भाषिक तथा समुदाय के तौर पर अल्पसंख्यांक तथा व्यापार-प्रधान समुदाय के रूप में विद्यामान है। तथा इस समुदाय की बड़ी संख्या शहर में विद्यामान दिखाई देती है। व्यापार- प्रधान तथा संख्या में अल्प होने के कारण अपनी मर्यादा में रहकर राजनीतिक भागीदारी रखना पसंद करता है। इसलिये अध्ययन से स्पष्ट होता है कि सिंधी समुदाय की राजनीतिक भागीदारी मुख्यतः मतदान एवं मुद्दाआधारित समर्थन तक सीमित है-, जबकि सक्रिय नेतृत्व और प्रतिनिधित्व अपेक्षाकृत कम है। इस समुदाय के राजनीतिक भागीदारी का स्वरूप व्यक्तिगत, असंगठीत तथा निष्क्रिय है।

संदर्भ-

१) तोमर देवेंद्रपाल सिंह, राजकीय समाजशास्त्र, पा. १०५
२) भोळे भास्कर लक्ष्मण, राजकीय विश्लेषण, पा. १६८
३) Norman D., “Election and Political Development”, p, 4
४) सिरीसकर व.म., आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण,३०६
५) जोशी बी. आर. (संपा), सामाजिक सिध्दांत संकल्पना कोश- समाजशास्त्र मानसशास्त्र, पा. नं. १४३
६) संशोधन पेपरात आलेली विविध आकडेवारी ही सर्व्हेक्षणातून मिळालेली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेतील नवीन प्रवाह

प्रा. डॉ. रमेश गंगाराम खैरनार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व विज्ञान महाविद्यालय, सोनगीर
Email: khairnarrg@rediffmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180128
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.131-133
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय संघराज्य व्यवस्था ही केंद्रोत्सारी संघराज्य व्यवस्था असून भारतीय संविधानाने स्वीकारलेली संघराज्य व्यवस्था ही केंद्र व राज्य सरकारांमधील अधिकारवाटपावर आधारित आहे. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीमुळे भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत विविध नवीन प्रवाह उदयास आले आहेत. सहकारी संघराज्यवाद, स्पर्धात्मक संघराज्यवाद, आर्थिक केंद्रीकरण, GST, प्रादेशिक पक्षांचे वाढते महत्त्व, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे बळकटीकरण इत्यादी प्रवाह आजच्या काळात स्पष्टपणे दिसून येतात. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय संघराज्य व्यवस्थेतील या नवीन प्रवाहांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द: *संघराज्यवाद, सहकारी संघराज्यवाद, स्पर्धात्मक संघराज्यवाद, केंद्र–राज्य संबंध, GST, स्थानिक स्वराज्य संस्था.*

प्रस्तावना

संघराज्य व्यवस्था ही बहुस्तरीय शासनप्रणाली असून त्यामध्ये सत्ता केंद्र व राज्यांमध्ये विभागलेली असते. भारताने केंद्रोत्सारी व केंद्रबलिष्ठ संघराज्य शासनप्रणाली स्वीकारली असली तरी ती पूर्णतः अमेरिकन किंवा स्वित्झलंडच्या धर्तीची नसून, ती एक क्वासी-फेडरल (अर्धसंघराज्यात्मक) व्यवस्था आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात राष्ट्रीय एकात्मता, विकास, राजकीय जागृती, सामुहिक विकास आणि प्रशासनिक सुलभता या कारणांमुळे केंद्राला अधिक अधिकार देण्यात आले. मात्र १९९० नंतरच्या काळात जागतिकीकरण, खाजगीकरण, आर्थिक उदारीकरण, बुहपक्षीय पध्दतीचा उदय, प्रादेशिक राजकारण आणि संघ–राज्य सहकार्यामुळे संघराज्य व्यवस्थेत नवीन प्रवाह उदयास आले. या नविन प्रवाहांच्या अध्ययनासाठी खालील उद्देश निश्चित करण्यात आले आहेत.

उद्दिष्टे

१) भारतीय संघराज्य व्यवस्थेची संकल्पना समजून घेणे.
२) केंद्र–राज्य संबंधांवर या नवीन प्रवाहांचा होणारा परिणाम अभ्यासणे.
३) भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचे बदलते स्वरूप स्पष्ट करणे.

विश्लेषण

१ सहकारी संघराज्य

भारतीय संघराज्य व्यवस्था ही मूलत: सहकारी संघराज्य स्वरूपाची आहे, कारण केंद्र व राज्य सरकारे परस्पर सहकार्य, समन्वय आणि सहभागाच्या आधारे शासन चालवतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. रमेश गंगाराम खैरनार, राज्यशास्त्र प्रमुख, कला व विज्ञान महाविद्यालय, सोनगीर

How to cite this article:
खैरनार, . रमेश . गंगाराम . (*2026*). भारतीय संघराज्य व्यवस्थेतील नवीन प्रवाह. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 131–133. https://doi.org/10.5281/zenodo.18833625*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18833625
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

भारतीय संविधानाने अधिकारांच्या बाबतीत केंद्र, राज्य व समवर्ती सूचीत स्पष्ट विभाजन केले असले तरी राष्ट्रीय हित, आर्थिक विकास आणि प्रशासनिक कार्यक्षमता साध्य करण्यासाठी केंद्र व राज्यांमध्ये सहकार्य अपेक्षित ठेवले आहे. समवर्ती सूची, आंतरराज्य परिषद, नीती आयोग, GST परिषद तसेच केंद्र पुरस्कृत योजनांमधून केंद्र–राज्य संयुक्त निर्णयप्रक्रिया व अंमलबजावणी दिसून येते. त्यामुळे संघर्षापेक्षा सहमतीला आणि एकात्मतेला प्राधान्य देणारी भारतीय संघराज्य व्यवस्था ही सहकारी संघराज्याचे उत्तम उदाहरण मानली जाते.

२ स्पर्धात्मक संघराज्य

भारतीय संघराज्य व्यवस्था ज्या प्रमाणे सहकारी आहे, त्याच प्रमाणे ती वर्तमान काळात स्पर्धात्मक संघराज्य स्वरूपाची झालेली दिसून येते, कारण विविध राज्ये आर्थिक विकास, औद्योगिक गुंतवणूक, पायाभूत सुविधा, रोजगार निर्मिती व प्रशासनिक कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी परस्पर स्पर्धा करीत आहेत. केंद्र सरकारकडून जाहीर करण्यात येणारे Ease of Doing Business, स्टार्टअप इंडिया, SDG Index तसेच विविध कार्यक्षमतेवर आधारित क्रमवारीमुळे राज्यांना विकासाभिमुख धोरणे स्वीकारण्यास प्रोत्साहन मिळते. या स्पर्धेमुळे राज्यांच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा होऊन विकासाची गती वाढते आणि त्यामुळे भारतीय संघराज्य व्यवस्थेला स्पर्धात्मक संघराज्याचा नवा आयाम प्राप्त झाला आहे.

३ संघराज्य व्यवस्थेतील आर्थिक बदल

भारतातील आर्थिक संघराज्यवादात महत्त्वपूर्ण बदल झाले असून केंद्र–राज्य आर्थिक संबंधांचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणात बदलले आहे. वस्तू व सेवा कर (GST) लागू झाल्यामुळे केंद्र व राज्यांचे स्वतंत्र अप्रत्यक्ष कर एकत्रित झाले आणि करसंकलनाची प्रक्रिया केंद्रीकृत स्वरूपाची बनली, ज्यामुळे राज्यांच्या आर्थिक स्वायत्ततेवर काही प्रमाणात मर्यादा आल्या. त्याचबरोबर वित्त आयोगाची भूमिका अधिक बळकट झाली असून कर महसूल वाटप, अनुदाने व आर्थिक समतोल साधण्यात त्याचे महत्त्व वाढले आहे. केंद्र पुरस्कृत योजनांची संख्या वाढल्यामुळे राज्यांच्या खर्चस्वातंत्र्यावर प्रभाव पडला असला तरी, सहकार्याच्या माध्यमातून राष्ट्रीय आर्थिक एकात्मता आणि विकासाला चालना मिळाली आहे.

४ स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे बळकटीकरण

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे बळकटीकरण हे एक महत्त्वाचे परिवर्तन मानले जाते. ७३वी व ७४वी घटनादुरुस्ती कायद्यांमुळे पंचायत राज संस्था व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. यामुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद तसेच महानगरपालिका व नगरपालिका यांना अधिक अधिकार आणि जबाबदाऱ्या देण्यात आल्या. स्थानिक पातळीवर नियोजन, विकास व अंमलबजावणीची भूमिका वाढली आहे. महिला, अनुसूचित जाती व जमातींसाठी आरक्षणामुळे लोकशाहीचा पाया अधिक व्यापक झाला. आर्थिक अधिकारांसाठी राज्य वित्त आयोगाची तरतूद करण्यात आली. जनसहभाग वाढल्यामुळे प्रशासन अधिक पारदर्शक व उत्तरदायी बनले. त्यामुळे भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत त्रिस्तरीय संघराज्यवाद साकार झाला असून लोकशाही विकेंद्रीकरणाला चालना मिळाली आहे.

५ प्रादेशिक पक्षांचे वाढते महत्त्व

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत प्रादेशिक पक्षांचे वाढते महत्त्व हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य ठरले आहे. १९८९ नंतर केंद्रात आघाडी सरकारांची परंपरा सुरू झाल्यामुळे प्रादेशिक पक्षांची भूमिका निर्णायक बनली आहे. हे पक्ष आपल्या राज्यांच्या विशेष प्रश्नांना राष्ट्रीय पातळीवर मांडतात. केंद्र सरकारच्या धोरणनिर्मितीत राज्यांच्या हितसंबंधांना महत्त्व मिळू लागले आहे. प्रादेशिक पक्षांमुळे संघराज्य व्यवस्थेत विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया बळकट झाली आहे. संसदीय राजकारणात सहमती व तडजोडीचे राजकारण वाढले आहे. केंद्र–राज्य संबंधांमध्ये संतुलन राखण्यास मदत झाली आहे. भाषिक, सांस्कृतिक व प्रादेशिक ओळखींचे प्रतिनिधित्व प्रभावीपणे झाले आहे. त्यामुळे भारतीय संघराज्य व्यवस्था अधिक समावेशक व बहुविध बनली आहे. २०१४ नंतर भारतीय जनता पक्षाची केंद्रीय स्तरावर एक पक्ष पध्दतीचे वर्चस्व दिसले असले भारतीय जनता पक्ष एन.डी.ए. चा लेबल सोडू शकत नाही. त्यामगील कारण म्हणजे प्रादेशिक पक्ष होय.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

निष्कर्ष

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचा अभ्यास केला असता ती सतत बदलणारी आणि गतिशील असल्याचे स्पष्ट होते. सहकारी व स्पर्धात्मक संघराज्यवादामुळे केंद्र व राज्यांमध्ये समन्वयासोबत विकासासाठी आरोग्यदायी स्पर्धा निर्माण झाली आहे.

आर्थिक संघराज्यवादातील बदलांमुळे राष्ट्रीय आर्थिक एकात्मता वाढली असली तरी राज्यांच्या आर्थिक स्वायत्ततेसमोर काही आव्हाने उभी राहिली आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे बळकटीकरण झाल्यामुळे लोकशाही विकेंद्रीकरणाला चालना मिळाली आहे. प्रादेशिक पक्षांच्या वाढत्या प्रभावामुळे राज्यांच्या हितसंबंधांना राष्ट्रीय पातळीवर अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. मात्र केंद्रीकरणाची वाढती प्रवृत्ती संघराज्य तत्त्वासाठी चिंतेची बाब ठरते. त्यामुळे केंद्र व राज्यांमध्ये परस्पर विश्वास, सहकार्य आणि समतोल राखणे अत्यावश्यक आहे. संतुलित व समावेशक संघराज्यवादच भारतीय लोकशाहीच्या यशाचे प्रमुख आधारस्तंभ ठरू शकतो.

संदर्भसूची

1. Granville Austin, The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation, Oxford University Press, 1999
2. D.D. Basu, Introduction to the Constitution of India, LexisNexis, 2021
3. बी. के. महाजन, भारतीय राज्यव्यवस्था, ओरिएंट ब्लॅकस्वान, 2019
4. भोळे भा. ल., भारतीय गणराज्याचे शासन व राजकारण, पिंपळापुरे एण्ड पब्लिशर्स, नागपूर, 2003
5. भोळे भा. ल., भारतीय राजकीय व्यवस्था, पिंपळापुरे एण्ड पब्लिशर्स, नागपूर, 2003
6. देशमुख बी. टी., भारतीय संविधान, पिंपळापुरे एण्ड पब्लिशर्स, नागपूर
7. कोळंबे रंजन, भारतीय राज्यघटना आणि प्रशासन, भगीरथ प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती 2022

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

श्रीमद् भागवत का परिमाण स्कन्ध, अध्याय एवं श्लोक के संदर्भ में

प्रशांत भुपेंद्र जानी[1],डॉ. भाग्यश्री भलवतकर[2]

[1]क.ब.चौ.उ.म.वि. जलगाव, [2]मु.जे. महाविद्यालय, जलगाव.

Manuscript ID:
JRD -2026-180129
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.134-140
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

शोध सार

श्रीमद् भागवत महापुराण भारतीय संस्कृत वाङ्मय का एक अत्यन्त महत्वपूर्ण और श्रेष्ठ ग्रंथ है, जिसे वैष्णव परंपरा में वेदतुल्य स्थान प्राप्त है। प्रस्तुत शोध-प्रबंध में श्रीमद् भागवत पुराण के परिमाण का विवेचन स्कन्ध, अध्याय एवं श्लोक संख्या के संदर्भ में किया गया है। परंपरागत रूप से यह ग्रंथ द्वादश स्कन्ध, 335 अध्याय एवं 18,000 श्लोकों से युक्त माना जाता है, परंतु विभिन्न सम्प्रदायों, टीकाकारों एवं पाण्डुलिपियों में अध्याय और श्लोक संख्या को लेकर मतभेद दृष्टिगोचर होते हैं। इस शोध में वेदव्यास को परंपरागत रचनाकार मानते हुए श्रीमद् भागवत की उत्पत्ति, उसकी द्विविध परंपरा, तथा वैष्णव आचार्यों द्वारा प्रतिपादित मान्यताओं का समालोचनात्मक अध्ययन किया गया है। श्रीधर, वल्लभाचार्य, जीव गोस्वामी, विजयध्वज, वादिराज तीर्थ आदि प्रमुख आचार्यों के मतों के आधार पर स्कन्ध, अध्याय एवं श्लोक संख्या में पाई जाने वाली विविधताओं का तुलनात्मक विश्लेषण प्रस्तुत किया गया है। अध्ययन से यह निष्कर्ष प्राप्त होता है कि यद्यपि वर्तमान में उपलब्ध श्रीमद् भागवत पुराण की प्रतियों में अध्याय एवं श्लोक संख्या में भिन्नता दिखाई देती है, तथापि परंपरागत रूप से स्वीकृत द्वादश स्कन्ध, 335 अध्याय एवं अष्टादश सहस्र श्लोकों की मान्यता शास्त्रीय और परंपरागत प्रमाणों से पुष्ट होती है। यह शोध श्रीमद् भागवत पुराण के परिमाण संबंधी विवादों के समाधान की दिशा में एक विनम्र प्रयास है।

मुख्य शब्द: *श्रीमद् भागवत, महापुराण, स्कन्ध, अध्याय, श्लोक संख्या, वैष्णव परंपरा, वेदव्यास, टीकाकार*

प्रस्तावना -

संस्कृत साहित्य रत्नाकर जैसा विशाल और गहन है। उसमें बहोत से अमूल्य रत्न बिखरे पडे है, उसी पंक्ति में पुराण साहित्य में श्रीमद् भागवत महापुराण सिरमौर है। श्रीमद् भागवत संस्कृत वाङ्मय की सर्वोत्कृष्ट परिणति है। भागवत अद्भुत ग्रंथराज है। स्वयं परमात्मा के मुख से निर्गदित होने के कारण उसे भगवान का नामात्मक स्वरूप कहते है। पूर्ण पुरूषोत्तम श्रीकृष्ण परमात्मा ने एकादश स्कन्ध में उद्धवजी को उपदेश दिया था। भगवान के मुखसे निकली हुई वाणी भागवतजी के नाम से प्रसिद्ध है।

'भगवता प्रोक्तं भागवतम्' 'भगवता उदितं भागवतम्' ऐसी व्युत्पत्ति हमें मिलती है।

तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः।
सेवनात्श्रवणात्पाठादर्शनात्पापनाशिनी॥[1]

यह भागवत श्रीहरि अर्थात् श्रीकृष्णचन्द्र भगवान की साक्षात मूर्ति है इसलिए भगवद्स्वरूप इस भागवत के सेवन, श्रवण, पाठ तथा दर्शन से पापों का विनाश हो जाता है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रशांत भुपेंद्र जानी, क.ब.चौ.उ.म.वि. जलगाव.

How to cite this article:
जानी, . प्रशांत . भुपेंद्र ., & भलवतकर, . भाग्यश्री . (*2026*). श्रीमद् भागवत का परिमाण स्कन्ध, अध्याय एवं श्लोक के संदर्भ में. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 134–140. https://doi.org/10.5281/zenodo.18833868*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18833868

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

श्रीमद् भागवत श्रीकृष्ण का ही प्रत्यक्ष स्वरूप है। इस बात की पुष्टि पद्ममहापुराण के श्रीमद् भागवत माहात्म्य में हमें मिलती है।

श्रीमन्दागवताख्योऽयं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि ।
स्वीकृतोऽसि मया नाथ मुकत्यर्थं भवसागरे ॥[2]

हे भगवन् मैंने संसार सागर से छुटकारा पाने के लिए आपकी शरण ली है, मेरा आप स्विकार करें। हमको भागवत (भगवान का) बनाने की शक्ति जिस ग्रंथ में हैं वह है भागवत।

श्रीमद् भागवत के रचनाकार एवं परंपरा -

श्रीमद् भागवत महापुराण के परंपरागत रचनाकार महर्षि वेदव्यास माने जाते है। वेद व्यासजी को ही अठारह महापुराणों का संकलनकर्ता माना जाता है। आधुनिक विद्वानों के मतानुसार भागवत यह एक दीर्घकालीन परंपरा का परिणाम है। पद्म महापुराण में वर्णन आता है कि सत्यवतीनन्दन व्यास ने महाभारत और सत्रह पुराणों की रचना की, फिर भी उन्हें शान्ति न मिली, तब उन्होंने श्रीमद् भागवत की रचना की।

दशसप्त पुराणानि कृत्वासत्यवतीसुतः ।
नात्रवान्मनसस्तीतं भारतेनापि भामिनि ॥
चकार संहितामेंतां श्रीमद्भगवतीं पराम् ।[3]

सत्रह पुराण एवं महाभारत आदि ग्रंथों की रचना करने से भी व्यासजी के चित में अशान्ति ही बनी रही तब उसके समीप देवर्षि नारद आये और उन्होंने श्रीकृष्ण की महिमा का प्रतिपादन किया।[4] इसकी रचना वेदव्यास की आत्मा को शान्ति प्राप्त करने के हेतु हुई थी। इससे यह स्पष्ट है कि श्रीमद् भागवत आत्म शान्तिप्रदान करने का एक मात्र साधन है। वैष्णव संप्रदायों के आचार्यों ने श्रीमद् भागवत पुराण को अपौरूषेय माना है। वैष्णव आचार्यों ने प्रस्थानत्रयी के समान भागवत को भी अपना उपजीव्य माना है। वैष्णवों के लिए श्रीमद् भागवत सात्वती श्रुति यानी वेद स्वरूप है। वल्लभाचार्य महर्षि वेद व्यास की वाणी को अर्थात भागवत को समाधिभाषा का दर्जा देते है।

एषा समाधिभाषा ही व्यासस्याऽमिततेजसः ॥[5]

श्रीमद् भागवत अष्टादश पुराणों में श्रेष्ठत्तम जो वैष्णवों का परम धन है। जिसमें परमहंसों के उत्तम निर्मल ज्ञान के उपदेशों का निरूपण किया गया है। जिसमें ज्ञान, वैराग्य और भक्ति के साथ निष्कर्म को भी प्रगट किया हुआ है। उस श्रीमद् भागवत पुराण का भक्तियुक्त चित्त से जो श्रवण करनेवाला, पठन करनेवाला एवं विचार करनेवाला पुरूष संसाररूप सागर से मुक्त होता है। भागवत के अनुसार भक्ति ही मुक्ति प्राप्ति में प्रधान साधन है।

श्रीमद् भागवत की परंपरा -

श्रीमद् भागवत की रचना सत्यवती सुत वेदव्यास जी ने यह विषय निर्विवाद है। यदि भागवत ईश्वरीय वाणी है तो उसकी पूर्व परंपरा एवं पश्चात परंपरा का अन्वेषण होना जरूरी है। आधुनिक विद्वानों के मतानुसार भागवत की परंपरा का आरंभ ईसा पूर्व काल से मानना चाहिए। इसका व्यवस्थित रूप गुप्तकाल तक चलता रहा। गुप्तकाल के बाद यह परंपरा पूरे भारत में फैल गई। भागवत यह ग्रंथ भारतीय भक्ति आंदोलन की आधारशिला माना जाता है। सामाजिक समरसता और सरल भक्ति भाव का प्रसार यह भागवत का मुख्य उद्देश रहा है।

श्रीमद् भागवत में ही इस ग्रंथ की दो परम्पराएँ उपलब्ध होती है। श्रीमद् भागवत के द्वितीय स्कन्ध के दशम अध्याय के श्लोक 43 एवं 44 में भागवत की प्रथम परम्परा का वर्णन किया गया है। देवर्षि नारद जी ने व्यास को भागवत का उपदेश दिया था। नारद जी को यह उपदेश ब्रह्मदेव ने तथा ब्रह्मदेव को स्वयं परमात्मा नारायण से प्राप्त हुआ था। महर्षि वेद व्यास द्वारा शुकदेव जी को शुकदेव से सूत आदि को प्राप्त हुआ था।

श्रीमद् भागवत की द्वितीय परम्परा के अंतर्गत भागवत के तृतीय स्कन्ध के अष्टम अध्याय में वर्णन मिलता है।

आसीनमुर्व्या भगवन्तमाद्यं सङ्कर्षणं देवकुण्ठसत्त्वम् ॥
सनत्कुमाराय स चाह पृष्टः सांख्यायनायाङ्ग धृतव्रताय ॥
जगाद सोऽस्मद् गुरवेऽन्विताय पराशरायाथ बृहस्पतेश्च ॥
प्रोवाच मह्यं स दयालुरूक्तो मुनिः पुनस्त्येन पुराणमाद्यम् ।
सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥[6]

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

शेष नारायण (संकर्षण) से भागवत का उपदेश सनत्कुमार को, सनत्कुमारोसे सांख्यायनने भागवत पुराण ग्रहण किया। सांख्यायन से पराशर बृहस्पति ने प्राप्त किया, बृहस्पति से मैत्रेय जी ने, मैत्रेय जी ने विदूर-सूत आदि को सुनाया था।

भागवत की दोनों परम्पराओं का क्रम निम्नलिखित तालिका से समझ सकते हे।

प्रथम परम्परा	द्वितीय परम्परा
परमात्मा नारायण	संकर्षण (शेष नारायण)
ब्रह्मा	सनत्कुमार
नारद	सांख्यायन
व्यास	पराशर बृहस्पतिः
शुकदेव	मैत्रेय
सूत	सूत

ज्ञान यह नित्य है। श्रीमद् भागवत यह नित्य है यह दर्शाने हेतु भागवत की दो परम्पराएँ बतायी हुई है। दोनों परम्पराओं में सूत जी का उल्लेख मिलता है। क्योंकि नैमिषारण्य में शौनकादि ऋषियों के समक्ष सूतजी ही भागवतकथा का प्रचार और प्रसार कर रहे है।

स्कन्ध विचार -

श्रीमद् भागवत महर्षि व्यास रचित एक अलौकिक महाकाव्य है। साहित्य की सुन्दरता का सर्वोच्च आदर्श है तथापि उसके परिमाण के विषय में विसंवाद है। एक महापुराण में कितने स्कन्ध हो उसके लिए कोई नियम नहीं है। पद्म पुराण, स्कन्द पुराण इत्यादि पुराणों में स्कन्धों का कोई महत्त्व नहीं है क्योंकी वहा खण्डों में उनका विभाजन किया गया है। भागवत में स्कन्धों का क्रम निर्विरोध है। भागवत के स्कन्धों का अपना पृथक् वैशिष्ट्य है। श्रीमद् भागवत में हमें द्वादशस्कन्ध मिलते है। श्रीमद् भागवत के प्रसिद्ध एवं प्राचीन टीकाकार श्रीधर अपनी टीका भावार्थदीपिका में कहते है -

श्रीमद् भागवताभिद्यः सुरतरूस्ताराङकुर सज्जनिः
स्कन्धैर्द्वादशभिस्ततः प्रविल सद्भक्तयालवालोदयः ।
द्वत्रिंशत् त्रिंशतंच यस्य विलसच्छाखाः सहस्त्राण्यलं
पर्णान्यष्टदशेष्ट दोऽति सुलभो वर्वति सर्वोपरि ॥[7]

श्रीधरी टीका के मतानुसार इसमें द्वादश स्कन्ध, 335 अध्याय एवं 18000 श्लोक संख्या है। वर्तमान समय में उपलब्ध भागवत में द्वादश स्कन्धों का उल्लेख सर्वत्र है। भागवत के प्रथम स्कन्ध के तृतीय अध्याय के श्लोक क्रमांक चौवालीस में भागवत को सूर्य की उपमा दी है। 'पुराणार्कोऽधुनोदितः'। जैसे सूर्य द्वादश राशियों में भ्रमण करता है। वैसे भागवत के द्वादशस्कन्ध ही द्वादश राशिया है। ओम नमो भगवते वासुदेवाय यह मंत्र भी द्वादशाक्षरी है। द्वादश मास भी द्वादश स्कन्ध का सूचक माना जाता है। वल्लभाचार्य जी ने भगवान के स्वरूप को आनंदरूप बताया है और उनकी लीला दुःखहर्त्री और आनंदरूप है। भगवान श्रीहरि को द्वादशांग के रूप में वर्णन करते हुए उन्होंने 'द्वादशों वै पुरूष' इस श्रुति के अनुसार भागवत के स्कन्धों को भगवान श्रीहरि के द्वादशांगों में विनियोजित किया है। पद्म पुराण

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

एवं कौशिक संहितान्तर्गत श्रीमद्भागवत माहात्म्य में श्रीमद् भागवत के बारह स्कन्धों का भगवान के बारह अंगों के रूप में वर्णन किया गया है, जिसमें लोग श्रीमद् भागवत के रूप में भगवान का ध्यान कर सकें।

वल्लभाचार्य जी के मत में भागवत में वर्णित पुराण लक्षण भी प्रत्येक स्कन्ध का द्योतक है। भागवत पुराण के द्वितीय स्कन्ध के दसवे अध्याय में भागवत के दश लक्षण बताये है। वल्लभाचार्य जी ने प्रथम स्कन्ध को अधिकार लीला एवं द्वितीय स्कन्ध को ज्ञानलीला बताया है। द्वादश स्कन्धों की लीला एवं अंग निम्नलिखित है।

स्कन्ध	लीला	भगवान का अंग
1	अधिकार	दक्षिण चरण
2	ज्ञान	वाम चरण
3	सर्ग	दक्षिण कर
4	विसर्ग	वाम कर
5	स्थान	दक्षिण जांघ
6	पोषण	वाम जांघ
7	उति (वासना)	दाहिना हस्त
8	मन्वंतर	दाहिना स्तन
9	इशानुकथा	बायाँ स्तन
10	निरोध	हृदय
11	मुक्ति	मस्तक

अध्याय संख्या विमर्श -

प्रचलित श्रीमद् भागवत में 335 अध्याय है। अध्यायों की संख्या में टीकाकारों में मतभेद देखने को मिलता है। कोई 332 अध्यायों को, तो कोई 331 अध्याय, तो कोई इससे अधिक अध्याय प्रामाणिक मानते है।

भागवत के प्राचीन टीकाकार श्रीधर 'द्वात्रिंशत् त्रिंशतंच यस्य' कहकर 332 अध्याय को प्रामाणिक मानते है परंतु वर्तमान समय में उपलब्ध श्रीधरी टीका 335 अध्यायों की प्राप्त होती है। बोपदेव ने अपने ग्रन्थ 'हरिलीलामृतम्' में प्रत्येक स्कन्ध के अध्यायों की एक तालिका भी दी है। उनके अनुसार भागवत में 331 अध्याय है -

अष्टदश दश त्रिंशत् त्र्यधिका नवविंशतिः ।

षडविंशतिर्दश नवपञ्चभिर्विंशतित्रि भिः ॥

चतुर्भिश्चाथ नवतिरेक त्रिंशत्त्रयोदश ।

इति भागवतेऽध्याया एकत्रिंशच्छतत्रयम् ॥[8]

रामानुज सम्प्रदाय के टीकाकार श्रीसुदर्शनसूरी एवं श्रीवीरराघवाचार्य ने तीन अध्यायों को प्रक्षिप्त माना है, किन्तु प्रचलित होने के कारण टीका की है।

वल्लभाचार्यजी ने दशम स्कन्ध में आयी अघासुरवध की कथा समाप्त होने पर ब्रह्माजी द्वारा वत्सहरण के तीन अध्यायों को प्रक्षिप्त माना है। क्योंकि अघासुर वध के पश्चात भागवतकार लिखते है -

एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ।

निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटो त्प्लवनादिभिः ॥[9]

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

यह उक्ति दोबारा वत्सहरण के तीन अध्यायों के बाद पुनः आवृत्त की गई है। वल्लभाचार्य जी का कथन है कि भागवतकार ऐसी भूल नहीं कर सकते इसिलए वल्लभाचार्य ने भागवत के दशम स्कन्धीय तीन अध्याय क्रमांक 12, 13, 14 को प्रक्षिप्त माना है।

गौडीय वैष्णवाचार्यों में जीव गोस्वामी ने अपनी टीका क्रमसन्दर्भ में शास्त्रीय प्रमाणों द्वारा 335 अध्याय ही सिद्ध किये है। श्री. बलदेव विद्याभूषण ने भी अध्याय त्रय प्रक्षिप्त नहीं माने है। जीव गोस्वामी जी के कथनानुसार वासनाभाष्य, सम्बन्धोक्ति, विद्वत्कामधेनु, शुक मनोहरा, परमहंस प्रिया इत्यादि भागवत की टीकाओं में प्रक्षिप्त अध्यायत्रय ही व्याख्या उपलब्ध है।

मध्वाचार्य की परम्पराओं में श्रीमद् वादिराज तीर्थ इन्होंने अपने ग्रन्थ श्रीमद् भागवतानुक्रमणिका में 344 अध्यायों की पुष्टि करते है। भागवत के प्रसिद्ध द्वैतवादी टीकाकार श्री. विजयध्वज ने भी 344 अध्यायों को माना है।

गौडीय वैष्णव विद्वान श्री. राधारमण ने अपनी भागवत की टीका दीपिकादीपिनी में 'द्वात्रिशत् त्रिशत्' पद की व्याख्या बडे विस्तार के साथ की है। उन्होंने श्रीधर कृत 'द्वात्रिशंत् त्रिशत्' इस वाक्य की व्युत्पत्ति के द्वारा 335 अध्याय ही घोषित किये हैं।

तथाहि द्वाभ्यामधिका त्रिंशत् द्वात्रिंशत्, शतञ्च शतञ्च शतञ्च शतानि द्वात्रिंशञ्च त्रयश्च शतानिच तेषां समाहारः । द्वात्रिंशत्रिशतम् । एवं सति पञ्चत्रिंशदधिकशतत्रयाध्यायाः (335) भवन्तीति ।[10]

प्रवर्तमान समय में 335 अध्यायों से युक्त श्रीमद् भागवत पुराण उपलब्ध होने के कारण उसी का स्विकार अनेक विद्वानों ने किया है। कुछ विद्वानों ने दशम स्कन्ध के अध्याय क्रमांक 88, 89, 90 को प्रक्षिप्त माना है, पर इसकी पुष्टि उपलब्ध नहीं होती।

श्रीमद् भागवत पुराण की अध्याय तालिका निम्नलिखित है –

स्कन्ध	बोपदेवकृत हरिलीलामृतानुसार अध्याय	प्रचलित भागवतानुसार अध्याय	श्री. विजयध्वजीय पाठानुगुण अध्याय
प्रथम	18	19	20
द्वितीय	10	10	10
तृतीय	33	33	34
चतुर्थ	29	31	31
पंचम	26	26	24
षष्ठ	19	19	19
सप्तम	15	15	16
अष्टम	23	24	23
नवम	24	24	21
दशम	90	90	103
एकादश	31	31	31
द्वादश	13	13	12
कुल योग	331	335	344

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- **श्लोक संख्या विमर्श -**

श्रीमद् भागवत में द्वादशस्कंध के त्रयोदश अध्याय में अष्टादश पुराणों के वर्णन में 'दशाष्टौ श्रीभागवतं' एवं श्रीधरी टीका के अनुसार 'पर्णान्यष्ट दशेष्टदोऽति' इत्यादि प्रमाणों द्वारा यह सिद्ध होता है कि भागवत में 18000 श्लोकों की संख्या है। कौशिक संहिता के अंतर्गत 6 अध्यायों में श्रीमद् भागवत माहात्म्य वर्णन किया है। उसके प्रथम अध्याय के 18 वे श्लोक में कहा गया है कि, 'ग्रंथोंऽष्टादशसाहस्त्रः श्रीमद् भागवताभिद्यः' ऐसा वर्णन मिलता है। जिससे यह सिद्ध होता है कि भागवत में 18000 श्लोक है। परंतु प्रवर्तमान समय में विभिन्न प्रकाशनों के भागवत ग्रन्थ के अनुसार अष्टादश सहस्त्र श्लोक संख्या पूर्ण नहीं होती।

निर्णयसागर प्रेस, मुंबई से इ.स. 1910 में प्रकाशित हुई श्रीमद् भागवत महापुराण की प्रतिमे की जो श्रीधरी टीका के साथ वासुदेव लक्ष्मशास्त्री पणशीकरजी ने संपादित की है उस प्रति में 14,121 श्लोक प्राप्त होते है।

गीता प्रेस, गोरखपुर से प्रकाशित श्रीमद् भागवत महापुराण की प्रति में 12 स्कन्ध, 335 अध्याय एवं 14,099 श्लोक मिलते हैं। श्रीसुब्रह्मण्य मठीय पाण्डुलिपियों के पाठों के अनुसार श्रीपेजावर मठ उडुपी ने पूर्ण प्रज्ञ संशोधन मन्दिर, बेंगलुरू से श्री. विजयध्वजीय पाठानुसार श्रीमद् भागवतम् प्रकाशित किया हुआ है। उक्त भागवत ग्रन्थ के अनुसार 12 स्कन्ध, 344 अध्याय एवं 14,553 श्लोक संख्या दर्शायी गई है।

परंतु वर्तमान भागवत पुराण में कई हजार श्लोक कम है। जिनकी पूर्ति के लिए अनेक विद्वानों ने अनेक युक्तियाँ दी है। कौशिक संहिता के भागवत माहात्म्य प्रथमाध्याय के 19 वे श्लोक में भागवत के अक्षरों की संख्या बतायी हुई है।

'शून्याकाशखषड्गिरीषुसमिताः पत्राणि यस्य स्फुटं' इस पंक्ति के अनुसार श्रीमद् भागवत में 5,76,000 अक्षर है। यदि बत्तीस अक्षरोंवाले अनुष्टुप वृत्त से इस अक्षर संख्या को भाग दिया जाय तो यह संख्या अष्टादश सहस्त्र पूर्ण होती है। प्राचीन काल में जिस प्रकार से श्लोक गिनने की प्रथा थी वह अब नहीं रही। क्योंकि प्राचीन समय में पाण्डुलिपिकार लिपिक अपना मानधन बत्तीस अक्षरों के हिसाब से लिया करते थे।

द्वैताद्वैतमत के टीकाकार श्री. गंगा सहाय जी ने भागवत महापुराण पर 'अन्वितार्थ प्रकाशिका' टीका लिखी है। 'अन्वितार्थ प्रकाशिका' टीका की भूमिका में उन्होंने भागवत के प्रत्येक स्कन्ध की श्लोक संख्या बतायी गयी है। उनके अनुसार भागवत में 14,264 श्लोक है। जिसमें गद्य और पद्य भी है। अनुष्टुप वृत्त के अनुसार 32 अक्षरों का यदि एक श्लोक ग्रहण किया जाय तो उपयुक्त श्लोकों की संख्या 16,256.75 इतनी आती है। भागवत में कहीं कहीं बडे वृत्त भी है। पंचम स्कन्ध के गद्य में कहीं कहीं शत से भी अधिक अक्षर है और उसकी संख्या एक है। उनके अक्षरों के जोड एवं 32 से भाग देने से सोलह सहस्त्र दोसौं छप्पन अधिक पौन श्लोक संख्या की प्राप्ति होती है। भागवत के प्रत्येक उवाच को एक श्लोक मान लेने पर 1320 श्लोकों की उपलब्धि होती है। भागवत की पुष्पिका यानी अध्याय के समाप्ति गद्य के अक्षरों को डेढ श्लोक माने तो संपूर्ण 418.75 (चारसौ अठारह अधिक पौन) श्लोक प्राप्त होते हैं।

इस प्रकार गंगासहायजी के मतानुसार भागवत की श्लोक संख्या निम्नलिखित है –

भागवत के गद्य, पद्य श्लोक -	14264
गद्य, पद्य से बने अनुष्टुप वृत्त के श्लोक -	16256.75
उवाच संख्या -	1320
अध्यायान्त वाक्य पुष्पिका -	418.75
कुल योग -	17998.50

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

इससे यह सिद्ध होता है कि श्रीमद् भागवत में डेढ श्लोक कम अठारह हजार श्लोक है। यह कमी भी उवाच आदि के पाठभेद के कारण ही है।

निष्कर्ष -

श्रीमद् भागवत पुराण यह एक अध्यात्म दीप है। जो परम्परा से हमें प्राप्त हुआ है। इसका पठन, मनन और स्मरण इस जीव को मुक्ति देने का कारण है। भगवद् प्राप्ति का साधन एकमात्र भागवत ही है। इस ग्रंथ को व्यास जी ने द्वादश स्कन्ध, तीनसौ पैतिस अध्याय एवं अठारह हजार श्लोकों में ग्रथित किया है। परंतु वर्तमान समय में प्राप्त भागवतजी की पुस्तकों में हमें अध्याय और श्लोक संख्या के विषय में सम्प्रदायानुसार विविधताएँ दिखायी देती है। विविध वैष्णव आचार्यों के मतों का संकलन कर भागवत के स्कन्ध, अध्याय एवं श्लोक संख्या का समाधान ढुंढने का यह अल्प प्रयास है। जिससे सुधी गण निश्चय से स्विकार करेंगे।

सन्दर्भ ग्रंथ -

1) श्रीमद् भागवत महापुराणम् - वेदव्यास प्रणीतं, पद्म पुराणोक्त भागवत माहात्म्य, गीता प्रेस, गोरखपुर, प्रथम संस्करणम्, विक्रम संवत 2008, पृ.क्र. 8
2) तत्रैव - पृ.क्र. 15
3) भागवत दर्शन - स्वामी अखण्डानन्द सरस्वती, सत्साहित्य प्रकाशन ट्रस्ट, मुंबई, एकादश संस्करणम् 2015, पृ.क्र. 28
4) श्रीमद् भागवत महापुराणम् - उपर्युक्त स्कन्ध 1, अ.5, श्लो. 8-40
5) श्रीतत्वार्थदीपः - श्रीमद् वल्लभ दीक्षित निर्णय सागर - मोहमय्याम् 1904, पृ.क्र. 123
6) श्रीमद् भागवत महापुराणम् - उपर्युक्त स्कन्ध 3, अ.8, श्लो. 3, 7, 8, 9
7) श्रीमद् भागवत महापुराणम् - श्रीवेदव्यास प्रणीतम्, प्रथम स्कन्धः, भाग-1, तिरूमल तिरूपति देवस्थान, तिरूपति, श्रीधरी टीका, श्लोक 1।1।7, पृ.क्र. 2
8) हरिलीलामृतम् - श्रीबोपदेवप्रणीतं, चौखाबा संस्कृत सिरीज आफिस, बनारस - 1983, पृ.क्र. 54
9) श्रीमद् भागवत महापुराणम् - उपर्युक्त स्कन्ध 10, अ.11, श्लो. 59
10) श्रीमद् भागवतम् प्रथम स्कन्धः - अनेक व्याख्या समलङ्कृतम्, श्रीकृष्ण शंकर शास्त्री, भागवत विद्यापीठ, सोला, अहमदाबाद, पृ.क्र. 27

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

मराठी विज्ञानकथेची भाषाशैली

डॉ. विलास दिगंबर धनवे[1] श्री. अनंता अभिमन आठवले [2]
(संशोधक विद्यार्थी)
mail: anant209@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180130
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.141- 144
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश :

मराठी विज्ञानकथा हा साहित्याचा एक महत्त्वाचा आणि स्वतंत्र प्रवाह असून त्यामध्ये वैज्ञानिक विचारसरणीचा कलात्मक आविष्कार आढळतो. कोणत्याही साहित्यकृतीच्या आशयाच्या अभिव्यक्तीसाठी भाषा हे प्रमुख माध्यम असते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मराठी विज्ञानकथेच्या भाषाशैलीचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः डॉ. बाळ फोंडके, डॉ. जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे, लक्ष्मण लोंढे आणि संजय ढोले या प्रमुख विज्ञानकथा लेखकांच्या कथांमधील भाषिक वैशिष्ट्यांचा तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून विचार केला आहे. विज्ञानकथांमध्ये प्रमाणभाषा, नागर बोलीभाषा, तसेच इंग्रजी, हिंदी व संस्कृत शब्दांचा समन्वय कसा साधला जातो, याचा अभ्यास या निबंधात करण्यात आला आहे. वैज्ञानिक संकल्पना सोप्या, सहज व परिणामकारक पद्धतीने मांडण्यासाठी लेखकांनी वापरलेली भाषाशैली, संवादरचना, अलंकारिकता आणि शब्दयोजना यांचा आढावा घेण्यात आला आहे. मराठी विज्ञानकथांची भाषा ही ओघवती, आशयानुरूप व वाचकाभिमुख असून विज्ञान आणि साहित्य यांतील दरी भरून काढण्याचे महत्त्वाचे कार्य ती करते, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

मुख्य शब्द: *मराठी विज्ञानकथा, भाषाशैली, प्रमाणभाषा, नागर बोलीभाषा, वैज्ञानिक संकल्पना, कथाभाषा, विज्ञान साहित्य*

प्रास्ताविक :

भाषा हे मानवी संदेशनाचे मुख्य साधन आहे. समाजामध्ये भाषा ही व्यवहार, साहित्य आणि शास्त्र या प्रमुख स्तरावर कार्यरत असते. 'व्यावहारिक भाषा' ही लवचिक असते. या भाषेत व्याकरणाच्या नियमांचे पालन करण्याचे बंधन नसते. परिणामी तिची चिकित्सा करता येत नाही. व्यवहारात बोलणारी व्यक्ती तिच्या इच्छेप्रमाणे भाषा बोलू शकते. साहित्याच्या भाषेमध्ये भाषिक परिणाम साधण्याला अधिक महत्त्व असते. शब्दालंकार, उपमा, उपमान, उपमेय, दृष्टांत, रुपक यांना साहित्याच्या भाषेत महत्त्वाचे स्थान असते. साहित्याच्या भाषेमध्ये वाचकांचे लक्ष वेधून घेण्याचे सामर्थ्य असते. साहित्याची भाषा अर्थगर्भ असते. ती वाङ्मयप्रकारानुसार काव्यात्म, नाट्यात्मक, अलंकारिक अशी वेगवेगळी रूपे धारण करते. 'शास्त्रीय भाषा' वस्तुनिष्ठ असते. शास्त्रीय भाषेत निवेदनात्मक, स्पष्टीकरणात्मक आणि विवेचनात्मक विचार महत्त्वाचा असतो. या भाषेमध्ये अलंकारिकतेला वाव नसतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. विलास दिगंबर धनवे,

How to cite this article:
धनवे, . विलास . दिगंबर ., & आठवले, . अनंता . अभिमन . (*2026*). मराठी विज्ञानकथेची भाषाशैली. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 141–144.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18833964

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18833964
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये 'मराठी विज्ञानकथेची भाषाशैली' या अनुषंगाने विश्लेषणात्मक मांडणी केलेली आहे. कलाकृती कोणतीही असो, त्यामध्ये जो आशय व्यक्त झालेला असतो त्याचे माध्यम भाषा हेच असते.कथा या वाङ्मय प्रकारांमध्ये भाषेला अतिशय महत्त्व आहे. कथेची भाषा ही कल्पित असून नेहमीच्या भाषेहून ती वेगळी असते. कवितेच्या भाषेपेक्षा कथेतील भाषा सहज, सोपी असली; तरी वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाची असते. कथेची भाषा सामान्यत: गद्यसदृश, नेहमीच्या वापरातील भाषेपेक्षा वेगळी, व्यवहार भाषेचा आभास निर्माण करणारी असते. कथाकार कथेसाठी जी भाषा निवडीत असतो. त्याला ती त्याच्या समाजाकडून प्राप्त झालेली असते. समाजाकडून प्राप्त झालेल्या भाषेचा वापर मात्र तो अधिक कौशल्याने, कलात्मक रीतीने म्हणजेच आशयानुरूप सुसंगत अशा भाषेचा वापर करीत असतो. आवश्यक तेथे उपमा, अलंकार, म्हणी, वाक्प्रचार यांचाही वापर करीत असतो. मात्र हा वापर आवश्यक त्या प्रमाणातच करणे गरजेचे असते. एखाद्या लेखकाने या गोष्टींचा जर अतिरेक केला; तर कथेमध्ये रोष निर्माण होण्याची दाट शक्यता असते. कथेचा आशय, कथेची भाषा निश्चित करीत असतो. त्याचप्रमाणे व्यक्तिपरत्वे भाषा बदलत असते. लहान मुले, स्त्री-पुरुष, वृद्ध पात्रांच्या वयोमानाच्या स्तरानुसार, तसेच ग्रामीण, शहरी प्रदेशानुसार भाषा बदलत असते. याबरोबरच आविष्कारानुसारदेखील भाषा बदलत असते. प्रेम, जिव्हाळा, चीड, राग, दया, असूया, करुणा इ. भाव व्यक्त करीत असताना त्या भावनेला अनुरूप ठरेल अशी शब्दरचना भाषाशैली वापरणे आवश्यक असते. चांगला, सजग लेखक या सर्व गोष्टींचे भान ठेवून लेखन करीत असतो.

विज्ञानकथा लेखक डॉ. बाळ फोंडके यांच्या कथेची भाषा उपरोक्त सर्व निकषांना कवेत घेऊन अवतरली आहे. डॉ. बाळ फोंडके यांनी पात्र आणि प्रसंगानुरूप नागर बोलीभाषेचा वापर केला आहे. त्याचबरोबर छोटी इंग्रजी वाक्ये, शब्द, म्हणी, वाक्प्रचार, वैज्ञानिक शब्द व वैद्यकीय व्यवसायातील शब्द इ. द्वारे व्यक्तीनुरूप त्यांच्या कथेची भाषा बदलत राहते. 'जनुक संचय', 'खनिज', 'स्पेस इंजिनीअर', 'क्रिमिकल टेंडन्सीज' यासारखे शब्द व 'हाय खाणे', 'धाबे दणाणणे', 'जीव खाली वर होणे', 'जीवाची घालमेल होणे', 'धीर सुटणे', 'डोळ्याला डोळा न लागणे' इ. वाक्प्रचारांचा कुशलतेने वापरकेला आहे. त्यांच्या भाषेमध्ये एक प्रकारचा रांगडेपणा असल्याचे जाणवते. डॉ. कौशिक, अमृतराव, मनोज, जयश्री त्याच बरोबर इतर सुशिक्षित पात्रांच्या संवादांमधून विशिष्टता आढळते. त्यांना प्रामुख्याने कथा निवेदनासाठी नागर बोलीभाषा व इतर ठिकाणी प्रमाण भाषेचाच जास्त वापर केला आहे. " आकाश भरून आलं असावं. वादळ एंट्री घेण्याच्या पवित्र्यात थांबलेलं असावं. ढग गर्दी करत माजलेल्या सांडासारखे एकमेकांना ढूसण्या देत उभे असावेत. आणि ध्यानिमनी नसताना कुठूनतरी वाऱ्याची सुखद झुळुक यावी. आणि तिने सर्वांना पळवून लावावं. ढगाआड लपलेला सूर्याने प्रकाशाचा प्रसन्न शिडकावा करावा तसंच झालं होतं"१ यासारख्या अलंकारिक आणि काव्यमय भाषा वापरामुळे त्यांच्या कथालेखनाच्या भाषेला एक वेगळाच रंग आला आहे. माजलेल्या सांडांची उपमा ढगांना देणे , अशा शब्द पेरणीने लेखनशैली प्रभावी ठरते. काही वेळा नाट्यपूर्ण व खटकेबाज संवाद कमीत कमी शब्द योजनेद्वारे आशय प्रकट करण्याचे लेखकाचे सामर्थ्य त्यांच्या विज्ञानकथांमध्ये पाहावयास मिळते. त्यांची भाषाशैली सहज, साध्यासोप्या स्वरूपाची आहे. गंभीर प्रसंगदेखील भाषेमुळे रंगवून आपल्यासमोर उभे करतात. "तुम्ही रागवला आहात वहिनी, म्हणून असं म्हणताय, काही वेळानंतर तुम्ही विचार कराल तेव्हा लक्षात येईल तुमच्या, की सौदा काही महागात पडलेला नाही तुम्हाला, पाय काढता घेत गबदुल्या म्हणाला, सौदा..! हंss! अजून जन्मालाही न आलेल्या एका जीवाचा त्यानं पहिला श्वास घेण्यापूर्वीच केलेला सौदा... त्याच्या आईबाबानीच केलेला सौदा"२ या सारख्या सहज, प्रभावी, मार्मिक आणि वैशिष्ट्यपूर्ण वाक्यरचनेमुळे त्यांच्या कथेत भाषेचा बोजडपणा जाणवत नाही. सहजता या वैशिष्ट्यामुळे विज्ञानातील अवघड संकल्पनादेखील सोप्या पद्धतीने कथेच्या माध्यमातून मांडली आहे. डॉ. बाळ फोंडके यांची विज्ञानकथा लेखनातील भाषाशैली साधी, सरळ, सोपी व ओघवती असून त्यांच्या लिखाणात अलंकारिकता आहे. मध्यम वर्गीयांचा वावर त्यांच्या विज्ञानकथांमध्ये असल्यामुळे नागर बोलीभाषेचा वापर त्यांनी केला आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

कधीकधी बाळ फोंडके यांची लेखनशैली स्वैर ही बनते. अर्थात त्यामुळे त्यांच्या कथा रंजक बनल्या आहेत. लेखकाच्या भाषाशैलीमध्ये एक प्रकारचा गोडवा आहे. पात्रांच्या ठिकाणी असलेला प्रामाणिकपणा, विनम्र व सेवाभावीवृत्ती, निष्ठा व स्वाभिमान यांचा प्रत्यय नेमकेपणाने त्यांच्या कथांमधून येतो.

डॉ. जयंत नारळीकर हे विज्ञानकथा लेखन करणारे अग्रगण्य, सुप्रसिध्द व महत्त्वाचे लेखक आहेत. मराठी भाषेपेक्षा हिंदी व इंग्रजी भाषेचा अधिक संपर्क असल्यामुळे त्यांच्या मराठी विज्ञानकथा लेखनात अनेक हिंदी व इंग्रजी शब्द सहजपणे आले आहेत. आणि तेथे ते चपखल बसले आहेत. त्यांच्या मराठी विज्ञानकथा या श्रेष्ठ दर्जाच्या आहेत. डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकथांची भाषा ही प्रामुख्याने प्रमाणभाषा आहे. नारळीकर प्रमाणभाषेच्या वापराबरोबर अनेक संस्कृत आणि इंग्रजी शब्दांचा वापर त्यांच्या विज्ञानकथा लेखनात लिलया करतात. त्यांच्या विज्ञानकथांमध्ये अनेक ठिकाणी मराठी व इंग्रजी मिश्रित वाक्यरचना केलेली आपल्याला पाहायला मिळते. उदा. "तो प्रोसेस केला असल्याने फेक असण्याची शंका घेण्याचे कारण नव्हते", किंवा टूबी ऑन द सेफर साइड" अशी अनेक वाक्ये त्यांच्या विज्ञानकथा लेखनामध्ये आली आहेत. नारळीकर यांच्या भाषेत इंग्रजी शब्द वैपुल्याने येतात. पण ते पुष्कळदा शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द असतात. पाश्चात्त्य जीवनशैली यातून आलेल्या वस्तू, कल्पना यांचे द्योतक शब्द असतात. मराठीने आत्मसात केलेले इंग्रजी शब्द ते सर्रास वापरतात. त्यांच्या विज्ञानकथांमध्ये इंग्रजी बरोबरच संस्कृत शब्ददेखील सर्रासपणे वापरलेले दिसतात. त्यांच्या विज्ञानकथा वाचतांना संस्कृतमधील अनेक शब्द, वाक्ये यांचा वापर केलेला दिसून येतो. उदा. आख्यात, मस्तिक, प्रस्थ, गुप्त यंत्रणा यासारख्या अनेक संस्कृत शब्दांचा वापर ते करतात. अशा अनेक संस्कृत शब्दावलीच्या सहजपणे वापरामुळे त्यांच्या कथेतील भाषेला एक वेगळाच बाज येतो. इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत शब्दांनी नारळीकरांच्या विज्ञानकथांची भाषाशैली समृद्ध झाली आहे. पात्रांचे व्यक्तिमत्त्व, स्थळ-काळ, प्रसंग, संदर्भ यांना अनुसरून भाषेचा वापर उचित व्हावा अशी अपेक्षा असते. नारळीकरांनी हे पथ्य पाळलेले दिसते. विविध कारणांनी देशविदेशांशी त्यांचा संबंध आल्याने या परस्परभिन्न संस्कारांमुळे त्यांच्या कथा सृष्टीत निरनिराळ्या संस्कृतीतील अनेक भाषाविशेष दिसून येतात.

निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकथांचा भाषिक अंगाने विचार करता, त्यांच्या कथा भाषिकदृष्ट्या उत्कृष्ट दर्जाच्या आहेत. प्रसंग चित्रण करण्याची लेखकाची हातोटी, चिंतनशील स्वगत, नाट्यपूर्ण संवाद लेखन, विचारपूर्वक छोटे - छोटे वाक्य, शब्दाशब्दातून जाणवणारी सूचकता ही त्यांच्या विज्ञानकथेच्या भाषा रचनेची प्रथम दर्शनी दिसणारी वैशिष्ट्ये आहेत. "सर, इथले मानव जिवंत आहेत. मी त्यांच्याशी संपर्क साधतो. त्यांची परवानगी घेतो. आणि तुम्हाला त्यांच्याकडे नेतो सर ! 'ठीक आहे."३ यामधून पात्रांच्या भाषेतील नम्रपणा हा वाचकांच्या मनावर छाप पाडणारा आहे. लेखकाने त्यांच्या कथेत प्रसंगानुरूप भाषा योजना केली आहे. स्थळ, काळ, त्या व्यक्तीचे वय, तिच्या भोवतालचे वातावरण, ग्रामीण-शहरी अंतराळ अशा सर्व गोष्टींचा विचार करून घाटे यांनी भाषेची योजना केलेली दिसते. निरंजन घाटे यांनी कथा लेखनासाठी शहरी बोलीभाषेचा वापर केला आहे. एकूणच विज्ञान साहित्याच्या भाषेबाबत मत व्यक्त करताना श्री. गजानन क्षीरसागर म्हणतात, "अमुकच एक प्रतिशब्द वापरावा, असा आग्रह न धरता लेखकाला लिहू द्यावे. नवे शब्द घडू द्यावेत. मग शब्दांना त्याचे अर्थ मागाहून आपोआप प्राप्त होत जातील. आणि विज्ञानाच्या बोलीभाषेत ते शब्द कालांतराने चपखल बसतील अर्थात चूक वाटले तर गळूनही पडतील. शब्दकोशात एका शब्दाचे दोन अर्थ दिलेले असतात. यातून हेच स्पष्ट होते की, तो शब्द निरनिराळ्या अर्थी उपयोगात आणूनही वाचकाला अभिप्रेत असाच नेमका अर्थ व्यक्त करण्याची भाषासमृद्धी साधलेली आहे. विज्ञानाबाबतही अशीच लवचिकता सांभाळी गेली, तर अशा लेखनाचा प्रयत्न करण्याची भीती नवलेखकांना वाटणार नाही व अशा लेखनाला बहर येईल."४ अलंकार प्रचूर भाषेच्या साहाय्याने निरंजन घाटे यांच्या कथा उत्तम दर्जाच्या झाल्या आहेत. विज्ञानातील अनेक पारिभाषिक शब्द निरंजन घाटे जशेच्या तशे वापरत नाहीत, त्यांना मराठी पर्यायी शब्द वापरण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. विज्ञानकथा लेखक लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञानकथेतील भाषा ही प्रमाण भाषा आहे. त्यांनी प्रमाण भाषेचा वापर केला आहे. तर प्रसंगानुरूप काही ठिकाणी नागरबोली भाषेची योजना केलेली दिसते. काही डॉक्टर, मानसोपचार तज्ज्ञ डॉक्टर किंवा एखाद्या युनिटचा प्रमुख असेल तर त्याच्या भाषेत शिष्टता दिसते. कथेचा आशय फुलविताना त्यांच्या कथेच्या भाषेत तोंडाचा चंबू करणे, जीव कासावीस होणे, नाकाला मिरच्या झोंबणे, मनाचा बांध फुटणे इ. वाक्प्रचार व म्हणींचा चपखलपणे वापर केला आहे. "इंटरव्ह्यूच्या अगदी शेवटी एकानं विचारलं, क्रोयोनिक्स म्हणजे काय? याची माहिती आहे तुम्हाला,' 'हो क्रोयोनिक्स म्हणजे मृत शरीर. ऊणे १९६० अंश सेल्सिअस ह्या म्हणजे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

नायट्रोजनच्या गोठणबिंदूच्या तापमानाला ठेवले तर ते जसचं तसं राहतं"५ असे नाट्यपूर्ण, चुरचुरीत व खटकेबाज संवाद लिहून कमीत कमी शब्दांतून मोठा आशय प्रकट करण्याचे लेखकाचे सामर्थ्य त्यांच्या विज्ञानकेथेत दिसून येते. लक्ष्मण लोंढे यांनी परग्रहावरील मानवासाठी किंवा एखाद्या जीवासाठी वेगळी भाषा योजना केली नसून परग्रहावरील पात्रेदेखील त्यांच्या कथेमध्ये प्रमाण भाषेतच बोलतात. संजय ढोले यांच्या विज्ञानकथेतील भाषा ही संवाद स्वरुपाची आहे. कथेतील पात्र चित्रण करताना भाषिक सामर्थ्याने ते हुबेहूब पात्र वाचकांच्या डोळ्यासमोर उभे करतात. " डॉ. दयानंद ऋषी प्रसिद्ध जैवतंत्रज्ञ, चालिशीचे, थोडे बुटके, गोरटेला वर्ण, बांधेसूद शरीरयष्टी देखण व्यक्तिमत्त्व." ६ संजय ढोले यांच्या विज्ञानकथेत सरळ, साधी, नेमकी, विज्ञाननिष्ठ भाषाशैली आहे. आवश्यक त्याठिकाणी वैज्ञानिक संज्ञा व मानवी जीवनाचे संदर्भ हे औचित्यपूर्ण वापरले आहेत.

निष्कर्ष :

१. साहित्यामध्ये भाषिक परिणाम साधण्याला अधिक महत्त्व असते. अलंकारिकता, उपमा, रूपके यांना साहित्याच्या भाषेत महत्त्वाचे स्थान असते.

२. कथेची भाषा सामान्यत: गद्यसदृश, नेहमीच्या वापरातील भाषेपेक्षा वेगळी व्यवहार भाषेचा आभास निर्माण करणारी असते. कथाकार कथेसाठी जी भाषा निवडीत असतो. त्याला ती त्याच्या समाजाकडून प्राप्त झालेली असते.

३. डॉ. बाळ फोंडके यांची विज्ञानकथा लेखनातील भाषाशैली साधी, सरळ, सोपी व ओघवती असून त्यांच्या भाषेमध्ये अलंकारिकतेला वाव आहे.

४. डॉ. नारळीकरांच्या विज्ञानकथेत प्रमाणभाषा वापराबरोबरच इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत शब्द वापरामुळे भाषेला एक वेगळाच बाज आला असून त्यांच्या कथा भाषिकदृष्ट्या अधिक समृद्ध झाल्या आहेत.

५. निरंजन घाटे यांच्या विज्ञानकथांचा भाषिकदृष्ट्या विचार करता त्यांच्या कथा उत्कृष्ट दर्जाच्या आहेत. प्रसंग चित्रण करण्याची लेखकाची हातोटी, चिंतनशील स्वगत, नाट्यपूर्ण संवाद लेखन विचारपूर्वक छोटे - छोटे वाक्य, शब्दाशब्दातून जाणवणारी सूचकता ही त्यांच्या विज्ञानकथेच्या भाषा रचनेची प्रथम दर्शनी दिसणारी वैशिष्ट्ये आहेत.

संदर्भ:

१) फोंडके बाळ – 'कालवलय' अस्मिता प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, ऑगष्ट २०००,पृ. क्र.१२.

२) तत्रैव - पृ. क्र. ३.

३) घाटे निरंजन – 'मृत्यूदूत' , रविराज प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९९७ , पृ. क्र. २२.

४) क्षीरसागर गजानन – 'विज्ञानसाहित्य आणि संकल्पना', (संपा.) कुलकर्णी व. दि. आणि इतर, निहारा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती ऑक्टो. १९९०, पृ. क्र. ३७.

५) लोंढे लक्ष्मण – 'रिमोट कंट्रोल', रविराज प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९९८ पृ. क्र.५ व ६.

६) ढोले संजय – 'प्रेमाचा रेणू' मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्रथमावृत्ती ऑक्टो. २००७ पृ. क्र. ८.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

भारतीय निवडणूक आयोगाचे डिजिटल उपक्रम आणि मतदार सहभाग: एक अभ्यास

रोशन पन्नालाल मावळे

राज्यशास्त्र, सहा. प्राध्यापक – राज्यशास्त्र विभाग (क.ब.चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव)

Manuscript ID:
JRD -2026-180131
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 145-150
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश :

भारतीय लोकशाहीची प्रभावी अंमलबजावणी ही पारदर्शक, विश्वासार्ह आणि सर्वसमावेशक निवडणूक प्रक्रियेवर अवलंबून आहे. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेल्या भारतामध्ये निवडणूक व्यवस्थापन हे एक मोठे आव्हान आहे. या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने विविध डिजिटल उपक्रम राबविले आहेत. मतदार सेवा पोर्टल, व्होटर हेल्पलाईन ॲप, सी-विजिल ॲप, सोशल मीडिया मोहिमा, ईव्हीएम-व्हीव्हीपॅट प्रणाली, वेब कास्टिंग आणि स्वीप कार्यक्रम या माध्यमातून मतदारांना सक्षम बनविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. सदर संशोधन लेखात भारतीय निवडणूक आयोगाच्या डिजिटल उपक्रमांचा मतदार सहभागावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी दुय्यम माहितीवर आधारित वर्णनात्मक आणि गुणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की डिजिटल उपक्रमांमुळे मतदार नोंदणी सुलभ झाली असून विशेषतः तरुण मतदारांचा सहभाग वाढला आहे. तथापि डिजिटल विभाजन, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, साइबर सुरक्षा, चुकीची माहिती आणि तांत्रिक अडचणी यांसारखी आव्हाने अद्यापही कायम आहेत. या आव्हानांवर मात केल्यास डिजिटल उपक्रमांच्या माध्यमातून भारतीय लोकशाही अधिक बळकट व समावेशक करता येईल.

मुख्य शब्द: *भारतीय निवडणूक आयोग, डिजिटल उपक्रम, मतदार सहभाग, लोकशाही, ई-गव्हर्नन्स, निवडणूक प्रक्रिया, माहिती तंत्रज्ञान*

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाहीची मजबूती ही निवडणूक प्रक्रियेच्या पारदर्शकतेवर आणि नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर अवलंबून आहे. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारताला निवडणूक व्यवस्थापनात अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आणि मतदार सहभाग वाढवण्यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने विविध डिजिटल उपक्रम राबविले आहेत. डिजिटल क्रांतीच्या या युगात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून निवडणूक प्रक्रिया अधिक सुलभ, पारदर्शक आणि समावेशक बनविण्याचा प्रयत्न निवडणूक आयोगाने केला आहे. भारतीय निवडणूक आयोग स्थापनेच्या सुरुवातीच्या काळात निवडणूक प्रक्रिया पूर्णपणे हस्तलिखित आणि कागदावर आधारित होती, परंतु कालांतराने तंत्रज्ञानाच्या विकासासोबतच निवडणूक व्यवस्थापनातही आमूलाग्र बदल घडून आले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
रोशन पन्नालाल मावळे, राज्यशास्त्र, सहा. प्राध्यापक – राज्यशास्त्र विभाग. (क.ब.चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव)

How to cite this article:
मावळे, . रोशन . पन्नालाल . (*2026*). भारतीय निवडणूक आयोगाचे डिजिटल उपक्रम आणि मतदार सहभाग: एक अभ्यास. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 145–150.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18834037

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18834037
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

डिजिटल उपक्रमांचा वापर करून निवडणूक आयोगाने मतदार यादी तयार करणे, मतदार ओळखपत्र वितरण, मतदार जागृती मोहिमा आणि निवडणूक व्यवस्थापनात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत आहे. या संशोधन लेखाद्वारे निवडणूक आयोगाच्या विविध डिजिटल उपक्रमांचा मतदार सहभागावरील परिणाम समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व

भारतीय निवडणूक आयोगाच्या डिजिटल उपक्रमांचा मतदार सहभागावरील प्रभाव समजून घेणे लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. तसेच या संशोधनातून तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून मतदारांचा सहभाग वाढविण्याच्या संधी आणि आव्हाने समजून घेता येतील. यासोबतच डिजिटल विभाजन, साइबर सुरक्षा, डिजिटल साक्षरता यासारख्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर भर देण्यात आलेला आहे. हे संशोधन धोरणकर्त्यांना आणि संशोधकांना उपयुक्त ठरेल. सर्वसमावेशक मतदार सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी या संशोधनातील निष्कर्ष महत्त्वाचे आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतीय निवडणूक आयोगाच्या डिजिटल उपक्रमांचा अभ्यास करणे.

२. डिजिटल उपक्रमांचा मतदार सहभागावरील प्रभाव समजून घेणे.

३. डिजिटल उपक्रम राबविताना येणाऱ्या अडचणी आणि आव्हानांची ओळख करणे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन हे वर्णनात्मक स्वरूपाचे असुन दुय्यम माहितीच्या आधारे अभ्यास केला आहे. निवडणूक आयोगाच्या अधिकृत वेबसाइट, अहवाल, शासकीय दस्तऐवज, शोधनिबंध, वर्तमानपत्रे यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. गुणात्मक पद्धतीचा अवलंब करून माहितीचे विश्लेषण केले आहे. अशा प्रकारे या संशोधनात बहुआयामी दृष्टिकोनातून निवडणूक आयोगाच्या डिजिटल उपक्रमांचा अभ्यास केला आहे.

विषय विवेचन

भारतीय निवडणूक आयोगाचे डिजिटल उपक्रम

भारतीय निवडणूक आयोगाने गेल्या दोन दशकांत लोकशाही प्रक्रियेला अधिक पारदर्शक, सुलभ आणि सहभागी बनविण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण डिजिटल उपक्रम राबविले आहेत. या उपक्रमांचा मुख्य उद्देश मतदारांना सक्षम बनवणे, त्यांना माहिती उपलब्ध करून देणे आणि निवडणूक प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढवणे हा आहे.

मतदार सेवा पोर्टल

मतदार सेवा पोर्टल हा निवडणूक आयोगाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा डिजिटल उपक्रम आहे. या पोर्टलद्वारे नागरिक घरबसल्या मतदार यादीत नाव नोंदवू शकतात, आपले नाव मतदार यादीत आहे की नाही हे तपासू शकतात आणि मतदार ओळखपत्रासाठी अर्ज करू शकतात. हे पोर्टल मतदारांसाठी एक एकात्मिक मंच म्हणून काम करतो जिथे त्यांना निवडणुकीशी संबंधित सर्व सेवा एकाच ठिकाणी उपलब्ध होतात. या पोर्टलवर मतदार यादीतील माहिती सुधारण्यासाठी, पत्ता बदलासाठी आणि इतर तपशील अद्यावत करण्यासाठीही सुविधा उपलब्ध करण्यात आल्या आहेत. मतदार सेवा पोर्टलच्या माध्यमातून नागरिकांना भौतिक कार्यालयात जाण्याची गरज नसल्यामुळे त्यांचा वेळ आणि श्रम वाचतो.

व्होटर हेल्पलाईन ॲप

व्होटर हेल्पलाईन ॲप हे निवडणूक आयोगाने विकसित केलेले एक मोबाईल ॲप्लिकेशन आहे जे मतदारांना त्यांच्या मोबाईल फोनवर विविध सेवा प्रदान करते. या ॲपद्वारे मतदार आपले मतदान केंद्र शोधू शकतात, मतदार यादीत नाव तपासू शकतात, नवीन मतदार नोंदणी करू शकतात आणि मतदार ओळखपत्रासाठी अर्ज करू शकतात. हे ॲप अनेक भाषांमध्ये

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

उपलब्ध आहे ज्यामुळे देशातील विविध भाषिक प्रदेशातील नागरिकांना त्याचा लाभ घेता येतो. या ॲपमध्ये आधार आधारित प्रमाणीकरणाची सुविधा देखील उपलब्ध करण्यात आली आहे जी नोंदणी प्रक्रियेला अधिक सुरक्षित आणि विश्वासार्ह बनवते.

सी-विजिल ॲप

सी-विजिल ॲप हे निवडणूक आयोगाचे एक अभूतपूर्व उपक्रम आहे जे नागरिकांना आचारसंहितेचे उल्लंघन नोंदविण्याची संधी देते. या ॲपद्वारे कोणत्याही नागरिकाला निवडणूक प्रचार दरम्यान आचारसंहितेचे उल्लंघन दिसल्यास ते फोटो किंवा व्हिडिओसह तक्रार नोंदवू शकतो. या तक्रारींचा त्वरित निपटारा करण्यासाठी निवडणूक अधिकारी बांधील असतात. या ॲपमुळे निवडणूक प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढला आहे आणि आचारसंहितेची अंमलबजावणी अधिक प्रभावी झाली आहे. सी-विजिल ॲपमध्ये भौगोलिक स्थान आणि वेळेचे तपशील स्वयंचलितपणे नोंदवले जातात ज्यामुळे तक्रारींची सत्यता तपासणे सोपे होते.

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म

निवडणूक आयोगाने सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर देखील सक्रिय उपस्थिती निर्माण केली आहे. फेसबुक, ट्विटर, इन्स्टाग्राम आणि युट्यूब यासारख्या माध्यमांवर निवडणूक आयोगाची अधिकृत खाते आहेत जिथे नियमितपणे मतदार जागृतीसंबंधी माहिती, मार्गदर्शक व्हिडिओ आणि निवडणुकीशी संबंधित अद्यावत माहिती प्रसिद्ध केली जाते. या माध्यमांतून विशेषतः तरुण मतदारांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले आहे. निवडणूक आयोगाने डिजिटल माध्यमांद्वारे अनेक सृजनशील मोहिमा राबविल्या आहेत ज्यात प्रसिद्ध व्यक्तिमत्त्वे, खेळाडू आणि कलाकार यांचा सहभाग घेतला जातो.

EVM आणि VVPAT

इलेक्ट्रॉनिक व्होटिंग मशीन आणि व्होटर व्हेरिफाएबल पेपर ऑडिट ट्रेल या तंत्रज्ञानाचा वापर करून मतदान प्रक्रिया अधिक पारदर्शक आणि विश्वासार्ह बनविण्यात आली आहे. व्हीव्हीपॅट प्रणालीमुळे मतदारांना त्यांच्या मताची पडताळणी करण्याची संधी मिळते. इलेक्ट्रॉनिक व्होटिंग मशीनच्या वापरामुळे मतमोजणी प्रक्रिया जलद आणि अचूक झाली आहे. निवडणूक आयोगाने या यंत्रांची नियमित चाचणी घेण्यासाठी आणि त्यांची विश्वासार्हता सिद्ध करण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या आहेत.

वेब कास्टिंग आणि व्हिडिओग्राफी

वेब कास्टिंग आणि व्हिडिओग्राफी या तंत्रांचा वापर करून मतदान केंद्रांवरील कार्यवाहीचे थेट प्रक्षेपण केले जाते. यामुळे निवडणूक अधिकारी दूरस्थपणे मतदान केंद्रांवर लक्ष ठेवू शकतात आणि कोणत्याही अनियमिततेचा त्वरित प्रतिसाद देऊ शकतात. या तंत्रज्ञानामुळे मतदान केंद्रांवरील गुंडगिरी, धमकावणे किंवा इतर अनियमितता रोखण्यात मदत होते. संवेदनशील मतदान केंद्रांवर या तंत्रज्ञानाचा विशेष वापर केला जातो. निवडणूक परिणामांचे प्रसारण देखील डिजिटल माध्यमातून जलद आणि पारदर्शकपणे केले जाते. निवडणूक आयोगाच्या वेबसाइटवर मतमोजणीचे थेट अद्यतन उपलब्ध असते ज्यामुळे मतदार आणि उमेदवार वास्तविक वेळेत परिणाम पाहू शकतात. यामुळे अफवांना आळा बसतो आणि निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढते. मतमोजणी केंद्रांवरील सीसीटीव्ही कॅमेऱ्यांचे थेट प्रक्षेपण देखील उपलब्ध केले जाते.

SVEEP कार्यक्रम

निवडणूक आयोगाने स्वीप अर्थात सिस्टेमॅटिक व्होटर्स एज्युकेशन अँड इलेक्टोरल पार्टिसिपेशन या कार्यक्रमांतर्गत डिजिटल माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत ऑनलाइन स्पर्धा, प्रश्नमंजुषा, सोशल मीडिया चॅलेंज आणि डिजिटल मोहिमा राबविल्या जातात. या मोहिमांमध्ये विशेषतः प्रथमवेळच्या मतदारांना लक्ष्यित केले जाते

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

आणि त्यांना मतदानाचे महत्त्व समजावून सांगितले जाते. यामध्ये ऑनलाइन शपथविधी, व्हर्च्युअल कार्यक्रम आणि डिजिटल मार्गदर्शक सामग्री समाविष्ट असते.

डिजिटल उपक्रमांचा मतदार सहभागावरील प्रभाव

निवडणूक आयोगाच्या डिजिटल उपक्रमांनी मतदार सहभागावर सकारात्मक परिणाम केला आहे. मतदार नोंदणी प्रक्रिया सुलभ झाल्यामुळे मतदार यादीत नावे नोंदवण्याचे प्रमाण वाढले आहे. विशेषतः तरुण मतदारांमध्ये या सुविधांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. ऑनलाइन नोंदणी सुविधेमुळे शहरी भागातील कामकाजी लोकांना आणि विद्यार्थ्यांना नोंदणी करणे सोपे झाले आहे. डिजिटल माध्यमांद्वारे मतदार जागृती मोहिमा अधिक प्रभावी झाल्या आहेत. सोशल मीडियावरील मोहिमांमुळे लाखो नागरिकांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले आहे. विशेषतः तरुण पिढी जी सोशल मीडियावर अधिक सक्रिय आहे तिच्यापर्यंत संदेश पोहोचविणे सोपे झाले आहे. निवडणूक आयोगाने राबविलेल्या हॅशटॅग मोहिमा आणि डिजिटल चॅलेंज यांना उत्तम प्रतिसाद मिळाला आहे.

व्होटर हेल्पलाईन आणि सी-विजिल ॲपमुळे ॲपमुळे मतदारांना त्यांच्या मतदान केंद्राची माहिती मिळणे सोपे झाले आहे. अनेक मतदार आपले मतदान केंद्र कोठे आहे हे माहित नसल्याने मतदान करत नाहीत. या ॲपमुळे मतदार सहजपणे आपले मतदान केंद्र शोधू शकतात आणि नागरिक आचारसंहितेचे उल्लंघन ज्या ठिकाणी होत आहे ती माहिती नोंदवून निष्पक्ष निवडणुकीत योगदान देऊ शकतात. या ॲपद्वारे हजारो तक्रारी नोंदवल्या गेल्या आहेत आणि त्यांचे त्वरित निराकरण केले गेले आहे. यामुळे मतदारांमध्ये निवडणूक प्रक्रियेविषयी विश्वास वाढला आहे. इलेक्ट्रॉनिक व्होटिंग मशीन आणि व्हीव्हीपॅट प्रणालीमुळे मतदान प्रक्रिया जलद आणि कार्यक्षम झाली आहे. व्हीव्हीपॅट प्रणालीमुळे मतदारांना त्यांच्या मताची पडताळणी करता येते ज्यामुळे मतदान प्रक्रियेत त्यांचा विश्वास वाढला आहे.

वेब कास्टिंग आणि व्हिडिओग्राफीमुळे मतदान प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढली आहे. मतदार यांना खात्री आहे की त्यांच्या मतांची योग्य मोजणी होईल आणि कोणत्याही प्रकारची गैरप्रकार होणार नाही. यामुळे मतदारांमध्ये निवडणूक प्रक्रियेविषयी विश्वास वाढला आहे आणि त्यामुळे मतदान सहभाग वाढण्यास मदत झाली आहे. डिजिटल माध्यमातून निवडणूक परिणामांचे त्वरित प्रसारण केल्याने मतदारांना परिणामांबद्दल जलद माहिती मिळते. स्वीप कार्यक्रमांतर्गत राबविल्या जाणाऱ्या डिजिटल मोहिमांनी विशेषतः तरुण मतदारांमध्ये जागृती निर्माण केली आहे. डिजिटल उपक्रमांमुळे दिव्यांग मतदारांसाठी देखील मतदान प्रक्रिया सुलभ झाली आहे. ऑनलाइन सुविधांमुळे त्यांना घरबसल्या अनेक सेवा उपलब्ध होतात. काही ठिकाणी वेबकॅमद्वारे दिव्यांग मतदारांसाठी विशेष व्यवस्था केली गेली आहे. डिजिटल साक्षरता मोहिमांमुळे ग्रामीण भागातील मतदारांना देखील या सुविधांचा लाभ घेता येत आहे. ग्रामीण भागात मोबाईल फोनचा वापर वाढत असल्याने व्होटर हेल्पलाईन ॲप सारख्या सुविधांचा लाभ ग्रामीण मतदारांनाही मिळू लागला आहे.

डिजिटल उपक्रम राबविताना येणाऱ्या अडचणी आणि आव्हाने

डिजिटल विभाजन :

निवडणूक आयोगाच्या डिजिटल उपक्रमांनी मतदार सहभाग वाढविण्यात यश मिळवले असले तरी हे उपक्रम राबविताना अनेक अडचणी आणि आव्हाने येतात. डिजिटल विभाजन हे सर्वात मोठे आव्हान समोर येत आहे.

भारतात अजूनही मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्येला इंटरनेट आणि डिजिटल सुविधा उपलब्ध नाहीत. ग्रामीण भागात आणि दुर्गम प्रदेशात इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी अजूनही एक मोठी समस्या आहे. अशा ठिकाणी डिजिटल उपक्रमांचा लाभ मर्यादित प्रमाणात होतो. आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांना स्मार्टफोन किंवा इंटरनेट सुविधा परवडत नाहीत ज्यामुळे त्यांना या सुविधांपासून वंचित राहावे लागते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

डिजिटल साक्षरता

डिजिटल साक्षरतेचा अभाव हे आणखी एक गंभीर आव्हान आहे. अनेक नागरिकांना विशेषतः वयस्क आणि वृद्ध नागरिकांना डिजिटल उपकरणे वापरता येत नाहीत. त्यांना स्मार्टफोन किंवा कॉम्प्युटर वापरणे अवघड असते. ऑनलाइन फॉर्म भरणे, ॲप डाउनलोड करणे आणि वापरणे यासारख्या गोष्टी त्यांच्यासाठी आव्हानात्मक असतात. अशा परिस्थितीत हे नागरिक डिजिटल सुविधांचा लाभ घेऊ शकत नाहीत आणि पारंपारिक पद्धतींवर अवलंबून राहतात. भाषा देखील एक अडथळा असू शकते कारण सर्व ॲप्लिकेशन आणि वेबसाइट सर्व स्थानिक भाषांमध्ये उपलब्ध नसतात.

साइबर सुरक्षा

साइबर सुरक्षा आणि डेटा गोपनीयता या गंभीर चिंतेचे विषय आहेत. डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर मतदारांची वैयक्तिक माहिती संकलित केली जाते जी सुरक्षित ठेवणे आवश्यक आहे. हॅकिंग, डेटा चोरी आणि साइबर हल्ले यांचा धोका नेहमी असतो. मतदार यादीतील माहिती संवेदनशील असते आणि तिचा गैरवापर होऊ शकतो. निवडणूक प्रक्रियेत कोणत्याही प्रकारच्या साइबर हस्तक्षेपामुळे लोकशाही प्रक्रियेवर गंभीर परिणाम होऊ शकतो. इलेक्ट्रॉनिक व्होटिंग मशीनच्या सुरक्षिततेबाबत देखील वेळोवेळी शंका व्यक्त केल्या जातात. तांत्रिक बिघाड आणि तांत्रिक समस्या या निवडणूक दिवशी मोठे आव्हान असू शकतात. सर्व्हर खचणे, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी बंद पडणे, उपकरणांमध्ये बिघाड यामुळे निवडणूक प्रक्रिया विस्कळीत होऊ शकते.

चुकीची माहिती आणि दुष्प्रचार

चुकीची माहिती आणि दुष्प्रचार हे सोशल मीडियाच्या युगात मोठे आव्हान आहे. निवडणुकीच्या काळात सोशल मीडियावर मोठ्या प्रमाणात चुकीची माहिती पसरविली जाते. खोट्या बातम्या, फेक न्यूज आणि हेराफेरी केलेले व्हिडिओ आणि फोटो पसरविले जातात. यामुळे मतदारांची दिशाभूल होऊ शकते आणि निवडणूक प्रक्रियेवर परिणाम होऊ शकतो. अशा चुकीची माहिती ओळखणे आणि त्यावर कारवाई करणे हे निवडणूक आयोगासाठी आव्हान आहे. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर नियंत्रण ठेवणे कठीण आहे.

प्रशिक्षणाची कमतरता

प्रशिक्षणाची कमतरता हे आणखी एक महत्त्वाचे आव्हान आहे. निवडणूक कार्यकर्ते, मतदान अधिकारी आणि इतर कर्मचारी यांना डिजिटल प्रणाली वापरण्याचे योग्य प्रशिक्षण मिळाले नाही तर प्रणाली कार्यक्षमतेने काम करू शकत नाही. मोठ्या प्रमाणावर कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे हे वेळखाऊ आणि खर्चिक आहे. प्रत्येक निवडणुकीसाठी नवीन कर्मचारी नेमले जातात ज्यांना प्रत्येक वेळी प्रशिक्षण देणे आवश्यक असते.

कायदेशीर आव्हाने

कायदेशीर आणि नियामक आव्हाने देखील अस्तित्वात आहेत. डिजिटल प्रणालींसाठी योग्य कायदेशीर चौकट आवश्यक असते. साइबर गुन्ह्यांसाठी कठोर कायदे आवश्यक आहेत. डेटा संरक्षण कायदे अद्ययावत असले पाहिजेत. अनेकवेळा कायदे तंत्रज्ञानाच्या विकासाच्या गतीने बदलत नाहीत ज्यामुळे पार पाडण्यात अडचणी येतात. नियामक यंत्रणा मजबूत असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

भारतीय निवडणूक आयोगाच्या डिजिटल उपक्रमांनी लोकशाही प्रक्रियेला नवीन दिशा दिली आहे. मतदार सेवा पोर्टल, व्होटर हेल्पलाईन ॲप, सी-विजिल ॲप, इलेक्ट्रॉनिक व्होटिंग मशीन, सोशल मीडिया मोहिमा आणि इतर डिजिटल उपक्रमांनी मतदारांना सक्षम बनविले आहे. या उपक्रमांमुळे मतदार नोंदणी सुलभ झाली आहे, मतदार जागृती वाढली आहे आणि निवडणूक प्रक्रिया अधिक पारदर्शक झाली आहे. तथापि हे उपक्रम राबविताना अनेक आव्हाने आहेत. डिजिटल विभाजन, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, साइबर सुरक्षा चिंता, तांत्रिक समस्या, चुकीची माहिती आणि इतर अडचणी या उपक्रमांच्या प्रभावीतेत अडथळा आणतात. ग्रामीण भागात आणि आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांमध्ये या उपक्रमांचा लाभ मर्यादित प्रमाणात पोहोचतो. या आव्हानांवर मात करणे आवश्यक आहे जेणेकरून सर्व नागरिकांना डिजिटल सुविधांचा समान लाभ मिळेल.

भविष्यात या आव्हानांवर मात करण्यासाठी सर्वसमावेशक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. डिजिटल पायाभूत सुविधा सर्व भागात विकसित करणे, डिजिटल साक्षरता मोहिमा राबविणे, साइबर सुरक्षा मजबूत करणे, बहुभाषिक सामग्री उपलब्ध करणे आणि सर्वांसाठी डिजिटल प्रवेश सुलभ करणे आवश्यक आहे. एकंदरीत निवडणूक आयोगाच्या डिजिटल उपक्रमांनी भारतीय लोकशाहीला बळकटी दिली आहे. या उपक्रमांमुळे मतदार सहभाग वाढला आहे आणि निवडणूक प्रक्रिया अधिक समावेशक झाली आहे. भविष्यात या उपक्रमांचा विस्तार आणि सुधारणा करून सर्वसमावेशक लोकशाहीची दिशा मजबूत करता येईल.

संदर्भ:

1. शुक्ला आलोक, 'इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे (EVM) एक सत्यकथा', दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि., पुणे, २०१९
2. कुमार संजय, राय प्रविण, 'भारतातील मतदान वर्तनाचे मापण', SAGE Publications India Pvt. Ltd., नवी दिल्ली, २०१८
3. चतुर्वेदी, एस. "द डिजिटल ट्रान्सफॉर्मेशन ऑफ इंडियन इलेक्शन्स" (The Digital Transformation of Indian Elections). इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी, खंड १०, अंक १, २०२५, पृष्ठे २०-२५.
4. "मतदार आणि उमेदवारांकरिता विविध ॲप्लिकेशन्स... 'सी-व्हिजिल ॲप' आता मराठीमध्ये देखील उपलब्ध." महासंवाद, महाराष्ट्र शासन, ७ नोव्हेंबर २०२४, mahasamvad.in/148102/.
5. "निवडणूक आयोगाकडून डिजिटल मंचाचा वापर." महाराष्ट्र टाइम्स, मुंबई आवृत्ती, १३ मार्च २०१९.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था : संधी आणि आव्हाने

(Globalization and the indian Economy : Opportunities and challenges)

कु.भागीरथी भगतसिंग वसावे

जिजामाता शिक्षण संस्थेचे कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, नंदुरबार.

Email: bhagirathivasave18@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180132
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.151-153
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश :

जागतिकीकरण ही विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदयास आलेली एक महत्त्वाची आर्थिक, सामाजिक व तांत्रिक प्रक्रिया असून तिने जगातील राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थांना परस्परावलंबी बनवले आहे. भारताने १९९१ मध्ये उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG) धोरण स्वीकारल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणावर संरचनात्मक बदल घडून आले. या संशोधन लेखात जागतिकीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करून भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचा औद्योगिक, सेवा व कृषी क्षेत्रांवर झालेला परिणाम अभ्यासण्यात आला आहे. तसेच जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या संधी—जसे की परकीय गुंतवणूक, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, निर्यात वाढ आणि रोजगारनिर्मिती—यांचा आढावा घेण्यात आला आहे. त्याचबरोबर लघुउद्योगांवरील स्पर्धात्मक दबाव, आर्थिक असमानता, ग्रामीण-शहरी दरी आणि जागतिक बाजारपेठेवरील अवलंबित्व यांसारखी आव्हानेही अधोरेखित करण्यात आली आहेत. उपलब्ध द्वितीयक माहितीच्या आधारे असे निष्कर्ष काढता येतात की योग्य धोरणे, समावेशक विकास आणि कौशल्यविकासावर भर दिल्यास जागतिकीकरणाचे लाभ समाजाच्या सर्व घटकांपर्यंत पोहोचू शकतात.

मुख्य शब्द: *जागतिकीकरण, भारतीय अर्थव्यवस्था, उदारीकरण, खासगीकरण, औद्योगिक विकास, सेवा क्षेत्र, कृषी क्षेत्र, संधी, आव्हाने*

प्रस्तावना :

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि तांत्रिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन घडून आले. या परिवर्तनामागील प्रमुख कारण म्हणजे जागतिकीकरण. जागतिकीकरणामुळे जगातील विविध देशांमधील भौगोलिक आणि आर्थिक सीमा सैल झाल्या असून व्यापार, गुंतवणूक, भांडवल, तंत्रज्ञान, माहिती आणि सेवांचा मुक्त प्रवाह वाढला आहे. यामुळे जग एकमेकांशी अधिक जवळ आले असून जागतिक अर्थव्यवस्था परस्परावलंबी बनली आहे.

जागतिकीकरण ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक क्षेत्रांनाही प्रभावित करणारी बहुआयामी प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरणामुळे उत्पादन, वितरण, उपभोग आणि रोजगाराच्या पद्धतींमध्ये आमूलाग्र बदल झाले. विशेषतः विकसनशील देशांसाठी जागतिकीकरणाने विकासाच्या नव्या संधी निर्माण केल्या, मात्र त्याचबरोबर असमानता, स्पर्धा आणि अवलंबित्व यांसारखी आव्हानेही उभी केली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
कु.भागीरथी भगतसिंग वसावे, जिजामाता शिक्षण संस्थेचे कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, नंदुरबार.

How to cite this article:
वसावे, . भागीरथी . भगतसिंग . (*2026*). जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था : संधी आणि आव्हाने. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 151–153. https://doi.org/10.5281/zenodo.18834103*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18834103
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

भारताने १९९१ साली आर्थिक संकटाच्या पार्श्वभूमीवर उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG धोरण) स्वीकारले. या धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली गेली आणि देशाच्या विकास प्रक्रियेला वेग मिळाला. तथापि, जागतिकीकरणाचा प्रभाव सर्व घटकांवर समान नसून त्याचे सकारात्मक व नकारात्मक दोन्ही परिणाम दिसून येतात. म्हणूनच जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था यांचा अभ्यास करणे आज अत्यंत आवश्यक ठरते.

जागतिकीकरणाची संकल्पना:

जागतिकीकरण म्हणजे विविध देशांतील अर्थव्यवस्था, बाजारपेठा, समाज, संस्कृती आणि तंत्रज्ञान यांच्यातील वाढती परस्परसंबंध आणि परस्परावलंबनाची प्रक्रिया होय. या प्रक्रियेमध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार, परदेशी गुंतवणुकीचा वाढता प्रवाह, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा विस्तार, तंत्रज्ञान व माहितीचा वेगवान प्रसार आणि जागतिक पातळीवरील उत्पादन साखळ्यांचा विकास यांचा समावेश होतो. जागतिकीकरणामुळे वस्तू व सेवा जागतिक बाजारपेठेत उपलब्ध होतात, उत्पादन खर्च कमी होतो आणि स्पर्धा वाढते. यामुळे ग्राहकांना अधिक पर्याय, चांगली गुणवत्ता आणि तुलनेने कमी किमतीत वस्तू मिळतात. मात्र, याच प्रक्रियेमुळे स्थानिक उद्योगांवर ताण येतो आणि काही पारंपरिक व्यवसाय मागे पडतात.

भारतात जागतिकीकरणाचा प्रवेश:

स्वातंत्र्यानंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा अवलंब केला होता. परंतु १९८० च्या दशकाच्या अखेरीस वाढते परकीय कर्ज, व्यापार तूट आणि परकीय चलन साठ्याची कमतरता यामुळे भारत गंभीर आर्थिक संकटात सापडला. या संकटातून बाहेर पडण्यासाठी १९९१ साली भारत सरकारने उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण ही धोरणे स्वीकारली. या धोरणांमुळे आयात-निर्यात धोरणे सुलभ करण्यात आली, परकीय गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यात आले, सरकारी नियंत्रण कमी झाले आणि खाजगी क्षेत्राला संधी मिळाली. परिणामी भारतीय उद्योगांना जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध झाली आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वेगाने विस्तार झाला.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. जागतिकीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम अभ्यासणे.
3. जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या संधी आणि आव्हानांची ओळख करणे.
4. जागतिकीकरणातील आव्हानांवर उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन हे द्वितीयक माहितीवर आधारित आहे. यामध्ये पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल, RBI व IMF चे अहवाल, तसेच इंटरनेटवरील विश्वसनीय माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. उपलब्ध माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम:

औद्योगिक क्षेत्रावर परिणाम :

1. जागतिकीकरणामुळे भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची गुंतवणूक वाढली. त्यामुळे औद्योगिक उत्पादनात वाढ, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आणि उत्पादन गुणवत्तेत सुधारणा झाली.
2. ऑटोमोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि फार्मास्युटिकल्ससारख्या क्षेत्रांनी वेगाने प्रगती केली. मात्र, लघु व कुटीर उद्योगांना जागतिक स्पर्धेमुळे अडचणींचा सामना करावा लागला.

सेवा क्षेत्रावर परिणाम :

सेवा क्षेत्र हे जागतिकीकरणाचे सर्वाधिक लाभार्थी ठरले आहे. IT, BPO, बँकिंग, विमा आणि दूरसंचार क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक झाली. यामुळे रोजगारनिर्मिती वाढली आणि भारत जागतिक सेवा केंद्र म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

कृषी क्षेत्रावर परिणाम:

जागतिकीकरणामुळे भारतीय कृषी उत्पादनांना जागतिक बाजारपेठ मिळाली. निर्यात वाढली आणि आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर सुरू झाला. तथापि, जागतिक किमतींच्या चढ-उतारांचा थेट परिणाम शेतकऱ्यांवर होत असल्याने त्यांची आर्थिक अस्थिरता वाढली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या संधी :

1. जागतिकीकरणामुळे व्यापार व निर्यातीत वाढ झाली.
2. IT सेवा, कापड, औषधनिर्मिती, हस्तकला यांसारख्या क्षेत्रांनी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्थान मिळवले.
3. परदेशी गुंतवणुकीमुळे रोजगारनिर्मिती झाली आणि तंत्रज्ञान व व्यवस्थापन कौशल्यांचा विकास झाला.
4. तसेच ग्राहकांना अधिक पर्याय आणि चांगल्या गुणवत्तेच्या वस्तू उपलब्ध झाल्या.

जागतिकीकरणातील आव्हाने:

जागतिकीकरणामुळे लघुउद्योगांवर परकीय स्पर्धेचा दबाव वाढला. आर्थिक असमानता वाढली आणि ग्रामीण-शहरी दरी रुंदावली. परकीय बाजारपेठेवरील अवलंबित्वामुळे जागतिक आर्थिक संकटांचा परिणाम भारतावरही होऊ लागला. तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रात परकीय प्रभाव वाढल्याने स्थानिक परंपरांना धोका निर्माण झाला.

जागतिकीकरणातील आव्हानांवरील उपाययोजना:

1. लघु व कुटीर उद्योगांचे संरक्षण करणे.
2. कौशल्यविकासावर भर देणे, रोजगार सुरक्षा वाढवणे.
3. ग्रामीण विकासाला प्राधान्य देणे आणि समावेशक आर्थिक विकास साधणे या उपाययोजना आवश्यक आहेत.
4. परकीय गुंतवणुकीवर संतुलित धोरण अवलंबून राष्ट्रीय हित जपणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

जागतिकीकरण ही अपरिहार्य आणि सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी जागतिकीकरणाने विकासाच्या अनेक संधी निर्माण केल्या असल्या तरी त्यासोबत गंभीर आव्हानेही उभी केली आहेत. योग्य धोरणे, सामाजिक न्याय, शिक्षण आणि कौशल्यविकासावर भर दिल्यास जागतिकीकरणाचे लाभ समाजाच्या सर्व घटकांपर्यंत पोहोचू शकतात. स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण, ग्रामीण विकास आणि समतोल आर्थिक वाढ साध्य केल्यास भारत जागतिकीकरणाच्या युगात टिकाऊ आणि समावेशक विकास साधू शकतो.

संदर्भसूची:

1. मासिके, वृत्तपत्रे
2. इंटरनेट
3. आर्थिक विषयक पुस्तके
4. शोधनिबंध, अहवाल, वेबसाईट्स.
5. ऑनलाईन लेख, संशोधन पत्रे.
6. https://cleartax.in/s/globalisation-and-indian-economy

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

स्वातंत्रोत्तर हिंदी कहानी साहित्य में मूल्य-बोध
(मोहन राकेश और भीष्म साहनी के विशेष संदर्भ में)

उज्वला निंबा पाटील[1], डॉ.रोशनी पवार[2]

[1, 2] मू.जे. महाविद्यालय, जलगांव हिंदी विभाग,

Manuscript ID:
JRD -2026-180133
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.154- 157
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

शोधसार -

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य स्वतंत्र भारत की सामाजिक, राजनीतिक और मानसिक स्थितियों का सजीव प्रतिबिंब है। स्वतंत्रता के बाद उत्पन्न विभाजन, विस्थापन, साम्प्रदायिकता, मध्यवर्गीय संकट, नैतिक मूल्यों का ह्रास तथा व्यक्ति की आंतरिक कुंठा—इन सभी ने कहानी साहित्य को गहराई से प्रभावित किया। प्रस्तुत शोध-पत्र में मोहन राकेश और भीष्म साहनी की कहानियों के माध्यम से स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी में निहित मूल्यबोध का विश्लेषण किया गया है। मोहन राकेश व्यक्ति के आंतरिक जीवन और अस्तित्वगत संकट को केंद्र में रखते हैं, जबकि भीष्म साहनी सामाजिक-ऐतिहासिक यथार्थ और मानवीय मूल्यों की रक्षा पर बल देते हैं। दोनों की दृष्टियाँ भिन्न होते हुए भी स्वातंत्र्योत्तर मूल्यबोध को समृद्ध करती हैं।

मुख्य शब्द : *स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी, मूल्यबोध, मोहन राकेश, भीष्म साहनी, मानवीय मूल्य*

प्रस्तावना -

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य भारतीय समाज के बदलते सामाजिक, राजनीतिक और नैतिक परिदृश्य का सशक्त दस्तावेज़ है। स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् समाज में आशा, निराशा, संघर्ष, मोहभंग और आत्मचिंतन की मिश्रित मानसिकता विकसित हुई। इसका प्रभाव हिंदी कहानी पर स्पष्ट रूप से पड़ा। स्वतंत्रता के बाद उत्पन्न मोहभंग, मूल्य-संकट, सामाजिक असमानता, राजनीतिक भ्रष्टाचार और व्यक्ति के अस्तित्वगत प्रश्नों ने हिंदी कहानी को नई दिशा दी। इस शोध-पत्र का उद्देश्य स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में निहित सामाजिक, मानवीय, नैतिक, धार्मिक, आर्थिक,राजनीतिक मूल्य-बोध का विश्लेषण करना है। भीष्म साहनी, मोहन राकेश कथाकारों की प्रतिनिधि कहानियों के माध्यम से यह अध्ययन दर्शाता है कि हिंदी कहानी केवल यथार्थ का चित्रण नहीं करती, बल्कि मूल्य-निर्माण की प्रक्रिया में सक्रिय भूमिका निभाती है।

1947 में भारत की स्वतंत्रता केवल राजनीतिक परिवर्तन नहीं थी, बल्कि सामाजिक, मानसिक और सांस्कृतिक स्तर पर भी एक नई शुरुआत थी। स्वतंत्रता से पूर्व हिंदी कहानी साहित्य का मुख्य स्वर राष्ट्रीय चेतना और स्वतंत्रता संघर्ष रहा, किंतु स्वतंत्रता के पश्चात् साहित्यकारों के सामने नए प्रश्न खड़े हुए।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
उज्वला निंबा पाटील, मू.जे. महाविद्यालय, जलगांव हिंदी विभाग.

How to cite this article:
पाटील, . उज्वला . निंबा ., & पवार, . रोशनी . (*2026*). स्वातंत्रोत्तर हिंदी कहानी साहित्य में मूल्य-बोध. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 154–157.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18834218

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18834218
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

देश-विभाजन की त्रासदी, शरणार्थी समस्या, गरीबी, बेरोज़गारी, साम्प्रदायिकता, भ्रष्टाचार और नैतिक मूल्यों का ह्रास—इन सभी ने स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य को गहराई से प्रभावित किया। इन परिस्थितियों में हिंदी कहानी साहित्य ने समाज के यथार्थ और उसके मूल्यों को अभिव्यक्त करने का दायित्व निभाया।

स्वातंत्र्योत्तर कहानीकारों ने आदर्शवाद से हटकर जीवन के कटु यथार्थ को प्रस्तुत किया। इस काल की कहानियों में व्यक्ति और समाज के बीच बढ़ता तनाव, रिश्तों का विघटन और मूल्यों का संकट स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। इस काल की हिंदी कहानी ने समाज के बदलते यथार्थ को केंद्र में रखते हुए मूल्यबोध की नई परिभाषा प्रस्तुत की। आदर्शवादी दृष्टिकोण की जगह यथार्थवादी और अनुभवजन्य दृष्टि ने स्थान लिया। व्यक्ति, समाज और व्यवस्था के बीच के द्वंद्व को कहानीकारों ने संवेदनशीलता के साथ अभिव्यक्त किया।

मूल्यबोध' की अवधारणा:

'मूल्यबोध' से आशय उन नैतिक, सामाजिक और मानवीय मान्यताओं से है, जो मानव जीवन को दिशा प्रदान करती हैं। साहित्य में मूल्यबोध प्रत्यक्ष उपदेश के रूप में नहीं, बल्कि अनुभव और संवेदना के रूप में अभिव्यक्त होता है| स्वातंत्र्योत्तर काल में मूल्य स्थिर न होकर परिवर्तनशील हो गए। वे घटनाओं और पात्रों के माध्यम से यह दिखाते हैं कि जब समाज अपने मूल्यों से भटकता है, तो उसका परिणाम कितना भयावह हो सकता है। कहानीकारों ने पारंपरिक मूल्यों का पुनर्मूल्यांकन करते हुए नए मानवीय मूल्यों की खोज की|

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी की पृष्ठभूमि:

स्वतंत्र भारत में जिस समतामूलक समाज की कल्पना की गई थी, वह व्यवहार में साकार नहीं हो सका। इसी मोहभंग की स्थिति को भीष्म साहनी की 'अमृतसर आ गया', 'चीफ की दावत' कहानियों में मानवीय पीड़ा के रूप में प्रस्तुत किया है। उनकी कहानी 'अमृतसर आ गया' में विभाजन की त्रासदी के बीच मनुष्य की पहचान खो जाने की पीड़ा दिखाई देती है —

"भीड़ में आदमी की पहचान खो जाती है" (1)

मोहन राकेश के 'मलबे का मालिक','मिस पाल','एक और जिन्दगी'यह
कहानियां स्वातंत्र्योत्तर समाज में मानवीय मूल्यों के विघटन को रेखांकित करती है।

1. सामाजिक मूल्यबोध:

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी में सामाजिक मूल्यबोध अत्यंत सशक्त रूप में उभरता है। अमृतसर आ गया कहानी में पठान और बाबू का बर्ताव से यही देखने को मिलता है की समाज में कैसी प्रवृत्ति बनी थी | डॉ.देवेन्द्र नाथ शर्मा और गोपाल राय जी ने इस कहानी के बारे में कहा है– 'अमृतसर आ गया है' शीर्षक कहानी उस क्रूर और अंधी साम्प्रदायिकता का चित्रण करती है जिसमें मारने और मार खाने वाले दोनों एक दूसरे को नहीं जानते | मार खाने वाला पहचानने की कोशिश करता है कि वह कौन है और उससे किस अदावत का बदला ले रहा है| यह कथन सामाजिक असमानता और मानवीय गरिमा के संकट को उजागर करता है। स्वातंत्र्योत्तर समाज में आर्थिक विषमता सामाजिक मूल्यबोध का केंद्रीय प्रश्न बन जाती है।

2. मानवीय मूल्यबोध:

इस काल की कहानियों में मानवीय संवेदना का विशेष महत्व है। किंतु आधुनिक जीवन में यह संवेदना लगातार क्षीण होती दिखाई देती है। मोहन राकेश की कहानी मलबे का मालिक विभाजन पश्च्यात मूल्यों और संबंधो में आये तनाव को अभिव्यक्त करनेवाली सशक्त कहानी है |पाकिस्तान से भारत आये गनी के परिवार को रक्खे पहलवान ने पाकिस्तान देकर इस दुनिया से आजाद कर दिया था उसीसे 'गनी पूरी आत्मीयता के साथ मिलता है इससे रक्खे को अपनी नृशंस क्रियाओं की निरर्थकता का बड़ी तीव्रता से अहसास होता है | अतः गनी को मिलने के बाद और उसके व्यवहार से रक्खे पहलवान के मन में गहरी पीड़ा और घुटन उमड़ती है | कहानी के अंत में यह भावना मानवता की समर्थक है |अतः अंत में मलबा ध्वस्त मानवीय मूल्यों का प्रतीक है तो मलबे का मालिक का प्रायश्चित मानवीय मूल्यों की सर्जना का समर्थक बन गया है |' (2)

"मिस पाल" में शहरी जीवन का अकेलापन स्पष्ट रूप से उभरता है—

"अकेलापन भीड़ में और गहरा हो जाता है।" (3)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

यह उद्धरण दर्शाता है कि आधुनिक समाज में संबंधों के होते हुए भी मानवीय जुड़ाव समाप्त होता जा रहा है। यह मानवीय मूल्यबोध के संकट की ओर संकेत करता है

3. नैतिक मूल्यों का विघटन:

स्वातंत्र्योत्तर काल में नैतिक मूल्यों का ह्रास एक गंभीर समस्या के रूप में सामने आता है। अवसरवाद, स्वार्थ और भ्रष्टाचार ने नैतिकता को कमजोर किया। "गरीबी सबसे पहले आदमी की चुप्पी खरीद लेती है।" यह कथन स्वातंत्र्योत्तर राजनीति और समाज की नैतिक विडंबना को स्पष्ट करता है। (4)

4. धार्मिक मूल्यबोध-

भीष्म साहनी साम्प्रदायिकता को समाज के लिए सबसे बड़ा खतरा मानते हैं। उनकी अनेक कहानियाँ इस मानसिकता का विरोध करती हैं। वे यह दिखाते हैं कि धर्म के नाम पर फैलाई गई हिंसा किस प्रकार मानवीय मूल्यों को नष्ट कर देती है। उनकी दृष्टि में मनुष्य की पहचान धर्म से नहीं, बल्कि उसके कर्म और संवेदना से होती है। यह दृष्टिकोण उनके साहित्य को गहरे मानवीय मूल्यबोध से जोड़ता है।

"धर्म आदमी को जोड़ने के लिए था, तोड़ने के लिए नहीं।"(5)

5. स्त्री-मूल्यबोध:

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी में स्त्री चेतना का विकास विशेष रूप से उल्लेखनीय है। स्त्रियों की स्थिति हालत बहुत दयनिय थी| 'भीष्म जी ने भी उपेक्षित स्त्रियों का चित्रण किया है चीफ की दावत इस कहानी में मिस्टर शामनाथ अपनी पदोन्नति के लिए अपने चीफ की दावत के लिए बुलाते हैं |लेकिन साहब के सामने उन्हें अपनी बूढी माँ अड़चन लगती है वह उसकी उपेक्षा करता है,बाद में उसी माँ की वजह से उसकी पदोन्नति के अवसर देख कर वह उसी माँ को बाँहों में भरकर नाचने लगता है|' परिवार में बूढ़े लोगों की उपेक्षा को व्यंग्य करती हुई नयी पीढ़ी को यथार्थ का दर्शन कराती है|एक स्त्री उसके बेटे के भरोसे पर जीवन यापन करती है पर वही आधुनिक सोच रखने वाले बच्चे माँ को अडचण समझते है |

6. राजनीतिक मूल्यबोध:

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी में राजनीतिक चेतना भी महत्वपूर्ण है। सत्ता और आम जनता के बीच बढ़ती दूरी, लोकतंत्र की विफलता और नैतिक पतन को कहानीकारों ने उजागर किया है। भीष्म साहनी और मोहन राकेश की कहानियाँ राजनीतिक मूल्यबोध की सशक्त अभिव्यक्ति हैं। स्वातंत्र्योत्तर राजनीति में आदर्शों के पतन को भीष्म साहनी ने गहराई से महसूस किया। उनकी कहानियों में सत्ता की अमानवीयता, अवसरवाद और नैतिक पतन पर तीखा व्यंग्य मिलता है।

वे यह संकेत देते हैं कि जब राजनीति मूल्यहीन हो जाती है, तब समाज में अन्याय और हिंसा का प्रसार होता है। इस प्रकार उनका साहित्य लोकतांत्रिक और नैतिक मूल्यों की पुनर्स्थापना की माँग करता है।

मोहन राकेश की कहानी 'परमात्मा का कुत्ता' में बुढा सरदार जी पाकिस्तान से आया था वह आक्रोश में आकर कहता है "तुम सब भी कुत्ते हो, और मै भी कुत्ता हूँ| फर्क सिर्फ इतना है की तुम लोग सरकार के कुत्ते हो –हम लोगों की हड्डियाँ चूसते हैं और सरकार की तरफ से भौंकते हो| मै परमात्मा का कुत्ता हूँ | उसकी दी हुई हवा खाकर जीता हूँ, और उसकी तरफ से भौंकता हूँ | उसका घर इंसाफ का घर है |मैं उसके घर की रखवाली करता हूँ | तुम सब उसके इंसाफ की दौलत के लुटेरे हो |"(6) प्रस्तुत कहानी में सरकार की उदासीनता,अमानवीयता और क्रूरता का वर्णन है| एक मनुष्य की दुसरे मनुष्य की परेशानी में लाभ उठाने की प्रवृत्ति पर राकेश जी ने व्यंग्य किया है |

7. सांस्कृतिक मूल्यबोध:

आधुनिकता, पश्चिमी प्रभाव और शहरीकरण के कारण सांस्कृतिक मूल्यों में भी परिवर्तन आया। परंपरा और आधुनिकता के बीच का द्वंद्व स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी का एक प्रमुख विषय है।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

निष्कर्ष:

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में मूल्यबोध बहुआयामी और परिवर्तनशील है। सामाजिक न्याय, मानवीय संवेदना, नैतिक उत्तरदायित्व, अस्तित्व की खोज और स्त्री अस्मिता इस साहित्य के केंद्रीय मूल्य हैं। कहानियों में प्रयुक्त उद्धरण यह सिद्ध करते हैं कि हिंदी कहानी साहित्य केवल यथार्थ का चित्रण नहीं करता, बल्कि समाज को आत्मचिंतन और मूल्य-पुनर्निर्माण की दिशा भी देता है|

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. साहनी, भीष्म- प्रतिनिधि कहानियाँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 55–78
2. परमार, दीप्ती बी., मोहन राकेश की कहानियों में युग चेतना, सुरभि पब्लिकेशन. आणंद, संस्करण -2007, पृ.214
3. राकेश, मोहन — प्रतिनिधि कहानियाँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 51–70
4. साहनी,चीफ़ की दावत,प्रतिनिधि कहानियाँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली पृ. 89
5. साहनी खून का रिश्ता, प्रतिनिधि कहानियाँ, पृ. 71
6. राकेश मोहन की संपूर्ण कहानियाँ, 'परमात्मा का कुत्ता' पृ.324

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

स्वातंत्र्योत्तर भारताचे आधुनिक राष्ट्र-राज्यात रूपांतर: आव्हाने, विकासपर्व आणि २१ व्या शतकातील क्षेत्रीय महासत्ता म्हणून वाटचाल

प्रा. नाजीर पठाण

इतिहास विभाग एसपीडीएम कॉलेज शिरपूर

Manuscript ID:
JRD -2026-180134
ISSN: 2230-9578

Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 158-163
January - 2026

Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतासमोर उभे राहिलेले आव्हान हे केवळ राजकीय सत्तांतराचे नव्हते, तर वसाहतवादी शोषणामुळे मागासलेल्या समाजाचे लोकशाही, सार्वभौम आणि समावेशक राष्ट्रात रूपांतर करण्याचे होते. या संशोधनप्रबंधात स्वातंत्र्योत्तर भारताने आधुनिक भारताच्या दिशेने केलेल्या वाटचालीचा सखोल व विश्लेषणात्मक आढावा घेण्यात आलेला आहे. सामाजिक पातळीवर जात, वर्ग व लिंगाधारित विषमता; राजकीय पातळीवर लोकशाहीचे संस्थात्मकरण, संघराज्यीय समतोल व ओळखाधारित राजकारण; तसेच आर्थिक पातळीवर योजनाबद्ध विकास, कृषी–औद्योगिक परिवर्तन व १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणांचे परिणाम यांचा चिकित्सक अभ्यास या लेखात करण्यात आला आहे. भारताने मिळवलेल्या लोकशाही सातत्य, विज्ञान–तंत्रज्ञानातील प्रगती व जागतिक स्तरावरील स्थान या यशोशिखरांसोबतच रोजगारनिर्मिती, वाढती विषमता, पर्यावरणीय शाश्वतता व संस्थात्मक सुधारणांसारख्या समकालीन आव्हानांचाही विचार करण्यात आला आहे. एकूणच, हा अभ्यास आधुनिक भारताच्या घडणीतील संधी, मर्यादा व पुढील दिशांचा समतोल दृष्टिकोनातून वेध घेतो.

प्रमुख शब्द: *स्वातंत्र्योत्तर भारत; आधुनिक भारत; सामाजिक परिवर्तन; लोकशाही व संघराज्यवाद; योजनाबद्ध विकास; आर्थिक सुधारणा; सामाजिक न्याय; समावेशक व शाश्वत विकास.*

प्रस्तावना (Introduction)

पंधरा ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताने वसाहतवादी जोखडातून मुक्त होत 'नियतीशी केलेला करार' हा केवळ एका नव्या राष्ट्राचा उदय नव्हता, तर प्रदीर्घ काळ शोषित राहिलेल्या एका प्राचीन संस्कृतीचे आधुनिक लोकशाहीत झालेले रूपांतर होते. १५ ऑगस्टच्या मध्यरात्री जवाहरलाल नेहरूंनी दिलेले 'Tryst with Destiny' हे भाषण आधुनिक भारताच्या ध्येयधोरणांचा पाया मानले जाते[1]. हे भाषण केवळ राजकीय स्वातंत्र्याची घोषणा नव्हती, तर ती सामाजिक समता, आर्थिक न्याय आणि जागतिक शांततेसाठी कटिबद्ध असलेल्या नव्या भारताची सनद होती. ज्या वेळी भारत स्वतंत्र झाला, त्या वेळी पाश्चिमात्य राजकीय विश्लेषकांनी आणि वसाहतवादी मानसिकतेच्या विचारवंतांनी असा दावा केला होता की, प्रचंड गरिबी, निरक्षरता आणि अफाट सामाजिक विविधता यामुळे भारत एक राष्ट्र म्हणून टिकू शकणार नाही[2]. त्यांच्या मते, इतका विस्तीर्ण आणि विविधतेने नटलेला भूभाग एका केंद्रशासित लोकशाहीत बांधून ठेवणे अशक्यप्राय होते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. नाजीर पठाण, इतिहास विभाग एसपीडीएम कॉलेज शिरपूर.

How to cite this article:
पठाण, . नाजीर . (*2026*). स्वातंत्र्योत्तर भारताचे आधुनिक राष्ट्र-राज्यात रूपांतर: आव्हाने, विकासपर्व आणि २१ व्या शतकातील क्षेत्रीय महासत्ता म्हणून वाटचाल. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 158–164.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18834565

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18834565
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

मात्र, या संशयाला छेद देत भारताने गेल्या साडेसात दशकांत आपली अखंडता राखली आणि जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून स्वतःला सिद्ध केले. नूतन भारतासमोरील आव्हाने केवळ राजकीय नव्हती, तर दोन शतकांच्या ब्रिटिश राजवटीने मागे सोडलेल्या उद्ध्वस्त अर्थव्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन करणे हे सर्वात मोठे कार्य होते. वसाहतवादी काळात भारताच्या संपत्तीचे जे 'ड्रेन' (Drain) झाले, त्यामुळे देश केवळ दरिद्रीच झाला नव्हता, तर वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातही पिछाडीवर पडला होता. या पार्श्वभूमीवर, आधुनिक भारताचा प्रवास हा 'अंधाराकडून प्रकाशाकडे' नेणारा एक महाप्रवास ठरला.

प्रस्तुत शोधनिबंध भारताच्या या ऐतिहासिक प्रवासातील टप्पे, आर्थिक स्थित्यंतरे आणि भविष्यातील संधींचा चिकित्सक आढावा घेतो. यामध्ये प्रामुख्याने लोकशाही संस्थांचे बळकटीकरण, नियोजित अर्थव्यवस्थेचा उदय, १९९१ नंतरचे उदारीकरण आणि २१ व्या शतकातील डिजिटल क्रांती या विषयांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. हा प्रबंध केवळ यशाचा पाढा वाचत नाही, तर आजही भारतासमोर उभ्या असलेल्या आव्हानांचे, जसे की विषमता आणि पर्यावरणीय संकट, यांचेही वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रारंभीची आव्हाने (Early Post-Independence Challenges)

स्वतंत्र भारताचा जन्म हा केवळ एका राजकीय सत्तांतराचा प्रसंग नव्हता, तर तो फाळणीच्या भीषण आणि रक्तरंजित कालखंडात झालेला एक अभूतपूर्व संघर्ष होता. वसाहतवादी राजवटीने सोडून जाताना भारताची सामाजिक विण आणि आर्थिक स्थिती अत्यंत कमकुवत केली होती. यादव (२०२४) आपल्या संशोधनात नमूद करतात की, ब्रिटिशांनी भारताला दुसऱ्या महायुद्धात ओढल्यामुळे आणि त्यानंतर निर्माण झालेल्या राजकीय अस्थिरतेमुळे देशातील संसाधनांची प्रचंड ओढताण झाली होती. हाच वारसा स्वतंत्र भारताला मिळाला, जिथे एका बाजूला राष्ट्रनिर्मितीचे स्वप्न होते, तर दुसऱ्या बाजूला विखुरलेला समाज आणि रिकामी तिजोरी होती.

१ निर्वासितांचे पुनर्वसन आणि फाळणीची जखम:

फाळणीमुळे मानवी इतिहासातील सर्वात मोठे विस्थापन घडून आले. सुमारे १.५ कोटी लोकांना आपली घरे सोडून सीमा ओलांडावी लागली. या प्रक्रियेत झालेला धार्मिक हिंसाचार आणि मालमत्तेची धूळधाण यामुळे सरकारसमोर तात्काळ मानवी संकट उभे राहिले. रिकामी तिजोरी आणि प्रशासकीय अननुभव असूनही, दिल्ली आणि पंजाबमधील छावण्यांमध्ये लाखो निर्वासितांना अन्न, वैद्यकीय मदत आणि तात्पुरता निवारा उपलब्ध करून देणे हे नवजात भारतीय लोकशाहीचे पहिले प्रशासकीय यश होते [3]. या संकटाचे व्यवस्थापन करतानाच भारताने आपली धर्मनिरपेक्ष प्रतिमा जपणे हे एक मोठे वैचारिक आव्हान होते.

२ संस्थानांचे विलीनीकरण आणि अखंडता:

ब्रिटिशांनी 'भारतीय स्वातंत्र्य कायदा १९४७' अन्वये ५६२ हून अधिक संस्थानांना सार्वभौमत्व बहाल केले होते, ज्यामुळे भारताचे 'बाल्कनायझेशन' (तुकडे होणे) होण्याची भीती होती. सरदार वल्लभभाई पटेल आणि व्ही. पी. मेनन यांनी अत्यंत धोरणीपणाने 'सामीलनामा' (Instrument of Accession) तयार करून बहुतांश संस्थानांचे विलीनीकरण साध्य केले[4]. जुनागडमधील लोकमत, हैदराबादमधील 'पोलीस कारवाई' (Operation Polo) आणि काश्मीरमधील टोळीवाल्यांच्या आक्रमणामुळे उद्भवलेला लष्करी पेचप्रसंग, या घटनांनी भारताच्या संरक्षणात्मक सज्जतेची आणि राजकीय इच्छाशक्तीची पहिली मोठी परीक्षा घेतली. या प्रक्रियेने आधुनिक भारताच्या भौगोलिक सीमा निश्चित केल्या.

३ लोकशाही संस्थांचे संस्थापनीकरण (१९५१-५२ च्या निवडणुका):

भारताने केवळ राजकीय स्वातंत्र्य मिळवले नाही, तर त्या स्वातंत्र्याला 'लोकशाही' मूल्यांची जोड दिली. ज्या देशात ८० टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या निरक्षर होती, तिथे 'प्रौढ मताधिकार' देणे हे पाश्चात्य जगासाठी एक आश्चर्य होते. १९५१-५२ मध्ये पार पडलेली पहिली सार्वत्रिक निवडणूक ही आधुनिक राजकीय इतिहासातील 'सर्वात मोठा जुगार' मानली जाते[5]. मुख्य निवडणूक आयुक्त सुकुमार सेन यांनी अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत, डोंगराळ भाग आणि दुर्गम खेड्यांपर्यंत पोहोचून राबवलेली ही प्रक्रिया यशस्वी झाली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

या निवडणुकीने हे सिद्ध केले की, लोकशाही ही केवळ श्रीमंत किंवा साक्षर देशांची मिरासदारी नसून, ती सामान्य भारतीयांच्या जगण्याचा भाग होऊ शकते. यामुळेच भारतात लोकशाहीची पाळेमुळे इतर शेजारील देशांच्या तुलनेत अधिक खोलवर रुजली.

आर्थिक धोरणांचे उत्क्रांतीकरण: बंदिस्त अर्थव्यवस्थेकडून जागतिकीकरणाकडे (Evolution of Economic Policies):

स्वतंत्र भारताने आपल्या आर्थिक प्रवासाची सुरुवात एका 'वसाहतवादी अर्थव्यवस्थे'च्या ढिगाऱ्यावरून केली. दोन शतकांच्या शोषणाने भारतीय कृषी आणि कुटीर उद्योगांचे कंबरडे मोडले होते. या पार्श्वभूमीवर, भारताने 'मिश्र अर्थव्यवस्थेचा' (Mixed Economy) स्वीकार केला, जिथे भांडवलशाही आणि समाजवाद यांचा सुवर्णमध्य साधण्याचा प्रयत्न झाला. यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्राला (Public Sector) अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे मुख्य इंजिन मानून 'कमांडिंग हाईट्स' देण्यात आल्या होत्या.

१ नेहरूवादी समाजवाद आणि नियोजित विकास:

१९५० मध्ये नियोजन आयोगाची (Planning Commission) स्थापना हे आधुनिक भारताच्या आर्थिक नियोजनातील पहिले मोठे पाऊल होते. महालनोबिस मॉडेलवर आधारित दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेने जड आणि मूलभूत उद्योगांच्या निर्मितीवर भर दिला[6]. भाक्रा-नांगल, हिराकुड आणि तुंगभद्रा यांसारख्या बहुउद्देशीय धरणांच्या निर्मितीने सिंचन आणि वीज निर्मितीला वेग दिला. जवाहरलाल नेहरूंनी या प्रकल्पांना 'आधुनिक भारताची मंदिरे' संबोधून देशाच्या औद्योगिक भविष्याची पायाभरणी केली [7]. या काळात आयआयटी (IITs) आणि आयआयएम (IIMs) सारख्या संस्थांच्या स्थापनेने तांत्रिक मनुष्यबळ निर्मितीस सुरुवात केली. मात्र, याच काळात 'लायसन्स परमिट राज'ची मुळेही घट्ट झाली, ज्याने खासगी उद्योजकतेवर अनेक नोकरशाही बंधने घातली.

२ हरितक्रांती आणि श्वेतक्रांती: ग्रामीण भारताचे परिवर्तन:

१९६० च्या दशकातील दुष्काळ आणि युद्धांमुळे भारताची अन्न सुरक्षा धोक्यात आली होती. पीएल-४८० (PL-480) अंतर्गत अमेरिकेकडून मिळणाऱ्या गव्हावर भारत अवलंबून होता. ही लाजीरवाणी स्थिती बदलण्यासाठी लाल बहादूर शास्त्री आणि त्यानंतर इंदिरा गांधी यांनी कृषी संशोधनाला प्राधान्य दिले. एम. एस. स्वामिनाथन यांच्या नेतृत्वाखालील हरितक्रांतीने मेक्सिकन गव्हाच्या उच्च उत्पन्न देणाऱ्या वाणांचा (HYV) वापर करून उत्तर भारतात क्रांती घडवली [8]. यामुळे भारत अन्नधान्याबाबत केवळ स्वयंपूर्णच झाला नाही, तर निर्यातदार बनला. याच काळात 'ऑपरेशन फ्लड' द्वारे दुग्धोत्पादनात भारताने जगाचे लक्ष वेधून घेतले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे हे परिवर्तन आधुनिक भारताच्या यशातील एक महत्त्वाचा स्तंभ ठरले.

३ १९९१ च्या आर्थिक सुधारणा: युगांतरकारी वळण:

१९९०-९१ च्या काळात भारताला अभूतपूर्व 'बॅलन्स ऑफ पेमेंट' संकटाचा सामना करावा लागला. परकीय चलन साठा इतका खालावला होता की, केवळ दोन आठवड्यांच्या आयातीसाठी तो पुरेसा होता. या आणीबाणीच्या परिस्थितीत, पी. व्ही. नरसिंह राव आणि डॉ. मनमोहन सिंग यांनी जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या अटींनुसार 'उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण' (LPG) या धोरणांची अंमलबजावणी केली [9]. या सुधारणांमुळे भारतीय बाजारपेठ जागतिक स्पर्धेसाठी खुली झाली. परकीय गुंतवणुकीचा ओघ वाढला आणि सेवा क्षेत्राचे (Service Sector), विशेषतः माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राचे, महत्त्व वाढले. या बदलांनी भारताला जगातील वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांच्या पंक्तीत नेऊन बसवले.

आधुनिक भारताची यशोशिखरे (Significant Achievements):

भारताचा स्वातंत्र्योत्तर प्रवास हा केवळ संकटांशी मुकाबला करण्याचा नव्हता, तर अनेक क्षेत्रांत जागतिक मानके प्रस्थापित करण्याचाही राहिला आहे. वसाहतवादी मानसिकतेने लादलेली वैज्ञानिक आणि तांत्रिक पिछाडी भरून काढण्यासाठी भारताने स्वदेशी तंत्रज्ञानावर भर दिला, ज्याचे परिणाम आज जागतिक स्तरावर दिसून येत आहेत.

१ विज्ञान आणि अंतराळ संशोधन: स्वदेशी तंत्रज्ञानाचे यश:

भारताची अंतराळ क्षेत्रातील प्रगती ही शून्यातून विश्व निर्माण करण्याची गाथा आहे. १९६९ मध्ये इस्रोची (ISRO) स्थापना झाली तेव्हा संसाधने मर्यादित होती, परंतु दूरदृष्टी मोठी होती. सुरुवातीच्या काळात उपग्रहांचे भाग सायकल आणि बैलगाडीवरून नेणारा भारत आज जगातील अग्रगण्य अंतराळ महासत्ता बनला आहे. पीएसएलव्ही (PSLV) आणि जीएसएलव्ही (GSLV) यांसारख्या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

विश्वासार्ह प्रक्षेपकांच्या विकासामुळे भारताने व्यावसायिक उपग्रह प्रक्षेपणात मक्तेदारी निर्माण केली आहे. २०१३ मधील 'मंगलयान' मोहिमेने पहिल्याच प्रयत्नात मंगळावर पोहोचण्याचा विक्रम केला, तर २०२३ मधील 'चांद्रयान-३' मोहिमेद्वारे चंद्राच्या दक्षिण ध्रुवावर उतरणारा भारत हा जगातील पहिला देश ठरला [10]. या यशाने केवळ वैज्ञानिक क्षेत्रालाच नव्हे, तर देशाच्या 'सॉफ्ट पॉवर'लाही जागतिक स्तरावर बळकटी दिली आहे.

२ डिजिटल इंडिया आणि वित्तीय क्रांती:

गेल्या दशकात भारताने तंत्रज्ञानाचा वापर करून सामाजिक बदल घडवून आणण्यात जागतिक स्तरावर नेतृत्व केले आहे. 'डिजिटल इंडिया' मोहिमेने सरकारी सेवा थेट नागरिकांच्या दारापर्यंत पोहोचवल्या आहेत. 'युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस' (UPI) च्या माध्यमातून भारताने जगातील सर्वात प्रगत आणि वेगवान डिजिटल पेमेंट इकोसिस्टम विकसित केली आहे [11]. आज रस्ते विक्रेत्यांपासून ते मोठ्या मॉलपर्यंत सर्वत्र डिजिटल व्यवहार होत असून, यामुळे अर्थव्यवस्थेत पारदर्शकता आली आहे. 'आधार' कार्ड आणि 'जन-धन' खात्यांच्या जोडणीमुळे (JAM Trinity) सरकारी अनुदाने थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होत असून, भ्रष्टाचाराला आळा बसला आहे. हे मॉडेल आज अनेक प्रगत देश अभ्यासत आहेत.

३ परराष्ट्र धोरण आणि धोरणात्मक स्वायत्तता:

भारताने जागतिक राजकारणात आपली एक स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे. शीतयुद्धाच्या काळात कोणत्याही गटात सामील न होता 'अलिप्ततावादी धोरण' (Non-Alignment) स्वीकारण्यापासून ते आजच्या 'मल्टी-अलाइनमेंट' पर्यंतचा प्रवास भारताच्या मुत्सद्देगिरीचे यश दर्शवतो. १९७४ मधील 'पोखरण-१' (Smiling Buddha) आणि १९९८ मधील 'पोखरण-२' या अणुचाचण्यांनी भारताला अण्वस्त्र सज्ज राष्ट्र म्हणून मान्यता मिळवून दिली, ज्यामुळे भारताच्या 'धोरणात्मक स्वायत्ततेचे' (Strategic Autonomy) रक्षण झाले [12]. आज भारत 'ग्लोबल साऊथ'चा प्रबळ आवाज म्हणून उदयास आला असून, जी-२० (G20) सारख्या संघटनांच्या नेतृत्वाच्या माध्यमातून जागतिक निर्णयप्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

वर्तमान आव्हाने: आधुनिकतेच्या मार्गातील गतिरोधक (Current Challenges):

प्रचंड तांत्रिक प्रगती आणि जागतिक स्तरावर वाढलेला दबदबा असूनही, भारताच्या विकास प्रवासात काही अंतर्गत आणि बाह्य आव्हाने आजही कायम आहेत. ही आव्हाने केवळ आर्थिक नसून ती सामाजिक आणि पर्यावरणीय स्वरूपाचीही आहेत.

१ आर्थिक विषमता आणि रोजगाराचा प्रश्न:

भारताची अर्थव्यवस्था वेगाने वाढत असली तरी, त्या वाढीचे फळ सर्व स्तरांतील नागरिकांपर्यंत समान रीतीने पोहोचत नसल्याचे चित्र आहे. गेल्या तीन दशकांतील उदारीकरणाच्या प्रक्रियेनंतर संपत्तीचे केंद्रीकरण काही मोजक्या वर्गांत झाल्याचे दिसून येते. ऑक्सफॅमच्या अहवालानुसार, भारतातील सर्वात श्रीमंत १% लोकांकडे देशाच्या एकूण संपत्तीचा ४०% पेक्षा जास्त वाटा एकवटला आहे [13]. या आर्थिक विषमतेमुळे सामाजिक असंतोष निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्याचबरोबर, भारताकडे असलेल्या 'तरुण लोकसंख्येच्या लाभांशाचा' (Demographic Dividend) फायदा घेण्यासाठी दरवर्षी सुमारे १.२ कोटी नव्या रोजगारांची निर्मिती करणे हे सरकारपुढील सर्वात मोठे धोरणात्मक आव्हान आहे [14].

२ हवामान बदल आणि कृषी संकट:

जागतिक हवामान बदलाचा (Climate Change) सर्वाधिक फटका बसणाऱ्या देशांपैकी भारत एक आहे. अनिश्चित मान्सून, वाढते तापमान आणि हिमनद्यांचे वितळणे यामुळे भारताच्या कृषी उत्पादकतेवर आणि जलसुरक्षेवर गंभीर परिणाम होत आहेत. भारताने २०७० पर्यंत 'नेट झिरो' (Net Zero) उत्सर्जनाचे महत्त्वाकांक्षी लक्ष्य ठेवले आहे, ज्यासाठी कोळशावर आधारित ऊर्जेकडून हरित ऊर्जेकडे (Green Energy) वळणे अपरिहार्य आहे [15]. हे परिवर्तन केवळ तांत्रिक नसून ते प्रचंड भांडवली गुंतवणुकीची मागणी करणारे आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

३ संस्थात्मक सुधारणा आणि सामाजिक सलोखा:

आधुनिक भारताच्या लोकशाहीला टिकवून ठेवण्यासाठी न्यायव्यवस्था, पोलीस प्रशासन आणि नोकरशाहीमध्ये कालसुसंगत सुधारणांची गरज आहे. कनिष्ठ न्यायालयांमध्ये साचलेले लाखो प्रलंबित खटले सामान्य नागरिकांच्या 'त्वरित न्याय' मिळवण्याच्या अधिकाराला बाधा पोहोचवत आहेत [16]. त्याचप्रमाणे, विविधतेने नटलेल्या भारतीय समाजात धर्म, जात आणि प्रदेशाच्या आधारावर होणारे राजकीय ध्रुवीकरण राष्ट्रीय एकात्मतेसमोर आव्हान उभे करू शकते.

पुढील वाटचाल: अमृत काळ आणि विकसित भारत २०४७ :

भारत सध्या आपल्या स्वातंत्र्याच्या ७५ व्या वर्षानंतरच्या 'अमृत काळात' प्रवेश करत आहे. २०४७ पर्यंत भारताला पूर्णतः 'विकसित राष्ट्र' बनवण्याचे संकल्पचित्र (Vision 2047) मांडण्यात आले आहे.

- **संशोधन आणि नाविन्यता (R&D):** भारताला जगाची केवळ 'मागील कार्यालय' (Back Office) न राहता 'ग्लोबल इनोव्हेशन हब' बनावे लागेल. यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० च्या प्रभावी अंमलबजावणीसह जीडीपीचा किमान २-३% हिस्सा वैज्ञानिक संशोधनावर खर्च करणे आवश्यक आहे [17].
- **सर्वसमावेशक विकास (Inclusive Growth):** विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढवणे हे भारताच्या ५ ट्रिलियन डॉलर्स अर्थव्यवस्थेच्या स्वप्नासाठी अनिवार्य आहे. ग्रामीण पायाभूत सुविधा आणि 'अमृत सरोवर' सारख्या जलसंधारण प्रकल्पांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक लवचिक होईल [18].
- **नवा आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन:** भारत आज 'विश्वमित्र' म्हणून उदयास येत आहे. इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात शांतता राखणे आणि जागतिक पुरवठा साखळीत (Global Supply Chain) चीनला पर्याय म्हणून स्वतःची ओळख निर्माण करणे ही भारताची पुढील वाटचाल असेल.

निष्कर्ष (Conclusion)

स्वातंत्र्योत्तर भारताचा प्रवास हा एका दरिद्री व वसाहतवादी देशाचे एका आधुनिक, लोकशाहीवादी महासत्तेत झालेले ऐतिहासिक रूपांतर आहे. यादव (२०२४) यांनी आपल्या संशोधनात ज्या प्रकारे दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातील भारतीय तरुणांच्या लष्करी भरतीमागच्या प्रेरणेचे विश्लेषण केले आहे, त्याच जिद्दीची प्रचिती आजच्या भारताच्या वैज्ञानिक आणि आर्थिक क्षेत्रात येते. जरी गरिबी निर्मूलन, विषमता आणि हवामान बदल यांसारखी आव्हाने गंभीर असली, तरी भारताची लोकशाही मूल्ये, लवचिक संस्थात्मक संरचना आणि तरुणांची प्रबळ महत्त्वाकांक्षा या अडथळ्यांवर मात करण्यास सक्षम आहे. स्वातंत्र्याची शंभर वर्षे साजरी करताना भारत हा केवळ आशियातील नव्हे, तर जगातील एक संतुलित आणि मार्गदर्शक महासत्ता म्हणून ओळखला जाईल, हे आता निश्चित वाटत आहे.

संदर्भ:

1. Jawaharlal Nehru, "Tryst with Destiny," Constituent Assembly Debates, New Delhi, August 14-15, 1947.
2. Ramachandra Guha, India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy, HarperCollins, 2017, pp. 1-15.
3. V. P. Menon, The Transfer of Power in India, Princeton University Press, 1957, Chapter XI.
4. V. P. Menon, The Story of the Integration of the Indian States, Orient Longman, 1956, pp. 240-270.
5. Sukumar Sen, Report on the First General Elections in India, 1951–52, Election Commission of India, Vol I.
6. P. C. Mahalanobis, "The Second Five Year Plan: A Tentative Framework," Sankhyā: The Indian Journal of Statistics, 1955, pp. 5-15.
7. Jawaharlal Nehru, Speeches, Vol. 3, 1953-1957, Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, 1958.
8. M. S. Swaminathan, From Green to Ever-green Revolution: Indian Agriculture, Academic Foundation, 2010.
9. Montek Singh Ahluwalia, Backstage: The Story behind India's High Growth Years, Rupa Publications, 2020, pp. 112-145.
10. ISRO, "India's Third Mission to the Moon: Chandrayaan-3 Success Report," Department of Space, October 2023.
11. National Payments Corporation of India (NPCI), "UPI Product Statistics: A Decade of Digital Growth," 2024.

12. Stephen P. Cohen, India: Emerging Power, Brookings Institution Press, 2001, pp. 157-180.
13. Oxfam International, Survival of the Richest: The India Supplement 2023, January 2023.
14. Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE), Unemployment in India: A Statistical Review, 2024.
15. Government of India, India's Long-Term Low-Carbon Development Strategy, Submitted to UNFCCC, 2022.
16. Bibek Debroy et al., Justice Delivery in India: Issues and Efficiency, NITI Aayog, 2020.
17. Economic Survey of India 2023-24, Chapter 12: Science, Technology and Innovation, Ministry of Finance.
18. World Bank, India Development Update: Leveraging Female Labor Force Participation, 2023.

संदर्भ ग्रंथसूची (Works Cited):

पुस्तके (Books):

1. Chandra, Bipan, et al. India Since Independence. Revised ed., Penguin Random House India, 2008.
2. Guha, Ramachandra. India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy. 10th Anniversary ed., HarperCollins, 2017.
3. Menon, V. P. The Story of the Integration of the Indian States. Orient Longman, 1956.
4. Ahluwalia, Montek Singh. Backstage: The Story behind India's High Growth Years. Rupa Publications, 2020.
5. Swaminathan, M. S. From Green to Ever-green Revolution: Indian Agriculture. Academic Foundation, 2010.
6. Tharoor, Shashi. The Elephant, the Tiger, and the Cell Phone: Reflections on India, the Emerging 21st-Century Power. Arcade Publishing, 2007.

सरकारी अहवाल आणि अधिकृत प्रकाशने (Government Reports & Official Publications):

1. Government of India. Economic Survey 2023-24. Ministry of Finance, 2024.
2. Election Commission of India. Report on the First General Elections in India, 1951–52. Vol. I, 1955.
3. ISRO. Monthly Summary for the Cabinet: August 2023. Department of Space, 2023.
4. NITI Aayog. Strategy for New India @ 75. 2018.

जर्नल लेख आणि अहवाल (Journal Articles & Reports):

1. Mahalanobis, P. C. "The Second Five Year Plan: A Tentative Framework." Sankhyā: The Indian Journal of Statistics, vol. 16, no. 1/2, 1955, pp. 5–81.
2. Oxfam International. Survival of the Richest: The India Supplement 2023. Oxfam India, Jan. 2023.
3. World Bank. India Development Update: Leveraging Female Labor Force Participation. World Bank Group, 2023.
4. Yadav Narender, “Recruitment in the Indian Armed Forces, 1939–1945”, Indian Historical Review, 51(1), 39-55, 2024.

वेबसाइट्स आणि डिजिटल माध्यम (Websites & Digital Media):

1. National Payments Corporation of India (NPCI). "UPI Product Statistics." NPCI.org.in, 2024, www.npci.org.in/what-we-do/upi/product-statistics.
2. "विकसित भारत @2047: Voice of Youth." MyGov.in, 2023, www.mygov.in/viksit-bharat.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

महिला खेळाडूंच्या आक्रमकता आणि आत्मविश्वास पातळीचा तुलनात्मक अभ्यास

डॉ. ए. बी. पाटील

डॉ. आण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव

Email: ashokpsy80@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180135
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.164-170
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश महाविद्यालयीन स्तरावरील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी महिला खेळाडूंच्या आक्रमकता व आत्मविश्वास पातळीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे हा आहे. सदर अभ्यासासाठी २×२ घटक आराखड्याचा वापर करण्यात आला असून एकूण १२० महिला विद्यार्थिनींचा नमुना निवडण्यात आला. यामध्ये ग्रामीण व शहरी भागातील प्रत्येकी ६० विद्यार्थिनींचा समावेश असून त्यात बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या विद्यार्थिनी समान प्रमाणात घेतल्या आहेत. संशोधनासाठी अग्निहोत्री आत्मविश्वास सूची व सुलतानिया आक्रमकता सूची या प्रमाणित चाचण्यांचा वापर करण्यात आला. प्राप्त माहितीचे विश्लेषण 't' चाचणीद्वारे करण्यात आले. निष्कर्षांवरून असे आढळून आले की ग्रामीण व शहरी महिला खेळाडूंच्या आक्रमकता व आत्मविश्वास पातळीत तसेच बैठे व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या विद्यार्थिनींच्या आक्रमकता व आत्मविश्वास पातळीत कोणताही लक्षणीय फरक आढळून आला नाही. या संशोधनातून महिला खेळाडूंमध्ये आक्रमकता व आत्मविश्वास हे घटक संतुलित स्वरूपात आढळून येतात हे स्पष्ट होते.

बीज-शब्द: *महिला खेळाडू, आक्रमकता, आत्मविश्वास, ग्रामीण व शहरी विद्यार्थिनी, बैठे खेळ, मैदानी खेळ, क्रीडा मानसशास्त्र*

प्रस्तावना :–

" खेळ म्हणजे जीवनावश्यक गरजा भागवून जास्तीत जास्त केलेली ऐच्छिक वेळात केलेली ऐच्छिक कृती "केवळ मनोरंजनासाठी खेळ खेळणे एवढ्यापुरते आता क्रीडा क्षेत्र मर्यादित राहिले नाही ते आज इतर वस्तुनिष्ठ शास्त्राप्रमाणे योग्य तत्वांची मांडणी करीत आहे. आज क्रीडा क्षेत्र मानवी हालचालींचे महत्वाचे शास्त्र म्हणून उदयास आले आहे. आज प्रामुख्याने शरीरशास्त्र भौतिकशास्त्र व मानसशास्त्रचा तसेच सामाजिकशास्त्राच्या अनेक नियमांचा योग्य प्रकारे उपयोग क्रीडा क्षेत्रात केला जात आहे. या संशोधनात आक्रमकता या घटकाचा अभ्यास केलेला आहे. परंतु मानसशास्त्रात आधुनिक जीवन शैलीनुसार अनेक शारीरिक व मानसिक घटकांचा अभ्यास केला जातो. कोणत्याही प्रकारच्या खेड्यात खेडाळमध्ये आत्मविश्वास अधिक महत्वाचा असतो. एका पेक्षा एक श्रेष्ठ स्पर्धात भाग घेता घेता, मिळणाऱ्या उज्वल यशामुळे खेळाडूचा आत्मविश्वास वाढत जाऊन तो अधिक परिपक्व होतो. आक्रमकता हा गुण देखील क्रीडा क्षेत्रात यश संपादन करण्यासाठी उपयुक्त ठरतो. आक्रमकता हे भावनेचे एक रूप आहे. प्रेरित झालेल्या वर्तनाचा तो एक प्रकार आहे. क्रीडाक्षेत्र हे आक्रमकता दर्शवानाचे समाजमान्य क्षेत्र आहे. आक्रमकते शिवाय खेळण्याची वृत्ती खेळाडू यशस्वी करू शकत नाही. परंतु अति आक्रमकतेमुळे यश मिळण्याची शक्यता कमी होत असते. सदर संशोधनाचा मूळ हेतू मैदानी खेळ व बैठे खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीची आक्रमकता आणि आत्मविश्वास पातळीचा अभ्यास करणे आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. ए. बी. पाटील, डॉ. आण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव.

How to cite this article:
पाटील, . ए . बी . (*2026*). महिला खेळाडूंच्या आक्रमकता आणि आत्मविश्वास पातळीचा तुलनात्मक अभ्यास. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 164–170.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18834789

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18834789
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

संशोधनाचे महत्व:-

प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण व शहरी भागातीलमैदानी बैठे खेळखेळणाऱ्या महाविद्यालयीन विद्यार्थीनीमधील आक्रमकता पातडीचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. सदर संशोधनात विद्यार्थीनिंची आक्रमकता पातडी किती आहे व विद्यार्थीनिं त्याच्या आक्रमकतेचा खेळत कसा उपयोग करून घेतात हे पड ताडून पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. सदर संशोधनात अवलंबी परिवर्त्य म्हणून आक्रमकता ची निवड केलेली आहे या घटकांमधील फरक तपासून बघण्याचा सदर संशोधनाचा आहे. कोणत्याही खेळा त खेळाडू यशस्वी होण्याशाठी आणि चांगल्या क्रीडाकौशल्य खेळाडूमध्ये आत्मविश्वास महत्वाचा आसतो. त्याचप्रमाणे खेळाडू स्वत:मधील आक्रमकतेचा उपयोग यशस्वी होण्यासाठी कुठे व कसा करतो हे या संशोधनातून पाहण्याचा हेतू आहे . तसेच प्रस्तुत संशोधनातून खेळाडूंचा आत्मविश्वास कसा वाढवता येईल त्याच बरोबर स्वता :मधील आक्रमकता कुठे कमी व कुठे जास्त वापरावी हे समजून घेण्यास मदत होईल. ग्रामीण विद्यार्थिनी व शहरी विधार्थिनी यांच्या खेळाडूंच्या आक्रमाक्तेवर काय परिणाम होतो. याची देखील शास्त्रीय माहिती प्रस्तुत संशोधनातून मिळणार आहे.

संशोधनाची समस्या :-

"महिला खेळाडूंच्या आक्रमकता आणि आत्मविश्वास पातळीचा तुलनात्मक अभ्यास." संशोधनाचीउद्दिष्टे:-

१) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीची आक्रमकता पातळी तपासणे.

२) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळी तपासणे.

३) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनीची आक्रमकतापातळी तपासून पाहणे.

४) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळी तपासून पाहणे.

संशोधनाची गृहीतके/सिद्धांत कल्पना:-

१) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीच्या आक्रमकता पातळीत भेद आढळून येईल.

२) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीच्या आत्मविश्वास पातळीत लक्षणीय फरक आढळून येईल.

३) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनीच्या आक्रमकता पातळीत लक्षणीय फरक आढळून येईल.

४) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी

५) खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीच्य आत्मविश्वास पातळीत लक्षणीय फरक आढळून येईल.

परिवर्त्य :-

A) स्वतंत्र परिवर्त्य IV

१) वास्तव ठिकाण area (A)

i) ग्रामीण विधार्थिनी

ii) शहरी विधार्थिनी

२) खेळ प्रकार –

i) बैठ

ii) मैदानी

B) परतंत्र परिवर्त्य DV

१) आक्रमकता पातळी प्राप्तांक

२) आत्मविश्वास पातळी प्राप्तांक

संशोधनातील संक्रीयात्मक व्याख्या :-

a. **आक्रमकता:-** प्रत्यक्ष वर्तनाला प्रवृत्त करणारी अशी भावना ज्या भावनेने व्यक्ती चेतविला जातो. स्व:ताच्या बचावासाठी किवां इतरांना हानी पोहचविण्याचा भावनेने केलेले वर्तन म्हणजे आक्रमकता होय.

b. **आत्मविश्वास:-** "स्वताच्या क्षमता, आदर्श, मूल्य, कल्पना, भावना, अभिवृत्ती, अभिरुची, गुण आणि दोष या सर्व घटकांबद्दल स्वता:वर स्वता:चा असलेला विश्वास म्हणजे आत्मविश्वास होय."

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

नमुना :-

	खेळ प्रकार(B)		
area (A)	बैठे(B१)	मैदानी(B२)	एकूण
ग्रामीण विधार्थिनी (A१)	३०	३०	६०
शहरी विधार्थिनी (A२)	३०	३०	६०
एकूण	६०	६०	१२०

प्रदत्त संकलनाची साधने :-

१) आत्मविश्वास सूची : -

प्रस्तुत संशोधनाकरिता संशोधकाने आत्मविश्वास सूची ह्या चाचणीची निवड केली आहे. रेखा गुप्ता यांनी विकसित केलेली अग्निहोत्री आत्मविश्वास सूची वापरण्यात आलेली आहे . प्रस्तुत सूचित एकूण ५६ विधाने आहेत. हि सूची हिंदी भाषेत आहे. प्रत्येक विधानासमोर 'सही' व 'गलत 'अशी दोन प पर्याय दिलेले आहेत. या दोन पर्यायपैकी एका पर्यायवर प्रयुक्ताला गुणाकाराची (X) खून करून प्रतिकिया दयायची आहे. यावरून आत्मविश्वास पातळीचे मापन केले जाते.

२) आक्रमकता :-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता संशोधकाने आक्रमकता ची सूची ह्या चाचणीची निवड केली आहे. आक्रमकता सूची एम. के. सुलतानिया यांनी विकाशित केलेली आहे. या सूचित हल्लाखोर. अप्रत्यक्ष, आक्रमकता, चिडखोर, नकारात्मक, रागीट, संशयी, भाषिक, आक्रमकता, अपराधीपणाची भावना आशा ८ घटकांशी सबंधित एकूण ६७ विधाने आहेत. या विधानांना 'हो' किवा नाही 'असे दोन पर्याय असून त्यापैकी एका पर्यायवर बरोबरची खून प्रयुक्ताला प्रतिक्रिया दयायची आहे. यावरून आक्रमकता पातळीचे मापन केले जाते.

नमुना गोळा करण्याची प्रक्रिया :-

नमुना गोळा करतांना मी विद्याथीनीना पहिले काही सूचना दिल्या कि चाचणी ही कशा पद्धतीने सोडवायची आहे. काही प्रश्न दिले आहेत. त्यांच्या समोर काही पर्याय दिले आहे. तुम्हाला कोणता पर्याय योग्य, अयोग्य वाटतो. तुम्हाला कोणता पर्याय योग्य वाटतो. तुम्हाला प्रश्न वाचून योग्य तो पर्यायच्या समोर √ खुण करावी. विद्यार्थ्यांचा मला चांगला प्रतिसाद दिला.

विश्वसनीयता :-

स्पिअरमन ब्राऊन फार्मुला आणि चाचणी – पुनरचाचणी पद्धत वापरून पुरुषांचा विश्वसनीयता गुणांक ०.९ ० आणि महिलांचा विश्वसनीयता गुणांक .०.८५

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता संशोधकाने २X२ घटकानुसार आखणीचा वापर केलेला आहे.

area (A)	बैठे खेळ (B१)	मैदानी खेळ(B२)
ग्रामीण विधार्थिनी (A१)	A१ B१	A१ B२
शहरी विधार्थिनी (A२)	A२ B१	A२ B२

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

संख्याशास्त्रीय फलीतांचे विश्लेषण:-

१) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीची आक्रमकता पातळीत भेद आढळून येईल.

तक्ता क्र.१ बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीची आक्रमकता पातळी

area	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	मुक्त प्रमाण संख्या	't' मूल्य	सार्थकता पातळी
ग्रामीण विधार्थिनीची	६०	३४.४८	6.००	११८	०.३६	सार्थक नाही
शहरी विधार्थिनीची	६०	३४.०८	6.०७			

p = ०.०५ = १.९८ ०.०१ = २.६२

वरील तक्ता क्र .१ नुसार महाविद्यालयातील ग्रामीण विधार्थिनीची आक्रमकता पातळीचे मध्यमान ३४.४८ असून प्रमाण विचलन 6.०० असे आढळून आले , असून महाविद्यालयातील शहरी विधार्थिनीची आक्रमकता पातळीचे मध्यमान ३४.०८ आणि प्रमाण विचलन 6.०७ इतके आढळून आले. या दोघाचे ' t ' मूल्य ०.३६ आढळून आले असून हे ' t 'मूल्य ०.०५ पातळीला सार्थकता दर्शवित नाही.

वरील संख्याशास्त्रीय विवेचनावरून असे निदर्शनास येते कि ग्रामीण विधार्थिनी आणि शहरी विधार्थिनीच्या आक्रमकता पातळीत भेद आढळून आला नाही. यावरून वरील गृहीतकृत्य स्वीकार्य नाही.

२) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळीत लक्षणीय फरक आढळून येईल.

तक्ता क्र .२. ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळी

area	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	मुक्त प्रमाण संख्या	' t ' मूल्य	सार्थकता पातळी
बैठे खेळ ग्रामीण विधार्थिनी	३०	३३.३९	६ .९७	११८	०.७	सार्थक नाही
मैदानी खेळ ग्रामीण विधार्थिनी	३ ०	३४.६७	४ .९२			

p = ०.०५ = १.९८ ०.०१ = २.६२

वरील तक्ता क्र.२ नुसार महाविद्यालयातील ग्रामीण विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळीचे मध्यमान २४.०५ असून प्रमाण विचलन १० .८४ असे आढळून आले , असून महाविद्यालयातील शहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळीचे मध्यमान २४.५७ आणि प्रमाण विचलन ७ .९३ इतके आढळून आले. या दोघाचे ' t ' मूल्य ०.०४ आढळून आले असून हे ' t 'मूल्य ०.०५ पातळीला सार्थकता दर्शवित नाही.

वरील संख्याशास्त्रीय विवेचनावरून असे निदर्शनास येते की ,ग्रामीण विधार्थिनी आणि शहरी विधार्थिनीच्या आत्मविश्वास पातळीत भेद आढळून आला नाही. यावरून वरील गृहीतकृत्य स्वीकार्य नाही.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

३) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनीची आक्रमकता पातळीत लक्षणीय फरक आढळून येईल.

तक्ता क्र.३ महाविद्यालयातील बैठे आणि मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनीची आक्रमकता पातळी

area	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	मुक्त प्रमाण संख्या	t ' मूल्य	सार्थकता पातळी
बैठे खेळ ग्रामीण विधार्थिनी	३०	३३.३९	६ .९७	११८	०.७०	सार्थक नाही
मैदानी खेळ ग्रामीण विधार्थिनी	३ ०	३४.६७	४.९२			

वरील तक्ता क्र .३ नुसार महाविद्यालयातील बैठे खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनीची आक्रमकता पातळीचे मध्यमान ३३ .३९ असून प्रमाण विचलन ६.९७ असे आढळून आले , असून महाविद्यालयातील मैदानी खेळ खेळणाऱ्याग्रामीण विधार्थिनीची आक्रमकता पातळीचे मध्यमान ३४ .६७ आणि प्रमाण विचलन ४ .९२ इतके आढळून आले. या दोघाचे ' t ' मूल्य ०.७० आढळून आले असून हे

' t 'मूल्य ०.०५ पातळीला सार्थकता दर्शवित नाही.

वरील संख्याशास्त्रीय विवेचनावरून असे निदर्शनास येते की बैठे खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनी आणि मैदानी खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीच्या आक्रमकता पातळीत भेद आढळून आला नाही. यावरून वरील गृहीतकृत्य स्वीकार्य नाही.

४) महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळीत लक्षणीय फरक आढळून येईल.

तक्ता क्र.४.महाविद्यालयातीलबैठे खेळ आणि मैदानी खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळी

	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	मुक्त प्रमाण संख्या	't' मूल्य	सार्थकता पातळी
बैठे खेळ शहरी विधार्थिनीची	३०	२३ .१७	१०. ४५	११८	१ .५९	सार्थक नाही
मैदानी खेळ शहरी विधार्थिनीची	३ ०	२५ .०९	८ .२०			

p = ०.०५ = १.९८ ०.०१ = २.६२

वरील तक्ता क्र .४ नुसार महाविद्यालयातील बैठे खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळीचे मध्यमान २३ .१७ असून प्रमाण विचलन १० .४५ असे आढळून आले असून महाविद्यालयातील मैदानी खेळ खेळणाऱ्याशहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळीचे मध्यमान २५ .०९ आणि प्रमाण विचलन ८ .२० इतके आढळून आले. या दोघाचे ' t ' मूल्य १ .५९ आढळून आले असून हे ' t 'मूल्य ०.०५ पातळीला सार्थकता दर्शवित नाही.

वरील संख्याशास्त्रीय विवेचनावरून असे निदर्शनास येते की बैठे खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनी आणि मैदानी खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीच्या आत्मविश्वास पातळीत भेद आढळून आला नाही. यावरून वरील गृहीतकृत्य स्वीकार्य नाही.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

१) **महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीची आक्रमकता पातळीत भेद आढळून आला नाही.**

वरील निष्कर्षाचे विवेचनावरून असे निदर्शनास येते कि ग्रामीण विधार्थिनी आणि शहरी विधार्थिनीच्या आक्रमकता पातळीत भेद आढळून आला नाही. यावरून वरील गृहीतकृत्य स्वीकार्य नाही.

कारण ग्रामीण विधार्थिनीची व शहरी विधार्थिनीची आक्रमकतापातळी हि समान असते. फक्त आक्रमकतादर्शविण्याच्या पद्धती वेगवेगळ्या असतात. जसे शाब्दिक आक्रमकता, राग आणि शारीरिक आक्रमकता.

२) **महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळीत लक्षणीय फरक आढळून आला नाही.**

वरील निष्कर्षाचे विवेचनावरून असे निदर्शनास येते की ,ग्रामीण विधार्थिनी आणि शहरी विधार्थिनीच्या आत्मविश्वास पातळीत भेद आढळून आला नाही. यावरून वरील गृहीतकृत्य स्वीकार्य नाही.

कारण ग्रामीण विधार्थिनीना आणि शहरी विधार्थिनीना घरात किवा समाजात दिली जाणारी वागणूक समान आहे. कुंटूबातील आई वडील मुलगा असो का मुलगी यात कोणताही भेद करीत नाही. यामुळे दोघांच्या गरजा वेळोवेळी लक्षात घेऊन पूर्तता करण्यावर भर दिला जातो. घरातून दिले जाणारे आर्थिक पाठबळ किंवा प्रोत्साहन यामुळे आत्मविश्वास विकसित करण्यास उपयुक्त ठरते. त्यामुळे त्यांची आत्मविश्वास देखील समान असते.

२) **महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनीची आक्रमकता पातळीत लक्षणीय फरक आढळून आला नाही.**

वरील निष्कर्षाचे विवेचनावरून असे निदर्शनास येते की बैठे खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनी आणि मैदानी खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीच्या आक्रमकता पातळीत भेद आढळून आला नाही. यावरून वरील गृहीतकृत्य स्वीकार्य नाही.

कारण बैठे खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनी आणि मैदानी खेळखेळणाऱ्याशहरी विधार्थिनीच्या आक्रमकता पातळीत भेद आढळून आला नाही . कारण जिंकण्यासाठी जिद्द तसेच प्रत्येक खेळ हा जिंकण्याच्या उद्देशाने खेळला मग तो कोणताही खेळ असो म्हणून जिंकण्यासाठी आक्रमकता घटकाला योग्य दिशा दिल्यास आक्रमकता पातळी हि सकारात्मक दिशा ठरू शकते त्यामुळे बैठे खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण आणि मैदानी खेळखेळणाऱ्याशहरी विधार्थिनीच्या आक्रमकता पातळी समान असते.

३) **महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळीत लक्षणीय फरक आढळून आला नाही.**

वरील निष्कर्षाचे विवेचनावरून असे निदर्शनास येते की बैठे खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनी आणि मैदानी खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीच्या आत्मविश्वास पातळीत भेद आढळून आला नाही. यावरून वरील गृहीतकृत्य स्वीकार्य नाही.

कारण बैठे खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण आणि मैदानी खेळखेळणाऱ्याशहरी विधार्थिनीमध्ये आत्मविश्वासामुळे जिंकण्याची प्रवृत्ती समान दिसून येते. तसेच मैदानी खेळ खेळतांना आत्माविस्वसामुळे खेळाचे प्रदर्शन चांगले होते तसेच बैठे खेळतांनाही आत्मविश्वास योग्य, निर्णय घेण्यासाठी व खेळाचे प्रदर्शन चांगले करण्यास मदत होते. म्हणून मैदानी खेळ आणि बैठे खेळ खेळणाऱ्या विधार्थिनीमध्ये आत्मविश्वास समान असतो.

निष्कर्ष :-

a. महाविद्यालयीन ग्रामीण व शहरी विद्यार्थिनीची आक्रमकता पातळीत भेद आढळून आला नाही. म्हणजेचे शहरी व ग्रामीण विद्यार्थिनीची आक्रमकता पातळी समान दर्जाचे आढळून आली.

b. महाविद्यालयीन ग्रामीण व शहरी विद्यार्थिनीची आत्मविश्वास पातळीत भेद आढळून आला नाही. म्हणजेचे शहरी व ग्रामीण विद्यार्थिनीची आक्रमकता पातळी समान दर्जाचे आढळून आली.

c. महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनीच्या आक्रमकता पातळीत लक्षणीय फरक आढळून आला नाही. म्हणजेच बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनीची आक्रमकता पातळीसमान दर्जाची आढळून आली.

d. महाविद्यालयातील बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या शहरी विधार्थिनीच्य आत्मविश्वास पातळीत लक्षणीय भेद आढळून आला नाही. म्हणजेच बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण विधार्थिनीची आत्मविश्वास पातळीसमान दर्जाची आढळून आली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

संशोधनाची उपयोगिता:-

सदर संशोधनात बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीच्या आक्रमकता आणि आत्मविश्वास पातळीत फरक आदळतो का? व राहत्या भागाचा परिणाम आक्रमकता आणि आत्मविश्वासावर होतो का? हे पाहण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केला होता.मिळालेल्या निष्कर्षांचा विचार करता असे म्हणता येईल कि, सदर संशोधन हे बैठे खेळ व मैदानी खेळ खेळणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विधार्थिनीच्या आक्रमकता आणि आत्मविश्वास पातळीचा अभ्यास करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल. महविद्यालयीन शिक्षणात ह्या संशोधनाचा उपयोग निश्चितपणे करता येईल.प्रतुत संशोधनाचे निष्कर्ष विचारात घेऊन अभ्यासक्रमाची योजना आखल्यास म्हणजेच खेळाडूला यशस्वी होण्यासाठी आणि चांगले क्रीडाकौशल्य आत्मसात करण्यासाठी खेळाडूमध्ये आक्रमकता आणि आत्मविश्वास असणे महत्वाचे असते. तसेच खेळाडू स्वःतामधील आक्रमकता आणि आत्मविश्वासाचा उपयोग यशस्वी होण्यासाठी कुठे व कसा करतात हे या संशोधनातून खेळाडूंना समजावून सांगता येईल. आक्रमकता आणि आत्मविश्वास या दोन घटकांचा समतोल खेळामध्ये कसा ठेवावा,आक्रमकता किती प्रमाणात उपयोगी पडेल तसेच ती जास्त प्रमाणात वाढली तर खेळाचे प्रदर्शन खराब होऊ शकते.तसेच आत्मविश्वास जर जास्त प्रमाणात असेल तर चुकीचे निर्णय खेळाडूकडून घेतले जाऊ शकतात. या संशोधनातून आक्रमकता आणि आत्मविश्वासाचा उपयोग जिंकून घेण्यासाठी कसा करावा ह्या संदर्भात खेळाडूंना यथायोग्यपणे मार्गदर्शन करण्यासाठी करता येईल. तसेच खेळाडूंमधील आक्रमकता आणि आत्मविश्वास कसा विकसित करता येईल हे देखील सदर संशोधनातून उपयुक्त ठरू शकते. तसेच खेळाडूमध्ये जिंकण्यासाठी योग्य सवयी विकसित केल्यास उदा. व्यायामाचे महत्व, पुरेशी विश्रांती,योग्य व पोषक आहारचे महत्व, स्व ओळख ,योग्य करिअर विकास,व्यवसाय नियोजन यासाठी संशोधनाचा उपयोग होईल.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. Garrett H.E, Woodworth R.S (2008) Statistics in Psychology and Education 1st Edition, Surjeet Publication, Delhi 110007.
२. अग्निहोत्री रेखा, (१९८७) अग्निहोत्री आत्मविश्वास सूची, नशनल सायाकोलोजीकल कार्पोरेशन, आग्रा
३. सुलतानिया एम.के.(२००५) आक्रमकता सूची, नशनल सायाकोलोजीकल कार्पोरेशन, आग्रा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

मोफत योजना आणि त्यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

करण लक्ष्मण थोरात[1], प्रो. डॉ. लक्ष्मण पोपटराव वाघ [2]
M. J. College, Jalagav
Email: karanthorat3676@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180136
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.171-178
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतातील मोफत योजनांचा इतिहास पाहता सुरुवात कल्याणकारी योजनांपासून 1950 च्या दशकात झाली. विविध राजकीय पक्षांनी निवडणुकांच्या परिणामांवरती प्रभाव पाडण्यासाठी व तत्कालीन लोकप्रियता वाढवण्यासाठी मोफत योजनांचा वापर केला ज्यामध्ये राष्ट्रीय व सामाजिक परिणामांच्या प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रभावाकडे दुर्लक्ष केले गेले. भारतामध्ये महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, दिल्ली, असे अनेक महत्त्वपूर्ण राज्य असे आहेत जे मोफत योजना पुरवतात यामध्ये आर्थिक ते इतर प्रकारचे अनेक वस्तूंचा पुरवठा केला जातो. परंतु या मोफत सेवा शासकीय निधीतून दिले जातात जो की जनतेकडून कर स्वरूपात जमा केला जातो मोफत योजनांचा पुरवठा केल्याने भारताच्या अर्थव्यवस्था आणि सामाजिकतेवर त्याचे अल्पकालीन व दीर्घकालीन परिणाम होतात त्यामुळे देशाच्या विकासावर प्रगतीवर व राष्ट्राच्या एकूण कार्यक्षेत्रावरती परिणाम होतो सामाजिक मानसिकतेवर मोठा परिणाम यातून घडतो. विविध राजकीय पक्षांनी निवडणूकपूर्वीचे अशाप्रकारचे विविध मोफत योजनांचे आश्वासन देतात व त्यांची पूर्तता निवडणुकीनंतर करण्यासाठी प्रयत्न करतात. याचाच परिणाम भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर व समाजावर होतो. स्वतंत्र्योत्तर काळांत राजकीय पक्षाने वापरलेल्या जाहीरनाम्यातून जाहीरपणे मोफत योजनेची आश्वासन दिले गेली प्रत्यक्षात मात्र भारतापुढे बरेच मोठ्या समस्या अस्तित्वात असताना सुद्धा त्या समस्यांकडे दुर्लक्ष केले गेले. राजकीय पक्षांसाठी एक प्रकारे प्रथा बनलेली आहे. ज्यामध्ये लोकांना आकर्षित करून लोकप्रियता वाढवून निवडणूक जिंकण्याच्या उद्देशाने विविध मोफत योजना तयार केल्या जातात. ज्यामध्ये मोफत वीज कर्जमाफी मोफत प्रवास अनुदान व्याज रहित कर्जवाटप मोफत गॅस सिलेंडर इथपासून ते मोफत सायकल लॅपटॉप फोन्स गॅजेट्स टीव्ही वॉशिंग मशीन इथपर्यंत महागड्या वस्तू दिल्या जातात. यामुळे करदात्यांनवर ताण पडून आणि एकूण समाज आणि येणाऱ्या पिढीवर चुकीचा संदेश पोहोचत आहे. मोफत योजनांपेक्षाही अनेक मोठ्या समस्या भारतापुढे उभे आहेत आरोग्य शिक्षण जीवनमानाचा स्तर सुधारणे, बेरोजगारी, धार्मिक तेढ, स्त्री-सुरक्षा, गरिबी निर्मूलन, आंतरिक सुरक्षा बाह्य सुरक्षा, पर्यावरण सुरक्षा, बाह्य सुरक्षा. सामाजिक कल्याणकारी योजना आणि मोफत योजना यामधील फरकाचा राजकीय पक्षांना विसर पडलेला आहे.

मुख्यशब्द: *मोफत योजना , कल्याणकारी योजना, भारतीय अर्थव्यवस्था, राजकोषीय तूट, सार्वजनिक कर्ज, निवडणूक जाहीरनामे, राजकीय लोकाभिमुखता, थेट रोख हस्तांतरण , संसाधनांचे चुकीचे वाटप, आर्थिक विकास, सामाजिक परिणाम, करदाते व करभार, महागाई (चलनवाढ), राज्य सरकारांची वित्तीय स्थिती, दीर्घकालीन आर्थिक परिणाम*

प्रस्तावना

भारत हा विविधतेने नटलेला लोकशाही असलेला सार्वभौमत्व असलेला देश आहे जिथे विविध जाती धर्माचे लोकबहुसंख्येने राहतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने लोकशाही स्वीकारली. विविध कल्याणकरी योजना अस्तित्वात आणल्या परंतु काळानुसार यामध्ये बदल होत गेले आणि कल्याणकारी योजना आणि मोफत योजना यामधील फरक प्रकर्षाने जाणवू लागला. शासन जनतेसाठी विविध योजना कार्यान्वित करत असते. नागरिकांच्या विशेषतः असुरक्षित किवा वंचित असलेल्यांच्या कल्याणासाठी निर्माण करण्यात

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
करण लक्ष्मण थोरात, प्रो. डॉ. लक्ष्मण पोपटराव वाघ, M. J. College, Jalagav.

How to cite this article:
थोरात, . करण . लक्ष्मण ., & वाघ, . लक्ष्मण . पोपटराव . (*2026*). मोफत योजना आणि त्यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 171–178. https://doi.org/10.5281/zenodo.18834880*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18834880
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

आलेले शासकीय उपक्रम अथवा योजना म्हणजेच कल्याण योजना किंवा धोरण होय. ज्याचे प्राथमिक उद्देश्य हे जनतेचे कल्याण आणि सामाजिक विकास असतो आणि या कल्याणकारी उपक्रमांमुळे देशास अल्प आणि दीर्घकालीन फायदे होतात. मोफत योजना (फ्रीबीस) ची सुरुवात भारतात 1950 च्या दशकापासून झालेली दिसून येते मोफत योजना या राजकीय पक्षांनी आपल्या जाहीरनाम्यात विविध प्रकारच्या मोफत योजना सामील केल्या, ज्यांचा प्राथमिक उद्देश्य हा निवडणुकांचे परिणाम हे त्यांच्या हितात व्हावेत हा होता "जरी, कायदा स्पष्ट आहे की निवडणूक जाहीरनाम्यातील आश्वासनांचा आरपी कायद्याच्या कलम 123 अंतर्गत 'भ्रष्टाचारी प्रथा' म्हणून अर्थ लावता येत नाही, परंतु कोणत्याही प्रकारच्या मोफत वस्तूंचे वाटप निःसंशयपणे सर्व लोकांवर प्रभाव पाडते ही वस्तुस्थिती नाकारता येत नाही. ते मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकांचे मूळ मोठ्या प्रमाणात हादरवते".[9]

मोफत योजनांच्या जाहीरनाम्यातील उल्लेखाने जनमतावर त्याचा परिणाम होतो आणि लोकांचे मतपरिवर्तन टक्केवारी वाढते हे अनेक प्रकारच्या संशोधनातून समोर आलेले आहे. यांची पूर्तता करण्याचा प्रत्यक्ष परिणाम हा भारताच्या बजेटवर होतो आणि ज्या अतिशय महत्वाच्या योजना आहेत त्यांना त्या प्रमाणात निधी मिळण्यास अडथळे येतात. परिणाम त्यांच्या अंमलबजावणी वरती होतो. अल्पकालीन असलेला असलेल्या या योजना दिर्घकालीन परिणाम देशावर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रीतीने पाडतात. अनेक वेळेस वेगवेगळ्या योजना आणि विभागातील निधी हा या योजनांवर वळवला जातो ज्याने त्या विविध योजनांची कार्ये रखडली जातात ठराविक सीमेत पूर्ण होत नाहीत आणि त्याचा खर्च येणाऱ्या काळात वाढतो. ज्यामुळे देशाच्या वित्तीय तूट, आणि खर्च वाढतो. संसाधनांचे चुकीच्या पद्धतीने वाटप आणि इतर योजनांच्या कालावधी आणि प्रगती कार्यात त्यामुळे अडथळे निर्माण होतात. जरी भारतीय अर्थव्यवस्था सद्यस्थितीमध्ये जगामध्ये चौथ्या क्रमांकावर असली तरी वाढलेल्या आणि असलेल्या आर्थिकतेची जाणीव सर्वच राजकीय पक्षांच्या नेतृत्वांमध्ये असेल तरच भारताच्या प्रगतीसाठी आणि आर्थिक विकासासाठी पोषक असेल.

उद्देश्य

मोफत योजनांचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

1) मोफत योजनांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम होतो.
2) मोफत योजनांमुळे अर्थव्यवस्थेवरती ताण पडून भारतची क्षमता असून देखील विकास आणि प्रगतीची गती कमी होते.
3) जनसामान्यांचा श्रमावरील विश्वास कमी होऊन वैयक्तिक स्वार्थासाठी राष्ट्रहित आणि सामाजिक हिताचे नुकसान होते.

अभ्यासपद्धती

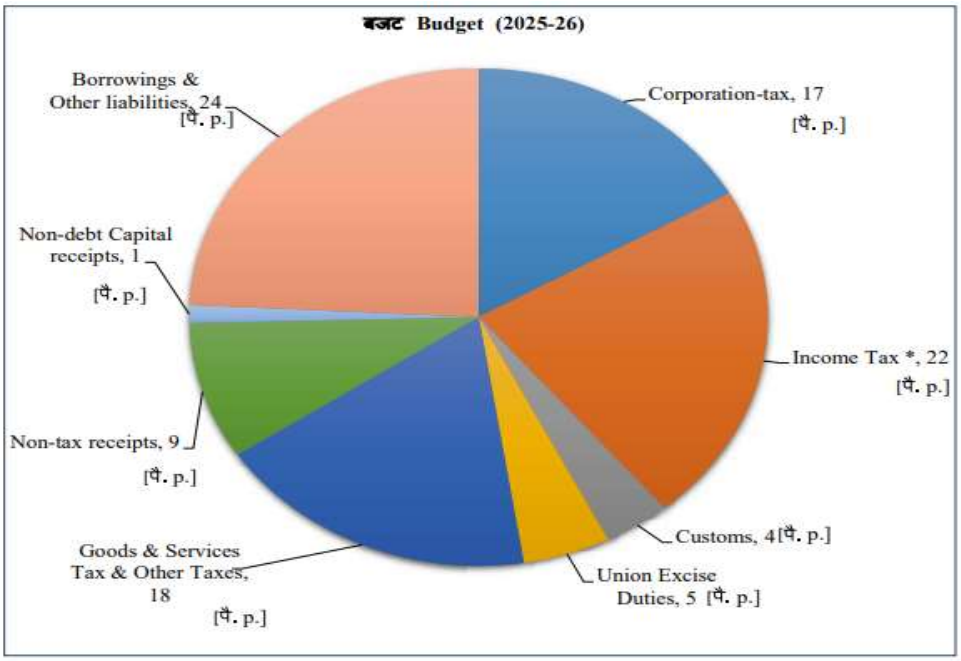
प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये द्वितीय संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला गेला आहे. दुय्यम / द्वितीयस्त्रोत (आंतरजाल, पुस्तके, मासिके, आर्टिकल्स, ऑर्गनायझेशन्स आणि शासकीय रिपोर्ट्स व वेबसाईट)

कल्याणकारी योजना व मोफत योजना यांच्यामध्ये फरक करणारी एक सूक्ष्म विभाजक रेषा आहे. कल्याणकारी योजना लोकांच्या कल्याणासाठीचा उद्देश ठेवून निर्माण केल्या जातात. त्याचा राष्ट्राच्या प्रगतीवर सामाजिक रचनेवर अर्थव्यवस्थेवरती दीर्घकालीन योग्य तो परिणाम होतो एकंदरीत देशाच्या विकासामध्ये योगदानास कल्याणकारी योजना महत्त्वपूर्ण ठरतात. ऑक्सफर्ड विद्यापीठानुसार मोफत योजना म्हणजे "एखाद्याला पैसे न देता दिलेली एखादी सेवा, वस्तू, भेटवस्तू." रिझर्व बँक ऑफ इंडिया नुसार "मोफत" योजना म्हणजे "मोफत प्रदान केलेले सार्वजनिक कल्याणकारी उपाय." ज्यामध्ये दीर्घकालीन विकासात्मक उद्दिष्टांचा अभाव व अल्पकालीन निवडणूक लाभांवर लक्ष केंद्रित करणे आणि आर्थिक असंतुलनाची शक्यता यामुळे खऱ्या कल्याणकारी योजनांपासून वेगळे करते. मोफत योजनांचा जगातला इतिहास भारतातील इतिहासापेक्षा अधिक असला तरीही भारतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात याची सुरुवात झाली. के. कामराज, पं. नेहरू, सी. एन अण्णादुराई, एमजी रामचंद्रन,जयललिता यांसारख्या मोठ्या नेत्यांनी मोफत योजनांचा पाया भारतामध्ये निर्माण करून वाढविला. कल्याणकारी योजनांच्या व्याख्या खाली मोफत योजनांचा वर्ष भारतातील विविध राज्यातील विविध राजकीय पक्षांकडून सरकारकडून करण्यात आला. परतंत्रातून मुक्त झाल्यानंतर राजकीय नेतृत्वांनी भारतातील लोकांच्या कल्याणाकरिता लोकशाही स्वीकारली व भारतात असलेली प्रचंड सामाजिक विविधता व लोकसंख्या विस्तार यांच्यावर स्वतःच्या राजकीय विजयासाठी अनैतिक पद्धतीने मोफत योजनांच्या साह्याने राष्ट्रीय हित व सामाजिक रचनेचा विचार देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर पडणारा आर्थिक ताण, कर्ज व्याज इतर कल्याणकारी योजनांवर अनावश्यक सेवांवर येणाऱ्या योग्य अयोग्य परिणामांचा विचार न करता राजकीय पक्षांनी अधिकाधिक आश्वासने आपल्या निवडणूक पूर्वीच्या जाहीरनाम्यात देऊन लोक मतास

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

प्रभावित केले आणि स्वपक्षाचे सरकार स्थापन झाल्यावर अशा प्रकारच्या आश्वासनांची पूर्तता करण्यासाठी निधी मोठ्या प्रमाणात खर्चले त्याचा मोठ्या प्रमाणावर ताण भारतीय अर्थव्यवस्थेवरती समाजातील कर भरणाऱ्या वर्गावर ती पडून भारतीय अर्थव्यवस्थेची गतीय विकास कामात व प्रगतीमध्ये मंदावते क्षमता असूनही त्या क्षमतेचा पूर्ण वापर करण्यास अशा प्रकारच्या मोफत योजना अडसर ठरतात. **उदाहरणार्थ** महाराष्ट्रामध्ये लाडकी बहीण योजनेअंतर्गत बीजेपी शासनाने महिलांना 2100 रुपये प्रति महिना आणि वार्षिक 25200 रुपयांची रक्कम देईल असे 2024 च्या बीजेपी निवडणूक जाहीरनाम्यामध्ये आश्वासन दिले होते . सद्यस्थितीत महाराष्ट्रामध्ये शासन लाडकी बहीण योजनेअंतर्गत 1500 रुपये प्रति महिना देत असून 2025-26 यावर्षी साठी 36000 कोटींचा निधी वितरित केला आहे. माझी लाडकी बहीण योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र शासनाने 2024-25 मध्ये 46000 करोड रक्कम राखून ठेवण्यात आले, 2025-26 मध्ये या योजनेसाठी 36000 हजार कोटींचा निधी मंजूर करून 2.38 कोटी पात्र महिलांना वितरित केला आहे. एकीकडे भारतापुढील गंभीर समस्या आणि एकीकडे मोफत योजनाचे वाटप यामुळे भारताच्या विकासास अध्ट्ले निर्माण होतात.

भारताचे बजेट2025

Source RBI REPORT **2025:** https://www.indiabudget.gov.in/doc/budget_at_glance/bag1.pdf

मार्च 2025 मध्ये भारतावरील अंतर्गत व बाह्य असे एकूण 181.74 लाख कोटी रुपये (1.8174 ट्रिलियन डॉलर्स) कर्ज होते त्यातील 6.18 लाख करोड हे बाह्य कर्ज होते ही रक्कम वाढून मार्च 2026 पर्यंत 196.78 लाख कोटीपर्यंत जाईल ज्यामध्ये बाह्य कर्ज हे 6.63 लाख कोटींची असेल. जरी भारताच्या परकीय चलन साठ्यामध्ये 93% पेक्षा जास्त बाह्य कर्ज समाविष्ट असले तरीही अंतर्गत मोठे असून कर्ज हे वेगाने वाढत आहे. भारताची अर्थव्यवस्थांना मात्र जीडीपीच्या बाबतीत 4 ट्रिलियन डॉलर्स व जगात चार क्रमांकाची असली तरीही 2025 26 मध्ये 50.65 लाख कोटींचा अर्थसंकल्प सादर करण्यात आला ज्यामध्ये 15.69 लाख कोटी म्हणजेच जीडीपीच्या 4.4% राजकोषीय तूट आहे. भारतावरील कर्ज आणि व्याज वाढवण्यास मोफत योजना हातभार लावतात. मोफत योजना पुरवठा करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात सरकारी खर्चाची आवश्यकता असते आणि यामुळे सरकारी बजेटवर ताण येतो, तूट वाढते. मोफत वस्तूंवरील खर्च पुरेशा महसूल संकलनाशी जुळत नाही तेव्हा राजकोषीय आणि महसुली तूट मोठ्या प्रमाणात वाढते ही तूट भरून काढण्यासाठी सरकार यांना बाजारांमधून किंवा केंद्र सरकारकडून अधिक कर्ज घ्यावे लागते त्यामुळे एकूण कर्ज वाढते. भारतातील अनेक राज्य सरकारी विविध प्रकारच्या मोफत चालवतात याचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष खर्च भारतीय अर्थव्यवस्थेवरती पडतो. फक्त महिलांच्या महिना रोख वितरण योजनांवरती 2025 मध्ये सुमारे 1.68 लाख कोटी रुपये रक्कम खर्च करण्यात आले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

विविध राज्य-विशिष्ट योजनांची उदाहरणे

अनुक्र	राज्य	महिला थेट रोख हस्तांतरण **प्रतिमहिना**	युवा थेट रोख हस्तांतरण **प्रतिमहिना**	शेतकरी थेट रोख हस्तांतरण & SUBSIDY **प्रति वार्षिक**	LPGएलपजी **प्रति वार्षिक** PMUY	बस प्रवास	कर्ज/ **व्याज** माफी	वीज UNITS / SUBSIDY	इतर **योजना**
1	दिल्ली (केंद्रशासित प्रदेश)	2100	नाही	PM-KISAN + 3000	02	होय	होय	200U	होय
2	आंध्र-प्रदेश	1500	3000	14000 PM-KISAN	03	होय	होय	200U	होय
3	आसाम	1250	2500	5000 + PM-KISAN	SUBSIDY	होय	नाही	नाही	होय
4	बिहार	नाही	1000	PM-KISAN + 3000	PMUY	नाही	नाही	125U	होय
5	छत्तीस--गड	1000	2500	PM-KISAN	PMUY	होय	होय	200U	होय
7	गुजरात	Multiple schemes	नाही	PM-KISAN	PMUY	नाही	होय	SUBSIDY	होय
8	हरियणा	2100	1500	PM-KISAN	PMUY	नाही	होय	SUBSIDY	होय
9	हिमाचलप्रदेश	1500	1000	PM-KISAN	PMUY&02	50% SUBSIDY	होय	125U	होय
10	झारखंड	2500	2500	PM-KISAN	PMUY	SUBSIDY	होय	200U	होय

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

11	कर्नाटक	2000	UPTO 3000	PM-KISAN + 4000	PMUY	होय	होय	200U	होय
12	केरळ	1000	1200	PM-KISAN + 4000	PMUY	नाही	होय	SUBSIDY	होय
13	मध्य प्रदेश	1250	UPTO 1000	PM-KISAN + 6000	PMUY	नाही	होय	SUBSIDY	होय
14	महाराष्ट्र	1500	UPTO 10000	PM-KISAN + 6000	PMUY	होय	होय	होय	होय
15	ओरिसा	900	नाही	PM-KISAN + 4000	PMUY	50% SUBSIDY	होय	होय	होय
16	पंजाब	1100	150	PM-KISAN	PMUY	होय	होय	300U	होय
17	राजस्थान	500-1500	4500	PM-KISAN + 3000	PMUY + subsidy	नाही	होय	100U	होय
18	तमिळ नाडू	1000	200	PM-KISAN	PMUY	होय	होय	100U	होय
19	तेलंगणा	2500	नाही	PM-KISAN Upto 5000	PMUY	होय	होय	200U	होय
20	उत्तराखंड	Multiple schemes	नाही	PM-KISAN	PMUY & 03	नाही	होय	SUBSIDY	होय
21	उत्तर प्रदेश	Multiple schemes	1500	PM-KISAN	PMUY & 02	होय	होय	SUBSIDY	होय
22	पश्चिम बंगाल	1200	1500	UPTO 10000 PM-KISAN	PMUY &	नाही	होय	25U	होय

अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम

- **आर्थिक ताण :** व्यापक मोफत योजनांमुळे राज्यांच्या आणि शेवटी भारताच्या आर्थिक संक्ल्पावर लक्षणीय ताण येतो ज्यामुळे वित्तीय तूट आणि सार्वजनिक कर्ज वाढते. महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, पंजाब यांसारखी राज्ये त्यांची वित्तीय तूट सरासरी 4% असूनदेखील मोठ्या प्रमाणात महसुलाच भाग हा या विविध मोफत योजनांवर खर्च करतात ज्याचा अनायास ताण हा समाजातील नियमित कर देणाऱ्या वर्गावर येतो आणि व्यापारी वर्ग तसेच नियमित कर भरणाऱ्या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

वर्ग उदासीनतेच्या दिशेने अग्रस्थ होण्यास सुरुवात होते. तसेच भारताच्या कर्जामध्ये वाढ होण्यास अशा योजना हातभार लावतात.

- **संसाधनांचे चुकीचे वाटप:** निधीचे अयोग्य वाटप आणि अत्यावश्यक सेवा आणि योजनांवर येणारा ताण हि समस्या भारतामध्ये बनते आहे. निधीअभावी पायाभूत सुविधा रखडल्या जात आहेत अर्धवट कामामुळे जनतेस असुविधा निर्माण होते. भारतामध्ये आजही अशी अनेक गावे आणि क्षेत्र आहे जे विकासाअभावी भारताच्या मुख्य सामाजिक प्रगतीपासून आणि समाजरचनेपासून विभक्त आहेत. भारतातील सरासरी सर्वच राज्यांमध्ये शासकीय सेवा मधील कर्मचारी असो अथवा विविध महत्वपूर्ण योजना किवा सामाजिक अत्याव्श्यक सेवा यांना वेळेत निधी न मिळाल्याने नकारात्मक परीणामांना सामोरे जावे लागतो याचा थेट परिणाम भारताच्या प्रगतीवर होतो. सामाजिक असुविधेव्रर जनतेच्या एकंदरीत सर्वतोपरी विकासावर होतो. भारताच्या अर्थव्यवस्थेम्धील क्षमतांचा पुरेपूर आणि योग्य वापर होत नाही. कित्येक दशके भारतातील विविध राजकीय पक्ष अशा मोफत योजनांवर अवध्य्व्या खर्च करत राहिले आणि कित्येक दशके पूर्वोत्तर (सात बहिणी राज्य) सारखे महत्वपूर्ण सिमाक्षेत्र हे विकासाविना मागे राहिले. भारत सध्या जी.डी.पी. च्या फक्त ०.64 % एवढी तरदूत संशोधनासाठी केली आहे इतर प्रमुख राष्ट्रे अमेरिका 3.5, चीन 2.5, दक्षिण कोरिया 4 आणि इस्त्रायेल सारखे देश 6% स्वताच्या जी.डी.पी.रक्कम हि संशोधनासाठी खर्च करतात. ज्यामुळे त्या देशांची सर्वतोपरी प्रगती आणि त्यांची विकासाची गती हि नेहमी जास्त राहते. आणि भारतामध्ये भातीय अर्थव्यवस्थेत क्षमता असूनही भारत त्याच्या बरोबरीची तुलना करू शकत नाही. याचमुळे भारताला बाहेरील देशांकडून शस्त्रास्त्र खरेदी करावी लागतात. विकास त्या गतीने होत नाही ज्या गतीने व्हावयास हवा. आणि ऑपरेशन सिंदूरसारख्या आणि इतर वेळेतील युद्धजन्य स्थितीमध्ये आपनस ऐनवेळी शत्रास्त्रे मोठ्या किमतीने विकत घ्यावी लागतात. भारत हा जगातील सर्वात मोठा शस्त्रास्त्र आयातदार देश आहे.
- **चलनवाढीचा दबाव :** उत्पादनात प्रमाणानानुसार वाढ न करता अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात रोख रक्कम आल्याने ग्राहकांचा खर्च आणि मागणी वाफ्हू शकते ज्यामुळे महागाई वाढण्याची शक्यता असते.
- **अर्थव्यवस्थेच्या प्रगती कार्यात अडथळा**

1. आर्थिक निधी वेळेत आणि पुरेसा न मिळणे, निधी वळविणे, संशोधनावर अल्प
2. खर्च,अवास्तवमोफत योजना आणि वस्तू वाटप, अत्यावश्यक सेवांकडे यातून दुर्लक्ष होऊन
3. भारताच्या सर्वतोपरी विकासास अडथळा निर्माण झालेला दिसून येतो. मोफत योजना मोफत
4. खात्रीशीर पुरवठा देशाच्या श्रमशक्तीवर परीणाम करू शकते. जनतेतील शासनाकडून असलेल्या
5. अवलंबितपणा वाढण्यास चालना मिळते. राष्ट्राहित्र आणि राष्ट्रप्रग्तीचा विचार मागे पडतो.

निष्कर्ष

मोफत योजना आणि वस्तू यांचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक होतो. तसेच भारताच्या प्रगतीस अडथळे निर्माण होऊन अर्थव्यवस्थेची गती मंदावते. वेळेत आणि पुरेसा निधी न मिळणे, निधी वळविणे, ज्मोठ्या प्रमाणात रोक्ज रकमेचे वाटप यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर ताण पडतो अत्यावश्यक क्षेत्रांना निधी कमी प्रमाणात निधी मिळाल्याने विकास हवा तेवढा आणि गतीने होत नाही. परिणामी देशाच्या कर्जाच्या व व्याज पातळीत वाढ होते. भारताची वित्तीय तूट वाढल्याने अर्थव्यवस्थेवर अजून ताण पडतो.

उपाययोजना

भारताचा संरक्षण खर्च हा 2025 च्या अर्थसंकल्पानुसार 6.81 लाख कोटी असला तरीही यातील अर्ध्याहून अधिक रक्कम सैनिकांचे पगार पेन्शन आणि मेंटेनन्स मध्ये खर्च होते. म्हणजेच भारतीय संरक्षणविभागावर खरोखरच जास्तीच्या आर्थिक निधीची अत्यावश्यकता आहे आणि भारतातील विविध राज्यांनी 2025 मध्येच अंदाजे 7 लाख करोडहून अधिक रक्कम खर्च केलेली आहे. भारतापुडे सुरक्षा, संशोधन, विकास शिक्षण, आरोग्य, असुविधा, दळणवळण, लोकसंख्यावाढ, पर्यावरण, प्रदूषण यांसारख्या गंभीर समस्या आहेत. मोफत योजनांवर अवाढव्य खर्चातील रक्कम यांसारख्या अत्यावश्यक आणि मोफत योजणांपेक्षा खरोखर देशाची गरज असलेल्या जनतेच्या खरच्या सुविधा निर्माण आणि पूर्ण करणाऱ्या भारताच्या पूर्ण विकासास, अर्थव्यवस्थेस चालना देणाऱ्या क्षेत्रांवर खर्च करण्यात आला तर भारताची प्रगती योग्य प्रकारे होईल.

संदर्भ

1) https://www.rbi.org.in/Scripts/BS_ViewBulletin.aspx?Id=21070
https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/PDFs/0STATEFINANCE2024AE6FF65F475C4934B53CC8ABE7FAB30E.PDF

2) Pareek, Harsha.Tiwari, Shubha.Joshi, Bhaskar. "FREEBIES REPORT 2024" NATIONAL ECONOMIC FORUM https://nationaleconomicforum.org/wp-content/uploads/2025/01/Freebies-in-India-Exploring-Economic-Legal-and-Social-Implications.pdf
3) Mungale, Vaishnavi. Maharashtra Economic Development Council, Analysis of Government Freebies in India,30Nov,2022. https://www.medcindia.com/articledetail.php?page=1&ele_id=NOR_6387325dd21b73.01019208
4) https://www.cbgaindia.org/blog/whats-the-difference-between-freebies-for-the-poor-and-business-incentives-for-the-rich/
5) https://www.iipa.org.in/GyanKOSH/posts/politics-of-freebies-people-centric-or-anti-development 6) Sahoo, Niranjan. Ghosh, Ambar kumar. Chaurasia, Alok. Freebies' and Welfare Schemes: Setting a Frameworkfor the Debate in India. https://www.orfonline.org. 16 Feb, 2024. https://www.orfonline.org/research/-freebies-and-welfare-schemes-setting-a-framework-for-the-debate-in-india
7)KUMAR,ROHIT.KAUR, SUMANPREET." Freebies Politics in India and Its Political, Economic, and Psychological Impact on Voters" IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume 27, Issue 12, Series 3 (December,2022) -10 e-ISSN: 2279-0837, p-ISSN: 2279-0845. www.iosrjournals.orghttps://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.27-Issue12/Ser-3/B2712030410.pdf
8) https://www.oxfordlearnersdictionaries.com
9) https://www.eci.gov.in/mcc
10) https://www.impriindia.com/insights/maharashtra-indias-economy/
11)https://images.assettype.com/outlookbusiness/2025-02-04/fvyndwud/The_Politics_of_Election_Freebies_Final.pdf
12) https://www.bjp.org/files/inline-images/25_Hindi.jpg
13) file:///C:/Users/LENOVO/Downloads/Congress-Manifesto-Hindi-2024-BOFvk3Gz.pdf
14) https://data.opencity.in/dataset/parliamentary-elections-2024-manifestos
15)https://www.thehindu.com/news/national/maharashtra/majhi-ladki-bahin-govt-disbursed-17000-crore-in-seven-months-to-238-crore-women/article69303765.ece
16) https://www.myscheme.gov.in/schemes/gls
17)https://fpibengaluru.karnataka.gov.in/storage/pdf-files/Technical%20Reports/RAReport-AnupamaGhiradimata.pdf
18) https://prsindia.org/files/budget/budget_parliament/2025/Union_Budget_Analysis_2025-26.pdf
19) https://spc.tn.gov.in/vidiyal-payanam-scheme/
20) https://www.myscheme.gov.in/schemes/lbs-wb
21) https://spc.tn.gov.in/vidiyal-payanam-scheme/
22)https://www.thehindu.com/news/national/12-states-to-spend-168-lakh-crore-on-womens-cash-schemes-report/article70243169.ece#google_vignette
23) https://assam.gov.in/scheme-page/154
24) https://imcindore.mp.gov.in/LaadliBehna
25) https://www.indiabudget.gov.in/doc/rec/annex9.pdf
26) https://finance.karnataka.gov.in/storage/pdf-files/1_BudgetSpeech_ENG.pdf
27) https://web.umang.gov.in/landing/scheme/detail/unemployment-allowance_uea.html
28) https://www.goa.gov.in/wp-content/uploads/2016/05/Goa-youth-rojgar-yojana-schemes.pdf
29) https://ddnews.gov.in/lpg-subsidy-of-ujjwala-yojana-will-continue-in-2025-26-government-will-spend-rs-12000-crore/
30)https://xn--o1bna6ezc1cxc.xn--11b7cb3a6a.xn--h2brj9c/offerings/schemes-and-services/details/national-apprenticeship-promotion-scheme-naps-YjM4ATMtQWa
31) https://socialjusticehry.gov.in/deen-dayal-lado-lakshmi-yojana-ddlly/
32) https://haryanacmoffice.gov.in/index.php/cmo-haryana-press-release-10-december-2025
33) https://ppac.gov.in/consumption/state-wise-pmuy-data
34) https://eemis.hp.nic.in/unemp/index.html
35) https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2198768&reg=3&lang=1 4 Dec 2025
36) https://www.govtschemes.in/hi/jhaarakhanada-ekalavaya-parasaikasana-yaojanaa#google_vignette
37) https://kaushalya.karnataka.gov.in/21/yuvanidhi-scheme/en
38) https://sevasindhugs.karnataka.gov.in/
39) https://www.govtschemes.in/kerala-sthree-suraksha-scheme
40) https://clws.karnataka.gov.in/loanwaiverreport/
41) https://ksfdrc.kerala.gov.in/
42) https://www.govtschemes.in/rajasthan-chief-minister-free-electricity-scheme
43)https://jansoochna.rajasthan.gov.in/Services?q=l7aag+q8+mzIhUqUWTV6MfP8o6fOLIoPTcPELol8zbEqJ0L29BL4OVRUg4uUF546Msvh3DagLxbBYlg+yHc+Sg==
44) https://www.telangana.gov.in/news/press-releases/2024/08/state-govt-waived-farm-loans-up-to-rs-2-lakhs/
45)https://cooperative.uk.gov.in/hi/scheme
46) https://sansad.in/getFile/annex/269/AU1851_I4t20B.pdf?source=pqars

47) https://cmkisan.odisha.gov.in/index.html
48) https://energy.maharashtra.gov.in/en/scheme/mukhyamantri-baliraja-mofat-veej-yojana-2024/
49) https://employment.kerala.gov.in/en/unemployment-allowance-scheme/
50) https://eshram.gov.in/employment-schemes
51) https://dcmsme.gov.in/publications/pmryprof/aboutpmry.html
52)https://indianexpress.com/article/cities/jalandhar/punjabs-unemployed-youth-are-entitled-to-rs-5-and-7-unemployed-allows-per-day-rti-8362142/
53) https://www.govtschemes.in/west-bengal-yuvasree-unemployment-allowance-scheme
54) https://finance.maharashtra.gov.in/en/budget-speech-2025-26/
55) https://apfinance.gov.in/...Bud@et25-26/documents/Volume-III-10.pdf
56) file:///C:/Users/USER/Downloads/transfer_budget_2025-26.pdf
57) https://budget.bihar.gov.in/Uploads/Budget_Highlights_2025-26.pdf
58) https://prsindia.org/files/budget/budget_state/assam/2025/Assam_Budget_Analysis_2025-26.pdf
59) https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2153547&reg=3&lang=2
60)https://dst.gov.in/sites/default/files/Updated%20RD%20Statistics%20at%20a%20Glance%202022-23.pdf

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

भारतीय लोकशाहीचा आरसा मराठी साहित्यातील सत्ता, समाज आणि प्रतिरोधाचा अभ्यास

प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर जिभाऊ सोनवणे
(मराठी विभाग प्रमुख)
श्री शिवाजी विद्या प्रसारक संस्थेचे कै. शं. दे. पाटील उर्फ बाबुराव दादा साहित्य, वाणिज्य आणि कै. भाऊसाहेब म. दि. सिसोदे विज्ञान महाविद्यालय शिंदखेडा, धुळे
Email: drdj3012@gmail. com

Manuscript ID:
JRD -2026-180137
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp.179- 182
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश :

भारतीय लोकशाही ही केवळ एक राजकीय व्यवस्था नसून सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी सन्मानासाठी चाललेला अखंड संघर्ष आहे. स्वातंत्र्यानंतर स्वीकारलेल्या लोकशाही मूल्यांची अंमलबजावणी समाजाच्या तळागाळापर्यंत झाली आहे का, हा प्रश्न आजही महत्त्वाचा ठरतो. मराठी साहित्याने या लोकशाही प्रवासाचे सूक्ष्म, वास्तववादी आणि चिकित्सक चित्रण केले आहे. संत साहित्यापासून ते आधुनिक काळातील नाटक, कविता, कथा व कादंबऱ्यांपर्यंत मराठी साहित्यात सत्ता, समाज आणि प्रतिरोध यांचे विविध स्तरांवर दर्शन घडते. प्रस्तुत शोधनिबंधात मराठी नाटक, दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, कामगार साहित्य आणि मध्यमवर्गीय मानसिकतेचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या साहित्यकृतींच्या आधारे भारतीय लोकशाहीचा आरसा तपासण्यात आला आहे. विजय तेंडुलकर, नामदेव ढसाळ, बाबूराव बागुल, अण्णाभाऊ साठे, माडगूळकर, पु. ल. देशपांडे आणि नारायण सुर्वे यांसारख्या लेखकांच्या साहित्यकृतींमधून सत्तेची हिंस्रता, सामाजिक विषमता, जातीव्यवस्था, शोषण आणि सामान्य माणसाचा प्रतिरोध कसा व्यक्त होतो याचा अभ्यास केला आहे. निष्कर्षतः मराठी साहित्य हे लोकशाहीचे नैतिक परीक्षण करणारे प्रभावी माध्यम ठरते आणि लोकशाही मूल्य जिवंत ठेवण्यात त्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

मुख्यशब्द : *भारतीय लोकशाही, मराठी साहित्य, सत्ता, समाज, प्रतिरोध, दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, नाटक, कविता, सामाजिक न्याय*

प्रस्तावना:

भारतीय लोकशाही ही केवळ जगातील सर्वात मोठी लोकशाही नसून ती एक जटिल सामाजिक आणि राजकीय प्रयोग आहे. 1947 नंतर भारताने लोकशाही स्वीकारली तेव्हा ती केवळ एक शासन प्रणाली नव्हती, तर शतकानुशतके गुलामगिरीत राहिलेल्या समाजाला मुक्त करण्याचे ते एक स्वप्न होते. मात्र 75 वर्षानंतर ही लोकशाही खऱ्या अर्थाने समाजाच्या शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचली आहे का? हा प्रश्न आजही अनुत्तरीत आहे. मराठी साहित्याने या प्रवासाचे अत्यंत सूक्ष्म आणि वास्तववादी चित्रण केले आहे. मराठी साहित्याचा इतिहास हा मुळातच विद्रोहाचा आणि प्रतिरोधाचा इतिहास राहिला आहे. संतांनी अध्यात्मिक लोकशाही मांडली, तर आधुनिक काळात महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन मराठी लेखकांनी राजकीय लोकशाहीच्या मर्यादांवर बोट ठेवले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर जिभाऊ सोनवणे, (मराठी विभाग प्रमुख) श्री शिवाजी विद्या प्रसारक संस्थेचे कै. शं. दे. पाटील उर्फ बाबुराव दादा साहित्य, वाणिज्य आणि कै. भाऊसाहेब म. दि. सिसोदे विज्ञान महाविद्यालय शिंदखेडा, धुळे.

How to cite this article:
सोनवणे, . ज्ञानेश्वर . जिभाऊ . (*2026*). भारतीय लोकशाहीचा आरसा मराठी साहित्यातील सत्ता, समाज आणि प्रतिरोधाचा अभ्यास. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 179–182. https://doi.org/10.5281/zenodo.18834971*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18834971
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

लोकशाहीचे गुलाबी चित्र रेखाटण्यापेक्षा साहित्याने त्यातील कठोर वास्तव मांडले आहे. सत्ता जेव्हा सामान्यांचे शोषण करते. तेव्हा साहित्य हे केवळ रंजन उरत नाही, तर ते प्रतिरोधाचे एक प्रभावी हत्यार बनते. प्रस्तुत शोधनिबंधात मराठी साहित्याने लोकशाहीचा आरसा कसा धरला आहे. याचा अभ्यास केला आहे.

सत्तेची हिंस्र रुपये आणि मराठी नाटक:

मराठी नाटकांनी सत्तेच्या राजकारणाचे पडसाद अत्यंत प्रखरपणे उमटवले आहेत. साप्ताहिक केवळ खुर्ची नसते, तर ती एक प्रवृत्ती असते. विजय तेंडुलकर यांनी त्यांच्या नाटकातून सत्तेचे हे हिंस्र आणि अमानवी रूप उघड केले आहे. घाशीराम कोतवाल हे नाटक जरी पेशवेकालीन पार्श्वभूमीवर आधारित असले तरी ते आधुनिक लोकशाहीतील सत्तेच्या राजकारणाचे एक सार्वकालिक रूप मांडते. सत्तेच्या साठमारीत नीतिमत्तेला स्थान नसते. हे तेंडुलकरांनी नाना फडणवीसांच्या पात्रातून दाखवून दिले. की सत्ता स्वतःच्या अस्तित्वासाठी सामान्यांचा घाशीरामचा वापर करते. आणि काम संपले की त्यालाच संपून टाकते. लोकशाहीत जेव्हा सत्तेचे केंद्रीकरण होते. तेव्हा घाशीराम सारखी विकृत प्रवृत्ती जन्माला येते. तेंडुलकरांचे नाटक हे लोकशाहीतील सत्तेच्या चेक अँड बॅलन्स तत्त्वाचा अभाव कसा असतो. यावर केलेले भाष्य आहे. सत्तेसाठी माणसाचे वस्तुकरण होणे, ही लोकशाही पुढील मोठी शोकांतिका आहे. आजच्या राजकारणातही सत्तेसाठी नैतिकतेचा बळी, सर्वसामान्य जनतेचा वापर, सत्ताधाऱ्यांची निर्दयता, भ्रष्टाचार, हे सर्व पाहता घाशीराम कोतवाल हे नाटक आजच्या व्यवस्थेवर यथार्थ भाष्य करते.

शोषितांचा हुंकार दलित साहित्य आणि लोकशाही:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून देशाला राजकीय समता दिली. परंतु त्यांनी इशारा दिला होता की, जर सामाजिक आणि आर्थिक क्षमता आली नाही, तर ही राजकीय लोकशाही कोसळून पडेल. दलित साहित्याने याच विसंगतीवर प्रहार केला आहे. नामदेव ढसाळ यांची कविता ही लोकशाहीतील व्यवस्थेवरचा सर्वात मोठा विद्रोही प्रहार आहे. ढसाळ यांनी मुंबईतील उपेक्षित जगाचे, वेश्या वस्तीचे आणि गटारात राहणाऱ्या माणसांचे जग मांडले. त्यांच्या लेखणीत लोकशाही बद्दल एक प्रकारचे अगतिकता आणि संताप आहे. हजारो वर्ष आम्ही या देशाच्या उकिरड्यावर जगलो, तरी तुमची लोकशाही आम्हाला माणूस मानायला तयार नाही. ढसाळ यांच्या कवितेत लोकशाहीतील सत्ते बद्दल प्रचंड चीड आहे. ज्या वर्गाला लोकशाहीच्या फळांपासून जाणीवपूर्वक वंचित ठेवले गेले. त्यांचा प्रतिरोध ढसाळांच्या विद्रोही भाषेतून व्यक्त होतो. हे साहित्य लोकशाहीच्या दर्पणाला तडा देणारे आहे. लोकशाहीत सर्वांना मतदानाचा अधिकार मिळाला, पण जगण्याचा अधिकार अद्याप सन्मानाने मिळाला नाही. ही भूमिका नामदेव ढसाळ आपल्या साहित्यातून मांडतात.

बाबूराव बागुल यांच्या कथांमधून लोकशाहीतील जातीव्यवस्थेचे क्रूर वास्तव येते. कायद्याने जात गेली,पण मानसिकतेतून ती आजही गेलेली नाही. बागुल यांचा मुख्य आक्षेप हा आहे की, लोकशाही केवळ संसदेत आली, पण ती लोकांच्या मनापर्यंत आणि घरापर्यंत पोहोचली नाही.

ग्रामीण वास्तव सत्तेचे विकेंद्रीकरण की सरंजामशाही :

भारताने पंचायत राज स्वीकारून सत्तेचे विकेंद्रीकरण केले, परंतु ग्रामीण भागात हे विकेंद्रीकरण खऱ्या अर्थाने झाले का? ग्रामीण साहित्याने याचे उत्तर नाही असे दिले आहे. अण्णाभाऊ साठे यांनी श्रमिकांच्या आणि शोषितांच्या दुःखाला क्रांतीची जोड दिली. ते म्हणतात.

"कामगारांनो उठा यांना संघाचे भूतच गाडाया
काम वाढीचे बडतर्फीचे करार जो करतो
मारेकरी हा तुमचा, तुमच्या नावावर जगतो
गड युनियनचा पुन्हा सावरून लढण्या पुढे चला"[1]

अण्णाभाऊंनी शोषितांना लोकशाहीच्या चौकटीत राहूनच संघर्षाची प्रेरणा दिली. त्यांच्या मते जोपर्यंत कष्टकऱ्यांच्या हाताला काम आणि सन्मान मिळत नाही. तोपर्यंत लोकशाही अपूर्ण आहे. त्यांनी साहित्यातून लालबावट्याची चळवळ आणि लोकशाही मूल्य यांची सांगड घातली.

माडगूळकरांची बनगरवाडी ही कादंबरी स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण जीवनाचे महत्त्वाचे दस्तऐवज आहे. सरकारी यंत्रणा शिक्षण, आणि लोकशाहीचे वारे गावापर्यंत पोहोचतात खरे, पण गावाची मूळ रचना बदलण्यास मोठी अडचण येते. तिथल्या पाटीलकी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

आणि सरंजामशाही मानसिकतेने लोकशाहीच्या मूळ उद्देशाला हरताळ फासला आहे. सत्तेचे छोटे छोटे गट ग्रामीण विकासाला कसे खेळ घालतात, याचे चित्र ग्रामीण साहित्यात विपुलतेने आढळते.

प्रा.डॉ. तानाजी राऊ पाटील म्हणतात "बनगरवाडी मध्ये धनगरांचे जीवन मेंढरांशी एकरूप दाखवताना सौंदणीकर मास्तरांचा कर्तुत्वाचा विजय आहे. माणदेशसारख्या दुष्काळाने सतत होरपडलेल्या प्रदेशातील माणसांचे स्वत्व आणि अस्मिता जागृत करण्याचे काम त्यांच्या हातून घडते. हे काम अतिशय महत्त्वाचे आहे. त्यामधून समाज परिवर्तन घडते. खेड्यात राहणाऱ्या माणसाला स्वतःबद्दल आणि गावाबद्दल विचार करण्याची दिशा मिळते. प्रत्येक खेडेगावात आवश्यक आदर्श निर्माण झाले पाहिजेत. तेथील माणसांच्या वर मुलांच्यावर संस्कार घडले पाहिजेत. ही गरज आजही प्रकर्षाने जाणवते. माडगूळकरांनी सौंदरेकर मास्तरांद्वारे मांडलेले हे विचार सूत्र त्या काळात अभिनव होते. त्याची नितांत आवश्यकता आहे हेच दिसून येते."[2]

मध्यमवर्गीय मानसिकता आणि लोकशाहीतील पोकळपणा:

मध्यमवर्ग हा लोकशाहीचा सर्वात मोठा लाभार्थी असूनही तो तो सर्वात उदासीन असतो. या वर्गाच्या स्वार्थी वृत्तीवर मराठी साहित्याने मिश्किल पण जळजळीत टीका केली आहे. पु. ल. देशपांडे यांनी त्यांच्या विनोदी शैलीतून लोकशाहीतील सामान्य माणसाच्या हतबलतेवर आणि व्यवस्थेच्या ढोंगीपणावर भाष्य केले आहे. त्यांच्या लेखनातून मध्यमवर्गीयांची राजकीय अनास्था अधोरेखित होते. हा वर्ग केवळ सुविधांचा उपभोग घेतो. पण जेव्हा लोकशाही मूल्य धोक्यात येतात तेव्हा तो शांत बसतो. वसंत कानेटकर यांच्या 'हिमालयाची सावली' किंवा' रायगडला जेव्हा जाग येते 'यासारख्या नाटकातूनही कर्तव्याचा आणि सत्तेचा संघर्ष मध्यमवर्गीय चौकटीतून मांडला गेला आहे.

कामगार चळवळ आणि नारायण सुर्वे यांची कविता:

लोकशाहीत कामगारांचे स्थान काय हे नारायण सुर्वे यांनी मांडले. कामगार हा लोकशाहीचा कणा असूनही तो उपेक्षित कसा राहतो हे त्यांच्या कवितेतून स्पष्ट होते.

"ना घर होते, ना गणगोत, चालेन तेवढी पायाखालची जमीन होती,
दुकानांचे आडोसे होते, मोफत नगरपालिकेचे फुटपाथ खुलीच होती"[3]

ही कविता केवळ वैयक्तिक दुःख मानत नाही, तर ती लोकशाहीतील त्या सामान्य मतदाराची कथा सांगते, जो दर पाच वर्षांनी मत देतो. पण स्वतःच्या आयुष्यातील भाकरीचा प्रश्न सोडू शकत नाही. सत्तेचे राजकारण आणि पोटाचे भूक यातील संघर्षाचा हा मोठा दस्तऐवज आहे. डॉ. श्रीपाल सबनीस म्हणतात "सुर्व्यांचे विद्यापीठ हे सामान्य माणसांच्या सुखदुःखाचे जिवंत विद्यापीठ आहे. या विद्यापीठातला एकेक सामान्य माणूस हाच शंभर ग्रंथांचे स्फोटक रसायन आहे. ज्वलंत आणि जागत्या अनुभव कथनांची स्फोटक करून रम्य भांडारे, सुर्वे यांच्या भिंती नसलेल्या विद्यापीठात आहेत. म्हणूनच हे जमीन आकाश व्यापणारे विशाल विद्यापीठ, चार भिंतीत सामावलेल्या विद्यापीठाला आव्हान आहे. सुर्वे लोक विद्यापीठाचे विद्यार्थी आहेत. म्हणून तर त्यांच्या अनुभूतीत विविधता आणि जाणिवांचे रंग संपन्न आहेत."[4]

सुर्व्यांच्या विद्यापीठात नालबंदवाला याकूब, आफ्रिकन चाचा, चंद्र नायकीन, याकूब, हनम्या, इस्ल्याची माँ, शिंदे, शिंदेची बायको , इत्यादी नारायण सुर्वेंच्या कवितेतून येणाऱ्या व्यक्तिरेखा स्वतः सुर्वे या तळागळातील लोकांसोबत राहून आपले जीवन व्यतीत केले. दोन वेळच्या अन्नासाठी किती संघर्ष करावा लागतो . हे स्वतः अनुभवल्यामुळे त्यांची कविता वाचकाच्या थेट काळजात भिडते. म्हणून त्यांच्या कवितेने कामगारांना शोषित, पीडित,वंचितांना माणूस म्हणून पाहण्याची दृष्टी लोकशाहीला दिली.

निष्कर्ष:

मराठी साहित्यातील सत्ता आणि समाजाचा अभ्यास करताना असे लक्षात येते की, साहित्य हे लोकशाहीचे नैतिक ऑडिट करण्याचे कार्य करते.

1) सत्ता साहित्याने सत्तेच्या भ्रष्ट आणि हिंस्र रुपावर नेहमीच टीका केली आहे. आणि सत्तेला आरसा दाखवला आहे.
2) समाज विखुरलेल्या आणि जातीपातीत विभागलेल्या समाजाला एकत्र आणण्यासाठी साहित्याने दिशा दिली.
3) प्रतिरोध जेव्हा लोकशाहीचे स्तंभ न्यायपालिका, माध्यम, प्रशासन कमकुवत होतात, तेव्हा साहित्यातील शब्दांनी प्रतिरोध जिवंत ठेवला जातो.
4) भारतीय लोकशाहीचा हा आरसा मराठी साहित्याने अत्यंत प्रामाणिकपणे धरला आहे.
5) आजही हे साहित्य वाचताना असे जाणवते की, लोकशाही केवळ एक शासन प्रणाली नसून ती मानवी सन्मानासाठी चाललेला एक अखंड संघर्ष आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

6) जोपर्यंत लेखक सत्तेला प्रश्न विचारण्याचे धाडस दाखवत आहेत. तोपर्यंत या देशातील लोकशाही जिवंत राहील.

संदर्भ ग्रंथ:

1. लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे निवडक वाङ्मय - महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ - प्रथम आवृत्ती 1 ऑगस्ट 1998 पृ. 45
2. मराठी कादंबरी: समीक्षा - प्रा. डॉ. तानाजी राऊ पाटील - प्रथम आवृत्ती 5 फेब्रुवारी 2009 पृ. 23
3. माझे विद्यापीठ- नारायण सुर्वे - पाचवी आवृत्ती 2018 पृ. 13
4. सुर्व्यांच्या कवितेची इहवादी समीक्षा - डॉ. श्रीपाल सबनीस - द्वितीय आवृत्ती 10 जानेवारी 2019 पृ. 75

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

लोकसभा निवडणुकांतील मतदान प्रमाणाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन:विशेष संदर्भ- नंदुरबार जिल्हा

प्रा. डॉ. जयेश पाडवी
राज्यशास्त्र विभाग, मूळजी जेठा महाविद्यालय (स्वायत्त), जळगाव
Email: jvpadvi@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180138
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 183-188
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

प्रस्तुत शोध निबंधात भारतीय लोकशाहीतील निवडणूक प्रणालीतील विशिष्ट क्षेत्रातील निवडणूक विषयक विश्लेषणात्मक मांडणी करण्यात आली आहेत. निवडणूक प्रणाली ही लोकशाहीचा कणा मानला जातो. निवडणुकांत बहुमत प्राप्त करणाऱ्या राजकीय पक्षाला सत्ता स्थापन करण्याची संधी दिली जाते. त्यानुसार संबंधित बहुमत प्राप्त करणारा राजकीय पक्ष शासन कारभार करतो. त्यानुसारच संबंधित अध्ययनात विशिष्ट क्षेत्रातील म्हणजेच महाराष्ट्र राज्यातील नंदुरबार जिल्ह्यातील मतदान प्रमाणाचे विश्लेषण केलेले आहेत. आदिवासी-बहुल असलेल्या या जिल्ह्यातील २००९ ते २०२४ या कालावधीतील लोकसभा निवडणुकांच्या मतदान आकडेवारीचे सांख्यिकीय विश्लेषण केले आहे. प्रस्तुत संशोधन अध्ययनकरिता मिश्र पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे, ज्यात तथ्य संकलन करून प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाच्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहेत. प्रस्तुत विषयात आदिवासी समुदायातील सामूहिक मतदानाची प्रवृत्ती आणि स्थानिक नेतृत्वाचा निर्णायक प्रभाव दिसून येतो. शिफारशींमध्ये मतदान केंद्रांची संख्या वाढवणे, लिंग-समानता आधारित मोहिमांची आखणी करून अंमलबजावणी करणे, तसेच अलीकडील विज्ञान आणि तंत्रज्ञानशी संबंधित डिजिटल जागरूकता करणे आदी मुद्द्यांचा उल्लेख करण्यात आला आहे.

सूचक शब्द: *लोकसभा निवडणूक, मतदान प्रमाण, आदिवासी मतदार, नंदुरबार जिल्हा, निवडणूक सहभाग, सामूहिक मतदान (Bloc Voting), लिंगाधारित मतदान, स्थानिक नेतृत्व, सामाजिक ओळख सिद्धांत, दुर्गम क्षेत्र, मतदार वर्तन, निवडणूक प्रणाली, भारतीय लोकशाही*

प्रस्तावना

प्रस्तुत शोध निबंधात भारतीय लोकशाहीतील निवडणूक प्रणालीतील विशिष्ट क्षेत्रातील निवडणूक विषयक विश्लेषणात्मक मांडणी केलेली. भारतातील निवडणूक ही लोकशाहीचा कणा मानला जातो. निवडणुकांत बहुमत प्राप्त करणाऱ्या राजकीय पक्षाला सत्ता स्थापन करण्याची संधी दिली जाते. त्यानुसार संबंधित बहुमत मिळविणारा राजकीय पक्ष शासन कारभार स्थापित करतो. त्यानुसारच संबंधित अध्ययनात महाराष्ट्र राज्यातील नंदुरबार जिल्ह्यातील मतदान प्रमाणाचे विश्लेषण केलेले आहेत. आदिवासी-बहुल असलेल्या या जिल्ह्यातील सन २००९ ते सन २०२४ या कालावधीतील लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांच्या मतदान आकडेवारीचे सांख्यिकीय विश्लेषण केले आहे. प्रस्तुत संशोधन अध्ययनकरिता मिश्र पद्धतीच्या आधारे दुय्यम स्त्रोतांतील माहिती आणि प्राथमिक माहितीचे विश्लेषण केलेले आहेत. सन २०२४ च्या मतदार यादीनुसार पुरुष मतदाते ९,९३,९४९, महिला मतदाते ९,७७,३४८ आणि तृतीय पंथी २७ असे एकूण १९,७१,३२४ इतके मतदात्यांचे प्रमाण आहे. म्हणजेच पुरुष मतदारांचे (५०.४२%) तर महिला मतदारांचे प्रमाण (४९.५७%) इतका आहे. मागील चार लोकसभा निवडणुकांतील सांख्यिकीय माहितीनुसार नंदुरबार जिल्ह्यातील सरासरी मतदानाचे प्रमाण हे ६५.४५% इतके आहे, तसेच यावरून प्रस्तुत अध्ययनात नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायातील सामूहिक मतदानाची प्रवृत्ती आणि स्थानिक नेतृत्वाचा निर्णायक प्रभाव दिसून येतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. जयेश पाडवी, राज्यशास्त्र विभाग, मूळजी जेठा महाविद्यालय (स्वायत्त), जळगाव.

How to cite this article:
पाडवी, . जयेश . *(2026).* लोकसभा निवडणुकांतील मतदान प्रमाणाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन:विशेष संदर्भ- नंदुरबार जिल्हा. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 183–188.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18835019

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18835019
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

पार्श्वभूमी:

महाराष्ट्राच्या उत्तर-वायव्य दिशेला नंदुरबार हा जिल्हा आहे. सदर जिल्हाच्या वायव्य दिशेला गुजरात तर उत्तरेला मध्यप्रदेश या राज्यांच्या सीमांना लागून आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची लोकसंख्या १६.४८ लाख असून त्यातील ६९.०८% इतकी लोकसंख्या अनुसूचित जमातीची (आदिवासी) आहे. तेथील साक्षरता दर ६४.३८% इतका म्हणजेच राज्याच्या एकूण सरासरीपेक्षा लक्षणीय कमी आहे. हा जिल्हा राज्यातील भौगोलिकदृष्ट्या दुर्गम प्रदेश असून आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला आहे. तेथील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण हे २८.२% इतके आहे. नंदुरबार जिल्ह्यात अक्कलकुवा, अक्राणी, तळोदा, नंदुरबार, नवापूर, शहादा असे सहा तालुक्यांचा समावेश आहे. या जिल्ह्याचे आदिवासी-बहुल मतदार हे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. म्हणूनच येथील लोकसभा व सर्व विधानसभा मतदार संघ हे राखीव आदिवासी मतदार संघ आहेत. अशा परिस्थितीत येथील मतदान हे केवळ राजकीय निवडीपेक्षा सामाजिक-आर्थिक अपेक्षा, सामूहिक ओळख आणि सरकारी योजनांशी असलेल्या अनुभवांचे प्रतिबिंब बनते.

उद्दिष्टे:

नंदुरबार जिल्ह्यात आदिवासी समुदायातील मतदात्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्यामुळे तेथील लोकसभा मतदार संघ हा अनुसूचित जमातीसाठी राखीव आहे. अलीकडील निवडणुकांमध्ये या समुदायाचे प्राबल्य राहिलेले आहे असे दिसून येते.

१) नंदुरबार जिल्ह्यातील मतदार यादीचे विश्लेषण करणे.
२) लिंग भावनेवर आधारित मतदान केले जाते का? ते जाणून घेणे.
३) सन २००९, २०१४, २०१९, २०२४ मध्ये घेतलेल्या लोकसभा निवडणुकांमध्ये नंदुरबार जिल्ह्यातील मतदात्यांचा कल ओळखणे.
४) आदिवासी समुदायाच्या मतदान वर्तणुकीचे गुणात्मक मूल्यांकन करणे.
५) प्रस्तुत अध्ययनातून प्राप्त होणाऱ्या निष्कर्षांच्या आधारावर धोरणात्मक शिफारसी करणे.

संशोधन गृहितक:

प्रस्तुत अध्ययनात तत्कालीन नंदुरबार जिल्ह्यातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व भौगोलिक परिस्थिती हे घटक अनुलक्षून पुढील मुद्द्यांवर अध्ययन करण्यात आले आले.

१) नंदुरबार जिल्हा दुर्गम क्षेत्रात असून आदिवासी बहुल क्षेत्र आहे.
२) नंदुरबार जिल्ह्यातील मतदान प्रमाणात वाढ होत आहे.
३) जिल्ह्यातील दुर्गम क्षेत्रातील दळणवळण व संसुचन संसाधनांच्या अभावी मतदान केंद्रांपर्यंत पोहोचणे अडचणीचे ठरते. परिणामी मतदानाच्या अधिकारापासून वंचितही राहावे लागते.

साहित्य समीक्षा (Literature Review):

वैश्विक संदर्भ:

युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (UNDP) च्या अहवालानुसार (२०२०), दारिद्र्य, कमी शैक्षणिक स्तर आणि महिलांचे कमी सामाजिक सक्षमीकरण हे मतदानातील सहभाग कमी करणारे प्रमुख घटक आहेत.

राष्ट्रीय संदर्भ:

नॅशनल इलेक्शन स्टडीज (NES) च्या आकडेवारीनुसार, भारतातील आदिवासी मतदारांमध्ये सामूहिक मतदानाची प्रवृत्ती (Bloc Voting) जास्त आढळते. त्यांचे मतदान हे स्थानिक नेत्याच्या शिफारशीवर आणि जमातीच्या हिताच्या प्रश्नावर अवलंबून असते.

प्रादेशिक संदर्भ:

'महाराष्ट्रातील आदिवासी राजकारण' (२०१८) या ग्रंथात नंदुरबारसहित उत्तर महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांमध्ये जमातीय एकता आणि राजकीय पक्षांची भूमिका यावर प्रकाश टाकला आहे. त्यानुसार, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पारंपरिकपणे या प्रदेशात प्रभावी होती, परंतु २०१४ नंतर भारतीय जनता पार्टीने मोठा प्रभाव निर्माण केला आहे.

संशोधनातील अंतर:

बहुसंख्य संशोधन गुणात्मक किंवा राजकीय विश्लेषणावर केंद्रित आहे. नंदुरबार जिल्ह्यासाठी विस्तृत सांख्यिकीय डेटा सेट, प्रतिगमन मॉडेल्स आणि मतदार यादीतील बदलांचे (Voter List Dynamics) विश्लेषण करणारे संशोधन अत्यंत मर्यादित आहे. हे संशोधन ते अंतर भरण्याचा प्रयत्न करते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)-

प्रस्तुत अध्ययनाकरिता वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन मिश्र पद्धती (Mixed Methods) - परिमाणवाचक (Quantitative) आणि गुणात्मक (Qualitative) दोन्ही अध्ययन पद्धतींचा आधार घेण्यात आला आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

तथ्य संकलन (Data Collection):

प्रस्तुत अध्ययनात माहितीचे संकलन करण्याकरिता दुय्यम स्रोतचा आधार घेण्यात आला आहेत. त्यात निवडणूक आयोगाचे मतदान टक्केवारीचे सांख्यिकीय अहवाल (२००९-२०२४), जनगणना २०११, एनएसएसओ सर्वेक्षण, जिल्हा सांख्यिकीय हस्तपुस्तिका इत्यादी संसाधनांचा आधार घेण्यात आला आहे.

तसेच प्रत्यक्ष क्षेत्रीय अध्ययानाकरिता माहिती संकलित करण्याकरिता प्राथमिक स्रोतचा उपयोग करण्यात आला आहेत. त्यात सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. त्यानुसार सुमारे ५०० मतदारांचे स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना (Stratified Random Sampling) निवड करून माहिती गोळा करण्यात आली आहे. सदर माहितीचे संकलन जिल्ह्यातील नंदुरबार, नवापूर, शहादा, तळोदा, धडगाव/अक्राणी, अक्कलकुवा या ०६ तालुक्यातील लिंग, वयोगटानुसार (१८-२५, २६-४०, ४१-६०, ६०+) आणि ग्रामीण-शहरी क्षेत्रात करण्यात आले. तसेच २० मुलाखती घेण्यात आल्या (स्थानिक नेते-५, सामाजिक कार्यकर्ते-५, सामान्य मतदार-१०).

नमुना निवड:

सारणी क्र. १ नमुना निवड म्हणून जिल्ह्यातील सहा तालुक्यांतील एकूण ५०० मतदात्यांची निवड करण्यात आली.

अ. क्र.	तालुका	संख्या (नमुना निवड)	पुरुष	महिला	ग्रामीण	शहरी
१	नंदुरबार	१००	६०	४०	७०	३५
२	शहादा	९०	६०	३०	६५	२५
३	तळोदा	८५	५५	३०	६०	२५
४	नवापूर	८०	६०	२०	६०	२०
५	अक्कलकुवा	७५	४५	३०	५०	२५
६	धडगाव	७०	५०	२०	५०	२०
	एकूण	**५००**	**३३०**	**१७०**	**३५५**	**१४५**
	टक्के	**१००%**	**६६%**	**४४%**	**७१%**	**२९%**

स्पष्टीकरण: उपरोक्त सारणीनुसार जिल्ह्यातील सहा तालुक्यांतील एकूण ५०० मतदात्यांकडून अनुसूची भरून घेण्यात आली. त्यात लिंगानुसार: पुरुष ३३० (६६%), महिला १७० (४४%) असे प्रमाण असून त्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील ३५५ (७१%), शहरी भागातील १४५ (२९%) असे प्रमाण आहे.

विश्लेषण आणि निष्कर्ष (Data Analysis & Findings)-

नंदुरबार जिल्ह्यातील मागील निवडणुकांतील मतदान प्रमाण:

सारणी क्र. २: सार्वत्रिक निवडणुकांत नंदुरबार लोकसभा मतदार संघातील मतदान टक्केवारी (२००९-२०२४)

वर्ष	एकूण मतदार	पुरुष	महिला	तृतीय पंथी + NIR+पोस्टल	झालेले एकूण मतदान	टक्के %
२००९	१४,५५,५४३	७,२६,९८९	७,२८,५५४	--	७,६६,२४०	५२.६४
२०१४	१६,७२,९४३	५,८३,४३१	५,३०,९५३	०+०+२६४०	११,१७,०२४	६६.७७
२०१९	१८,७१,०९९	६,६३,४७५	६,१४,५१३	३+०+६५५५	१२,८४,५४६	६८.६५
२०२४	१९,७१,३२४	९,९३,९४९	९,७७,३४८	२७+०+२३५८	१३,९४,९९३	७०.७६
एकूण	**६९,७०,९०९**	**२९,६७,८४४**	**२८,५१,३६८**	**११५८३**	**४५६२८०३**	**६५.४५**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

स्त्रोत:
https://ceoelection.maharashtra.gov.in/Downloads/PDF/Loksabha-Book-15-10-2024
https://www.indiavotes.com/lok-sabha-details/2019/maharashtra/nandurbar/9818/30/17
https://old.eci.gov.in/files/file/10969-13-pc-wise-voters-turn-out/
https://www.eci.gov.in/general-election-to-loksabha-2024-statistical-reports

स्पष्टीकरण: सन २०२४ च्या मतदार यादीनुसार पुरुष मतदार ९,९३,९४९, महिला मतदार ९,७७,३४८ आणि तृतीय पंथी २७ असे एकूण १९,७१,३२४ इतके मतदार प्रमाण होते. म्हणजेच पुरुष मतदारांचे (५०.४२%) तर महिला मतदारांचे प्रमाण (४९.५७%) इतका होता. मागील २००९, २०१४, २०१९, आणि २०२४ या चार लोकसभा निवडणुकांतील सांख्यिकीय माहितीनुसार नंदुरबार जिल्ह्यातील मतदान प्रमाणातील वाढ अत्यल्प असल्याचे दिसून येते. या चारही निवडणुकांतील मतदानाचे सरासरी प्रमाण हे ६५.४५% इतके आहे हे स्पष्ट होते.

सारणी क्र. ३: मतदान प्रमाणातील मोठी वाढ न झाल्याची कारणे (ज्यांनी मागील निवडणुकीत मतदान केले नाही अशा ६० उत्तरदात्यांपैकी)

मतदान न करण्याची कारणे	**प्रतिसादांची संख्या**	**टक्के/प्रमाण**
मतदान केंद्र अतिशय दुर्गम भागात किंवा दीर्घ अंतरावर असल्यामुळे मतदानाच्या हक्कापासून वंचीत	२८	४६.७%
कामाचा किंवा व्यवसायाच्या निमित्ताने स्थलांतर	१५	२५.०%
मतदान संबंधी आवश्यक ओळखपत्रांची समस्या	८	१३.३%
मतदानात स्वारस्य नाही असे वाटणे.	६	१०.०%
आजारपण	३	५.०%
एकूण प्रतिसादक	**६०**	**१००%**

स्पष्टीकरण: उपरोक्त सारणीनुसार जिल्ह्यातील ज्या मतदात्या नागरिकांनी मागील निवडणुकीत मतदान केले नाही. त्यापैकी ४६.७% उत्तरदात्या मतदात्यांनी मतदान केंद्र अतिशय दुर्गम भागात किंवा दीर्घ अंतरावर असल्यामुळे मतदानाच्या हक्कापासून वंचीत राहिल्याचे नमूद केले. तर २५.०% उत्तरदात्या मतदात्यांनी कामाचा किंवा व्यवसायाच्या निमित्ताने स्थलांतर केल्यामुळे त्यांना मतदान करता आले नाही असे नमूद केले. तसेच १३.३% उत्तरदात्या मतदात्यांना मतदान संबंधी आवश्यक ओळखपत्रांची समस्या होती त्यामुळे ते मतदानापासून वंचित राहिले. याशिवाय १०.०% उत्तरदात्या मतदात्यांना मतदानात स्वारस्य नाही असे वाटल्यामुळे त्यांनी मतदानात सहभाग घेतला नाही. तर ५% उत्तरदात्या मतदात्यांना आजारपणामुळे मतदान करता आले नाही. या विविध समस्यांमुळे मतदान प्रमाणाची वाढ अत्यल्प आहे हे स्पष्ट होते. यापैकी ४६.७% उत्तरदात्या मतदात्यांनी मतदान केंद्र अतिशय दुर्गम भागात किंवा दीर्घ अंतरावर असल्यामुळे मतदानाच्या हक्कापासून वंचीत राहिल्याचे नमूद केले. हे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

सारणी क्र. ४: मतदानासाठी प्रेरणा (Motivation)

मतदान प्रेरणा (Motivation)	**प्रतिसादांची संख्या**	**टक्के/प्रमाण**
स्थानिक विकासाची आशा	१२५	२५.०%
जात/जमात किंवा समुदायाची भावना	२१०	४२.०%
राष्ट्रीय स्तरावरील राजकीय पक्षाची आवड	८५	१७.०%
व्यक्तिगत नेत्याची आवड	५५	११.०%
कुटुंब/गटाचा दबाव	२५	५.०%
एकूण प्रतिसाद संख्या (n=५००)	५००	१००%

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

स्पष्टीकरण: उपरोक्त सारणीवरून हे स्पष्ट होते की, जात किवा जमातीय समूह भावनेच्या आधारावर मतदान करण्याची प्रवृत्ती ही ४२% इतकी आहे. त्यानंतर स्थानिक विकासाच्या आशेवरही २५% मतदार मतदान करत असल्याचे स्पष्ट होते. तसेच राष्ट्रीय राजकीय पक्षांना मतदान करणाऱ्यांचे प्रमाण १७% इतके असून आवडत्या राजकीय नेत्यालाही मतदान करणाऱ्यांचे प्रमाण ११% आहे तर कुटुंब किंवा गटाच्या दबावानुसार मतदान करणाऱ्यांचे प्रमाण ५% इतके प्रमाण आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, जात किंवा जमातीय समूह भावनेच्या आधारावर मतदान करण्याची प्रवृत्ती ही सर्वाधिक म्हणजे ४२% इतकी आहे. त्यामुळे जिल्ह्यात जात किंवा जमातीय समूह भावनेच्या आधारावर मतदान करण्याचा कल दिसून येतो हे स्पष्ट होते.

गुणात्मक मुलाखतींमधून निरीक्षणे-

माहिती संकलनच्या प्राथमिक स्त्रोताच्या मुलाखत तंत्राच्या माध्यमातून पुढील निरीक्षणे नोंदविण्यात आली आहेत.

१) सामूहिक निर्णय: अनेक आदिवासी वस्त्यांमध्ये, स्थानिक मुखीया (प्रमुख) यांच्या सल्ल्यानुसार समूह मतदान केले जाते.

२) महिलांचे मतदान: बहुतेक परिवारांमध्ये मतदान संबंधी कुटुंबप्रमुख पुरुषाचाच सल्ला महिला पाळतात.

३) विश्वासाचा अभाव: "मतदान केल्यानेही आमच्या गावाचा विकास झाला नाही" अशी निराशेची एक समान भावना दिसून आली.

मुख्य निष्कर्ष:

१) जिल्ह्यातील सहा तालुक्यांतील एकूण उत्तरदात्या मतदात्यांपैकी लिंगानुसार पुरुष (६६%), महिला (४४%) असे प्रमाण असून त्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील (७१%) तर शहरी भागातील (२९%) असे प्रमाण आहे.

२) सन २००९, २०१४, २०१९, आणि २०२४ या चार लोकसभा निवडणुकांतील सांख्यिकीय माहितीनुसार नंदुरबार जिल्ह्यातील मतदान प्रमाणातील वाढ अत्यल्प असल्याचे दिसून येते. या चारही निवडणुकांतील मतदानाचे सरासरी प्रमाण हे ६५.४५% इतके आहे.

३) ४६.७% उत्तरदात्या मतदात्यांनी मतदान केंद्र अतिशय दुर्गम भागात किंवा दीर्घ अंतरावर असल्यामुळे मतदानाच्या हक्कापासून वंचीत राहिल्याचे नमूद केले.

४) जात किंवा जमातीय समूह भावनेच्या आधारावर मतदान करण्याची प्रवृत्ती ही सर्वाधिक म्हणजे ४२% इतकी आहे. त्यामुळे जिल्ह्यात जात किंवा जमातीय समूह भावनेच्या आधारावर मतदान करण्याचा कल दिसून येतो.

५) अनेक आदिवासी वस्त्यांमध्ये, स्थानिक मुखीया (प्रमुख) यांच्या सल्ल्यानुसार समूह मतदान केले जाते.

६) बहुतेक परिवारांमध्ये मतदान संबंधी कुटुंबप्रमुख पुरुषाचाच सल्ला महिला पाळतात.

७) विकासच्या अभावी निवडणुकांबाबत निराशेची एक समान भावना दिसून आली. परिणामी मतदान करण्याबाबत उत्तरादात्यांमध्ये राजकीय उदासीनता दिसून येते.

वरील निष्कर्षांवरून हा अभ्यास 'रेशनल चॉईस थिअरी' पेक्षा 'सोशल आयडेंटिटी थिअरी' आणि 'स्ट्रक्चरल कंस्ट्रेंट मॉडेल' ची जिल्ह्यासाठी प्रासंगिकता पटवून देते. मतदान हे केवळ व्यक्तिगत हिशोब नसून सामाजिक ओळखीची अभिव्यक्ती आणि संसाधनांच्या मर्यादेचा परिणाम आहे. हे स्पष्ट होते.

संशोधन कार्यापुढील मर्यादा-

१) सदर अभ्यास एका विशिष्ट कालखंडावर आधारित आहे.

२) हे संशोधन कार्य एका विशिष्ट जिल्हा क्षेत्रावरच करण्यात आले आहेत.

३) या विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाच्या तथ्यांचे आधार घेण्यात आले आहेत.

शिफारसी (Recommendations)-

निवडणूक प्रशासनासाठी:

१) मतदान केंद्रांची संख्या वाढवणे: दुर्गम वस्त्यांसाठी विशेष 'मोबाईल मतदान केंद्रे' किंवा 'बूथ ऑन व्हील्स' सुरू करणे.

२) महिला-मैत्रीपूर्ण मतदान केंद्रे: महिला प्रमुख, बालसंगोपन सुविधा उपलब्ध करून देणे.

३) व्यापक माहिती मोहीम: आदिवासी भाषांमध्ये (भिली, मावची, कोकणी, पावरी) ऑडिओ-व्हिज्युअल सामग्री वापरून मतदान प्रक्रिया समजावून देणे.

सामाजिक संस्था आणि राजकीय पक्षांसाठी:

१) मतदार दर्जेदारी (Voter Literacy) 'प्रत्येक मताचे मूल्य' या विषयावर गावपातळीवर संवाद कार्यशाळा घेणे.

२) युवा केंद्रित कार्यक्रम: महाविद्यालयीन स्तरावर मॉडेल, निवडणुका, वाद-विवाद/ वक्तृत्व स्पर्धा आयोजित करून सहभाग वाढवणे.

पुढील संशोधनासाठी:

१) पॅनेल अभ्यास (Panel Study): मतदारांचे वर्षानुवर्षे अभ्यास करणे.

२) जीआयएस मॅपिंग: मतदान प्रमाण आणि भौगोलिक अडचणी यांचे नकाशे तयार करणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

समारोप (Conclusion):

नंदुरबार जिल्ह्यातील मतदान प्रमाण हे एक जटिल समीकरण आहे, ज्यावर सामाजिक संरचना, आर्थिक मर्यादा आणि सांस्कृतिक ओळख यांचा प्रभाव आहे. सांख्यिकीय विश्लेषणाने हे स्पष्ट झाले आहे की, मतदान प्रमाण वाढवण्याचा मार्ग केवळ राजकीय प्रचारात नसून मूलभूत सुविधा, शैक्षणिक प्रगती आणि सामाजिक सक्षमीकरणात आहे. जिल्ह्यातील मतदान प्रमाण हळूहळू वाढत असले तरी, ते समान, सर्वसमावेशक आणि सुजाण लोकशाहीच्या दिशेने मार्गक्रमण करत आहे की नाही, याचे निरीक्षण करणे आवश्यक आहे. हा अभ्यास त्या दिशेने एक पाऊल आहे.

संदर्भ (References):

1. Election Commission of India. (Various Years). Statistical Reports of General Elections. New Delhi: ECI.
2. Government of India. (2011). Census of India 2011: Primary Census Abstract, Maharashtra. Mumbai: Directorate of Census Operations.
3. Government of Maharashtra. (2023). Economic Survey of Maharashtra 2022-23, Mumbai: Planning Department.
4. Kumar, S. & Rai, P. (2020). Electoral Participation in Tribal Areas: A Study of Western India. Journal of Indian Political Economy, 45(3), 112-130.
5. Palshikar, S., & Deshpande, R. (2019). How India Votes: A State-by-State Look. New Delhi: Orient BlackSwan.
6. UNDP. (2020). Human Development Report 2020: The Next Frontier. New York: United Nations.
7. पाटील राजेश (२०१९). महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज आणि राजकारण, औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
8. वेबसाईट्स:
9. https://ceoelection.maharashtra.gov.in/Downloads/PDF/Loksabha-Book-15-10-2024
10. https://www.indiavotes.com/lok-sabha-details/2019/maharashtra/nandurbar/9818/30/17
11. https://old.eci.gov.in/files/file/10969-13-pc-wise-voters-turn-out/
12. https://www.eci.gov.in/general-election-to-loksabha-2024-statistical-reports

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

भारतीय लोकतंत्र का साहित्यिक विमर्श: सत्ता, समाज और प्रतिरोध की समाजशास्त्रीय पड़ताल

डॉ.मनोज महाजन
स्नातक एंव स्नातकोत्तर हिंदी विभाग,मू.जे.(स्वशासी) महाविद्यालय जलगाँव
Email– mahajnamnoj2009@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180139
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 189-195
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश –

यह शोध-लेख हिंदी साहित्य और भारतीय लोकतंत्र के अंतर्संबंधों का एक व्यापक विश्लेषण प्रस्तुत करता है। लेख का मुख्य प्रतिपाद्य यह है कि साहित्य केवल समाज का प्रतिबिंब (Mirror) ही नहीं, बल्कि एक 'दीपक' (Lamp) भी है जो व्यवस्था के अंधेरे को उजागर करता है। प्रेमचंद के 'स्वराज' स्वप्न से लेकर स्वातंत्र्योत्तर भारत के 'मोहभंग', आपातकाल के प्रतिरोध और वर्तमान वैश्वीकरण के जटिल दौर तक, हिंदी साहित्य ने लोकतांत्रिक मूल्यों की रक्षा और विसंगतियों के विरुद्ध निरंतर संघर्ष किया है। यह अध्ययन उपन्यास, कविता, व्यंग्य और विमर्शों के माध्यम से यह पड़ताल करता है कि कैसे साहित्य ने सत्ता के केंद्रीकरण को चुनौती दी और हाशिए के समूहों (दलित, आदिवासी, स्त्री) को लोकतंत्र की मुख्यधारा में स्वर प्रदान कर उसे अधिक समावेशी बनाया।

मुख्य शब्द: *हिंदी साहित्य, भारतीय लोकतंत्र, सत्ता-विमर्श, प्रतिरोध, अस्मिता, वैश्वीकरण, मीडिया, आपातकाल , संस्कृति, जैविक बुद्धिजीवी ।*

1. उपोद्घात : साहित्य और लोकतंत्र का दार्शनिक अंतर्संबंध :-

भारतीय लोकतंत्र केवल एक संवैधानिक व्यवस्था या राजनीतिक ढांचा मात्र नहीं है, बल्कि यह एक निरंतर विकसित होती हुई सामाजिक और सांस्कृतिक प्रक्रिया है, जिसे भारतीय साहित्य, विशेषकर हिंदी साहित्य ने अत्यंत सूक्ष्मता और गंभीरता के साथ दर्ज किया है। साहित्य और समाज का संबंध अन्योन्याश्रित है, जहाँ साहित्य न केवल समाज के यथार्थ को प्रतिबिंबित करता है, बल्कि वह उन विसंगतियों को भी उजागर करता है जो लोकतंत्र की जड़ों को कमजोर करती हैं। साहित्य और समाज का संबंध आत्मा और शरीर के समान है; जहाँ समाज के अनुभवों की तरंगें साहित्य के माध्यम से शब्दबद्ध होती हैं। पाश्चात्य विद्वान वर्सफील्ड ने साहित्य को "मानवता का मस्तिष्क" (Literature is the brain of humanity) कहा है, जो यह स्पष्ट करता है कि समाज के सोचने और निर्णय लेने की लोकतांत्रिक क्षमता साहित्य से ही पोषित होती है। लोकतंत्र में 'लोक' (जनता) की संप्रभुता तभी सुरक्षित रहती है जब उसकी आवाज़ सत्ता की गलियारों में गूँजती रहे। आचार्य रामचंद्र शुक्ल ने साहित्य को "जनसमूह के हृदय का विकास" माना है, जो समकालीन राजनीति और सामाजिक संबंधों को साक्षात प्रकट करता है। 'दर्पण-बिम्ब' का सिद्धांत यह प्रतिपादित करता है कि साहित्यिक कृतियाँ सामाजिक संरचना के विभिन्न पक्षों, संबंधों और प्रवृत्तियों का सीधा दस्तावेजीकरण करती हैं। स्वतंत्रता से पूर्व साहित्यकार का मुख्य उद्देश्य राष्ट्रीय चेतना जगाना और राधीनता के विरुद्ध संघर्ष करना था, लेकिन स्वतंत्रता के पश्चात यह भूमिका और भी अधिक

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ.मनोज महाजन, स्नातक एंव स्नातकोत्तर हिंदी विभाग,मू.जे.(स्वशासी) महाविद्यालय जलगाँव

How to cite this article:
महाजन, . मनोज . *(2026).* भारतीय लोकतंत्र का साहित्यिक विमर्श: सत्ता, समाज और प्रतिरोध की समाजशास्त्रीय पड़ताल. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 189–195. https://doi.org/10.5281/zenodo.18835418*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18835418
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

चुनौतीपूर्ण हो गई है। मुंशी प्रेमचंद ने 1936 में प्रगतिशील लेखक संघ के ऐतिहासिक अधिवेशन में साहित्य के इस राजनीतिक और सामाजिक उत्तरदायित्व को रेखांकित करते हुए कहा था: " साहित्य वह देशभक्ति और राजनीति के पीछे चलने वाली सच्चाई नहीं, बल्कि उनके आगे मशाल दिखाती हुई चलने वाली सच्चाई है।" [1]

2. अनुसंधान पद्धति :-

यह शोध गुणात्मक (Qualitative) और आलोचनात्मक पाठ-विश्लेषण पद्धति पर आधारित है। अध्ययन में हिंदी साहित्य की प्रमुख विधाओं का विस्तृत समाजशास्त्रीय विश्लेषण किया गया है। प्राथमिक स्रोतों के रूप में चयनित साहित्यिक कृतियों (प्रेमचंद, यशपाल, रेणु, श्रीलाल शुक्ल, परसाई और धूमिल आदि) तथा द्वितीयक स्रोतों के रूप में आलोचनात्मक ग्रंथों (डॉ. रामविलास शर्मा, नामवर सिंह), शोध-लेखों और वैचारिक अध्ययनों का उपयोग किया गया है। सत्ता-विमर्श और समाजशास्त्रीय दृष्टि इस शोध की प्रमुख विश्लेषण पद्धति है।

3. हिंदी साहित्य में सत्ता, समाज और प्रतिरोध की लोकतांत्रिक यात्रा (ऐतिहासिक–वैचारिक परिप्रेक्ष्य) :-

हिंदी साहित्य की लोकतांत्रिक भूमिका को समझने के लिए उसे सत्ता, विचारधारा और विमर्श की जटिल संरचनाओं के भीतर देखना आवश्यक है। युर्गेन हाबरमास की Public Sphere की अवधारणा जहाँ साहित्य को नागरिक संवाद और तर्कशील असहमति का मंच मानती है, वहीं ग्राम्शी का Cultural Hegemony सिद्धांत यह स्पष्ट करता है कि सत्ता केवल राजनीतिक नहीं, बल्कि सांस्कृतिक सहमति के माध्यम से भी स्थापित होती है। इस संदर्भ में हिंदी साहित्य प्रभुत्वशाली विचारधाराओं के विरुद्ध एक सतत Counter-Hegemonic हस्तक्षेप करता रहा है।

फूको के अनुसार सत्ता भाषा और ज्ञान के माध्यम से कार्य करती है (Power–Knowledge Discourse), और अल्थूसर यह दिखाते हैं कि शिक्षा, मीडिया और साहित्य जैसे संस्थान Ideological State Apparatuses बन सकते हैं। किंतु हिंदी साहित्य ने अक्सर इस वैचारिक तंत्र का उपकरण बनने के बजाय उसकी आंतरिक संरचनाओं को उजागर किया है। विभिन्न कालखंडों में साहित्य ने सत्ता द्वारा निर्मित 'सत्य' को प्रश्नांकित करते हुए लोकतंत्र के दमनकारी पक्षों का विघटन किया है। नीचे प्रस्तुत तालिका इसी बहुस्तरीय वैचारिक संघर्ष और लोकतांत्रिक चेतना की ऐतिहासिक रूपरेखा को समेकित रूप में प्रस्तुत करती है।

तालिका 1: हिंदी साहित्य और लोकतांत्रिक यात्रा के प्रमुख कालखंड :-

कालखंड	ऐतिहासिक समय	प्रमुख चेतना / प्रवृत्ति	प्रमुख विधाएँ	केंद्रीय लेखक / कृतियाँ	लोकतांत्रिक एवं मानवाधिकार सरोकार
जागरण और सुधार युग	1885–1918	राष्ट्रीय चेतना, नागरिक अधिकार	नाटक, निबंध, कविता	भारतेंदु हरिश्चंद्र, बालकृष्ण भट्ट	औपनिवेशिक शोषण का विरोध, स्वराज की आकांक्षा
गांधीवादी और प्रेमचंद युग	1918–1936	ग्रामीण लोकतंत्र, किसान चेतना	उपन्यास, कहानी	प्रेमचंद – गोदान, कर्मभूमि	सामंतवाद का अंत, किसान और श्रमिक अधिकार [1]
स्वातंत्र्योत्तर और मोहभंग	1947–1960	विकास का सपना बनाम यथार्थ	आंचलिक उपन्यास	रेणु – मैला आँचल [3]	ग्रामीण लोकतंत्र, राजनीतिक विकृति
साठोत्तरी और प्रतिरोध	1960–1975	व्यवस्था-विरोध, संस्थागत पतन	व्यंग्य, कविता	श्रीलाल शुक्ल – राग दरबारी [2]	भ्रष्टाचार, शिक्षा व चुनाव प्रणाली की विफलता
आपातकालीन दौर	1975–1977	अभिव्यक्ति का संकट	कविता, निबंध,	नागार्जुन, अज्ञेय, राही मासूम रजा	सेंसरशिप के विरुद्ध नागरिक स्वतंत्रता [21,

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

			उपन्यास		26]
समकालीन विमर्श	1990–वर्तमान	अस्मितामूलक और हाशिए का स्वर	आत्मकथा, स्त्री लेखन	ओम प्रकाश वाल्मीकि, मैत्रेयी पुष्पा	दलित, स्त्री, आदिवासी मानवाधिकार [5, 6]

तालिका से स्पष्ट होता है कि हिंदी साहित्य भारतीय लोकतंत्र में केवल सामाजिक यथार्थ का चित्रण नहीं करता, बल्कि फूको के शब्दों में Discursive Resistance का निर्माण करता है। यह साहित्य सत्ता द्वारा वैध ठहराए गए विमर्शों—जाति, विकास, राष्ट्रवाद और नैतिकता—को विखंडित कर उनके भीतर छिपे नियंत्रण के तंत्रों को उजागर करता है। ग्राम्शी के जैविक बुद्धिजीवी की तरह साहित्यकार जनसमूह के अनुभवों को वैचारिक रूप देते हुए प्रभुत्वशाली सांस्कृतिक सहमति को चुनौती देते हैं। अल्थूसर की अवधारणा के विपरीत, जहाँ साहित्य को वैचारिक राज्य-यंत्र माना जा सकता है, हिंदी साहित्य ने बार-बार उस भूमिका से इंकार कर लोकतंत्र के लिए वैकल्पिक चेतना निर्मित की है। समकालीन दलित, स्त्री और आदिवासी लेखन इस प्रक्रिया को आगे बढ़ाते हुए लोकतंत्र को केवल संवैधानिक व्यवस्था नहीं, बल्कि संघर्षशील सामाजिक प्रक्रिया के रूप में पुनर्परिभाषित करता है। इस प्रकार हिंदी साहित्य लोकतंत्र का न केवल दर्पण, बल्कि उसकी आलोचनात्मक और नैतिक आत्मा के रूप में स्थापित होता है।

4. भाषाई आधार: हिंदी और लोकतांत्रिक संवाद :-

लोकतंत्र में भाषा की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण होती है, क्योंकि यह शासन और जनता के बीच संपर्क का प्राथमिक माध्यम है। हिंदी, जो अपनी व्यापकता के कारण देश की सामाजिक और सांस्कृतिक एकता का प्रतीक रही है, ने लोकतांत्रिक मूल्यों के प्रसार में अग्रणी भूमिका निभाई है। गुरुदेव रवींद्रनाथ टैगोर ने भारतीय भाषाओं को नदियाँ और हिंदी को 'महानदी' कहकर इसकी भाषाई क्षमता को रेखांकित किया था। महात्मा गांधी ने इसे राष्ट्र की एकता के लिए अनिवार्य माना था:
" अगर हमें हिंदुस्तान को एक राष्ट्र बनाना है तो राष्ट्रभाषा हिंदी ही हो सकती है।" [2]

5. प्रेमचंद: भारतीय लोकतंत्र के पूर्व-पुरोधा और मानवाधिकार :-

मुंशी प्रेमचंद का साहित्य भारतीय लोकतंत्र के औपचारिक उदय से पूर्व ही उसकी दार्शनिक, नैतिक और सामाजिक आधारभूमि तैयार कर चुका था। उनका संपूर्ण साहित्य मानवाधिकारों के लिए दलित, शोषित और निम्न वर्गों के निरंतर संघर्ष का एक सजीव दस्तावेज है।

- **सामंतवाद से मुक्ति और समानता का दर्शन :-**

प्रेमचंद जानते थे कि जब तक देश में सामंती व्यवस्था और वर्ण-भेद रहेगा, तब तक वास्तविक लोकतंत्र असंभव है। 'गोदान' (1936) में उन्होंने पहली बार 'होरी' जैसे शोषित किसान को नायकत्व प्रदान किया। होरी के माध्यम से उन्होंने व्यवस्थागत शोषण को उकेरा:
"जब दूसरे के पैरों के तले अपनी गर्दन दबी हुई है, तो उन पैरों को सहलाने में ही कुशल है।" [3]

- **दलित मुक्ति और 'दिमागी गुलामी' का अंत :-**

प्रेमचंद के लिए लोकतंत्र का अनिवार्य अंग 'अछूतपन' को मिटाना था। राहुल सांकृत्यायन ने भी इसी दिशा में मानसिक दासता के विरुद्ध प्रहार करते हुए कहा था: "हमें अपनी मानसिक दासता की बेड़ी की एक-एक कड़ी को बेदर्दी के साथ तोड़कर फेंकने के लिए तैयार रहना चाहिए।" [4]

6. स्वातंत्र्योत्तर भारत: मोहभंग और विभाजन की त्रासदी :-

1947 के बाद 'नेहरूवादी स्वप्न' के टूटने या 'मोहभंग' की प्रक्रिया साहित्य में अत्यंत मारक रूप में दर्ज हुई।

- **विभाजन का घाव:** राही मासूम रज़ा 'आधा गाँव' (1966) में लिखते हैं: "मनुष्यों के देश धर्मों के देश बन गए। "[5]। यह उपन्यास लोकतांत्रिक ढांचे में सांप्रदायिकता के प्रवेश पर तीखा प्रहार है।
- **ग्रामीण यथार्थ:** फणीश्वरनाथ रेणु का 'मैला आँचल' (1954) ग्रामीण भारत का वह दर्पण है जिसमें स्वराज का सपना भ्रष्टाचार और जातिवाद के दलदल में फंसता दिखता है।[6]

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

- **यशपाल और वर्ग-संघर्ष:** यशपाल ने 'झूठा सच' में रेखांकित किया: "देश का भविष्य नेताओं और मंत्रियों की मुट्ठी में नहीं है, देश की जनता के ही हाथ में है।" [7]
- **जैनेंद्र और स्वतंत्रता:** जैनेंद्र कुमार ने 'त्यागपत्र' (1937) में लोकतांत्रिक समाज में 'व्यक्ति' की पहचान का प्रश्न उठाया: "मैं चिड़िया बनना चाहती हूँ... पंख खोल वह आसमान में जिधर चाहे उड़ जाती है।" [8]

7. सत्ता पर प्रहार: व्यंग्य और आलोचनात्मक चेतना :-

हिंदी व्यंग्य ने लोकतंत्र की विसंगतियों को अत्यंत पैनेपन के साथ उकेरा है। श्रीलाल शुक्ल और हरिशंकर परसाई ने सिद्ध किया कि लोकतंत्र में आलोचना ही व्यवस्था को जीवित रख सकती है।

- **श्रीलाल शुक्ल: 'राग दरबारी' (1968)**

शुक्ल जी ने लोकतांत्रिक संस्थाओं के पतन पर प्रहार करते हुए लिखा:

"आज की शिक्षा व्यवस्था सड़क पर सोई हुई कुतिया की तरह है जिसे कोई भी लात मार सकता है"[9]

- **हरिशंकर परसाई: गणतंत्र की सड़ांध :-**

परसाई ने 'भेड़ और भेड़िये' जैसे व्यंग्यों के माध्यम से चुनाव प्रक्रिया की विडंबना को उजागर किया। उनका प्रसिद्ध कथन है:

"गणतंत्र ठिठुरते हुए हाथों की तालियों पर टिका है।" [10]

8. कविता का विद्रोह: संसद से सड़क तक

हिंदी कविता ने राजनीतिक चरित्र का यथार्थवादी चित्रण किया है। सुदामा पांडेय 'धूमिल' ने 'रोटी और संसद' में सवाल किया:

" एक आदमी रोटी बेलता है / एक आदमी रोटी खाता है / वह तीसरा आदमी कौन है? / मेरे देश की संसद मौन है।" [11]

मुक्तिबोध ने आर्थिक असमानता पर प्रहार किया, वहीं अज्ञेय ने व्यक्ति की आंतरिक स्वतंत्रता और स्वायत्तता की रक्षा को सर्वोपरि माना ।

9. आपातकाल: लोकतंत्र की अग्नि-परीक्षा और साहित्य की गवाही :-

1975-77 का आपातकाल भारतीय लोकतंत्र का सबसे अंधकारमय कालखंड था। इस दौरान अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता को कुचल दिया गया, प्रेस पर सेंसरशिप लगा दी गई और लाखों लोगों को जेलों में डाल दिया गया। सेंसरशिप के कारण लेखक सीधे तौर पर सच नहीं कह सकते थे, लेकिन उन्होंने चुप रहना भी स्वीकार नहीं किया। इस संघर्ष ने एक नई 'कूटभाषा' को जन्म दिया, जहाँ प्रतीकों और रूपकों के माध्यम से सत्ता की निरंकुशता को चुनौती दी गई।

- नागार्जुन का आक्रोश: उनकी प्रसिद्ध कविता " इंदु जी इंदु जी क्या हुआ आपको?" [12] सीधे तौर पर सत्ता के अहंकार पर प्रहार थी और जन-आक्रोश का सबसे बड़ा उदाहरण बनी
- **रघुवीर सहाय का अधिनायक:** उनकी पंक्तियाँ व्यवस्था के चरित्र का विश्लेषण करती हैं: "अधिनायक वह महाबली / डरा हुआ मन बेमन जिसका / बाजा रोज़ बजाता है।" [13]
- **सफदर हाशमी:** 'हल्ला बोल' जैसे नाटकों के माध्यम से लोकतंत्र को सड़क तक पहुँचाया।[14]
- **डायरी लेखन और निजी गवाही:** लेखकों ने डायरी और व्यक्तिगत स्मृतियों के माध्यम से उस भयावह दौर को दर्ज किया। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना की कविताएं बताती हैं कि आपातकाल बीत जाने के बाद भी उसकी तिक्तता नागरिक चेतना में बसी हुई है।
- **साहित्यकार का उत्तरदायित्व:** इस काल ने यह सिद्ध किया कि साहित्यकार समाज की 'अंतरात्मा' होता है। जब इतिहास चुप करा दिया जाता है, तब साहित्य सत्य के पक्ष में बोलता है।

आपातकाल के दौरान साहित्य के विभिन्न रूपों और प्रतिरोध के स्वरों को निम्नलिखित तालिका के माध्यम से समझा जा सकता है:

तालिका 2: आपातकाल और हिंदी साहित्य के प्रमुख स्वर :-

रचनाकार	माध्यम/कृति	प्रतिरोध का स्वरूप
नागार्जुन	कविताएँ (खिचड़ी विप्लव देखा हमने)	सीधा राजनीतिक प्रहार और लोक-आक्रोश

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

रचनाकार	माध्यम/कृति	प्रतिरोध का स्वरूप
अज्ञेय	'दिनमान' और वैचारिक लेखन [21]	लोकतंत्र और अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता की दार्शनिक रक्षा
रघुवीर सहाय	कविता (सीढ़ियों पर धूप में) [10]	सत्ता की भाषा का विश्लेषण और सूक्ष्म प्रतिरोध
दुष्यंत कुमार	गजलें (साये में धूप)	प्रतीकात्मक विद्रोह और आम आदमी की बेचैनी
राही मासूम रज़ा	कटरा बी आरज़ू	आपातकालीन विसंगतियों का औपन्यासिक चित्रण

यह तालिका स्पष्ट करती है कि साहित्यकार केवल सौंदर्य का पुजारी नहीं, बल्कि नागरिक अधिकारों का सजग रक्षक भी है। आपातकाल के दौरान साहित्य ने जो कूटभाषा विकसित की, वह आज भी सत्ता के निरंकुश चरित्र को समझने में हमारी सहायता करती है।

10. हाशिए का स्वर: अस्मितामूलक विमर्श और समावेशी लोकतंत्र :-

समकालीन हिंदी साहित्य में दलित, आदिवासी और स्त्री विमर्शों का उभार लोकतंत्र को अधिक समावेशी बनाने की दिशा में एक सक्रिय हस्तक्षेप है।

- **दलित साहित्य:** ओमप्रकाश वाल्मीकि 'जूठन' (1997) में संवैधानिक न्याय की माँग करते हैं: "पैदा होना व्यक्ति के अधिकार में नहीं होता। यदि होता तो मैं भंगी के घर पैदा क्यों होता?" [15]
- **स्त्री विमर्श:** मैत्रेयी पुष्पा के 'इदन्नमम' (1994) की नायिका पुरानी रूढ़ियों को चुनौती देती है: "सो हम कहते हैं बऊ, पुरानी परंपरा की जो थोथी और दुःखदायनी नीति है, उसकी अंधभक्ति न करो।" [16]
- **आदिवासी विमर्श:** यह साहित्य विस्थापन और पूंजीवादी लूट के विरुद्ध एक सशक्त प्रतिरोध है, जो लोकतंत्र के 'विकास' मॉडल पर सवाल उठाता है।

11. लोकतांत्रिक मूल्य और समकालीन चुनौतियाँ: एक समग्र दृष्टि :-

हिंदी साहित्य ने आधुनिकता, उत्तर-आधुनिकता और वैश्विक उदारीकरण के इस दौर में भारतीय लोकतंत्र के समक्ष उपस्थित नई चुनौतियों को भी सूक्ष्मता से रेखांकित किया है। बेरोजगारी, आर्थिक असमानता और सांप्रदायिक हिंसा आज के साहित्य के प्रमुख सरोकार हैं। साहित्यकार केवल घटनाओं का साक्षी नहीं है, बल्कि वह उन घटनाओं के पीछे छिपे हुए अर्थों और उनके भविष्यगामी प्रभावों का भी विश्लेषण करता है।

नीचे दी गई तालिका साहित्य द्वारा लोकतंत्र की विसंगतियों पर की गई प्रतिक्रिया को समेकित रूप में प्रस्तुत करती है:

तालिका 3: लोकतंत्र की विसंगतियाँ और साहित्यिक प्रतिक्रिया :-

विसंगति/चुनौती	साहित्यिक अभिव्यक्ति	मुख्य निष्कर्ष/संदेश
भ्रष्टाचार और नौकरशाही	राग दरबारी , परसाई के व्यंग्य	संस्थागत पतन और आम आदमी की लाचारी
सांप्रदायिकता	आधा गाँव , तमस	साझी संस्कृति का खंडन और राजनीतिक स्वार्थ
विस्थापन और कॉर्पोरेट लूट	आदिवासी कविता और उपन्यास	विकास के नाम पर मानवीय अस्तित्व का संकट
अभिव्यक्ति पर प्रहार	आपातकालीन साहित्य, धूमिल की कविता	सत्ता की निरंकुशता के विरुद्ध सतत प्रतिरोध
जातिगत भेदभाव	दलित आत्मकथाएं (जूठन) और कविता	संवैधानिक वादों और सामाजिक वास्तविकता का अंतर्विरोध

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

आज के समय में जब 'फेक न्यूज', धार्मिक ध्रुवीकरण और पर्यावरण संकट जैसे मुद्दे लोकतंत्र को प्रभावित कर रहे हैं, तब साहित्य और भी अधिक महत्वपूर्ण हो जाता है। समकालीन कविता और उपन्यासों में पर्यावरणीय न्याय और सामाजिक न्याय के अंतर्संबंधों पर बात होने लगी है, जो एक अधिक मानवीय और न्यायपूर्ण विश्व की आकांक्षा का प्रतीक है।

11. वैश्वीकरण और मीडिया: लोकतंत्र के नए संकट :-

1991 के बाद वैश्वीकरण और तकनीक के दौर ने मानवीय संबंधों को 'अर्थाश्रित' बना दिया है। प्रभा खेतान के उपन्यास दिखाते हैं कि कैसे पूंजीवादी दौर में पैसा ही सम्मान का एकमात्र पैमाना बन गया है ।[17]
रवीश कुमार ने आगाह किया है कि फेक न्यूज़ और सूचनाओं के बमवर्षा के कारण एक ऐसी 'रोबो-पब्लिक' का निर्माण किया जा रहा है जो तर्क नहीं करती, बल्कि केवल निर्देश मानती है ।[18] इस दौर में राजेंद्र यादव ने 'हंस' पत्रिका के माध्यम से हाशिए के विमर्शों को मुख्यधारा में लाकर साहित्य का लोकतंत्रीकरण किया ।[19]

12. निष्कर्ष: लोकतंत्र के सजग प्रहरी के रूप में हिंदी साहित्य :-

हिंदी साहित्य और भारतीय लोकतंत्र का संबंध केवल प्रतिबिंब का नहीं, बल्कि एक सतत संवाद, संघर्ष और आत्मालोचन का है। यह शोध-पत्र यह सिद्ध करता है कि साहित्यकार केवल घटनाओं का तटस्थ साक्षी नहीं है, बल्कि वह उन घटनाओं के पीछे छिपे हुए अर्थों और उनके भविष्यगामी प्रभावों का विश्लेषण करने वाला एक सजग प्रहरी है। जहाँ मुंशी प्रेमचंद ने लोकतंत्र की नैतिक और सामाजिक नींव रखी, वहीं स्वातंत्र्योत्तर साहित्यकारों ने व्यवस्था की विसंगतियों पर निर्भीक प्रहार किया।

वैचारिक स्तर पर, हिंदी साहित्य ने मिशेल फूको के शब्दों में एक 'Discursive Resistance' (विमर्शगत प्रतिरोध) का निर्माण किया है, जो सत्ता द्वारा थोपे गए 'सत्य' को चुनौती देता है। ग्राम्शी के 'Organic Intellectual' की भांति हिंदी साहित्यकारों ने जनसमूह के अनुभवों को वैचारिक रूप देते हुए प्रभुत्वशाली सांस्कृतिक सहमति (Hegemony) को खंडित किया है। आपातकाल जैसे संकट के समय साहित्य ने अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता की मशाल को जलाए रखा और वर्तमान के अस्मितामूलक विमर्शों के माध्यम से लोकतंत्र को और अधिक समावेशी व बहुस्वर बनाया है।

लोकतंत्र की यात्रा एक निरंतर चलने वाली प्रक्रिया है और हिंदी साहित्य इस यात्रा का सबसे विश्वसनीय और गहरा गवाह है। साहित्य ने हमें सिखाया है कि स्वतंत्रता केवल मतदान का अधिकार मात्र नहीं है, बल्कि यह अन्याय के विरुद्ध खड़े होने का नैतिक साहस और समाज के अंतिम व्यक्ति के प्रति संवेदनशीलता है। आज जब लोकतंत्र संस्थागत पतन, सांप्रदायिक ध्रुवीकरण और बाज़ारवादी मोह के कठिन दौर से गुज़र रहा है, तब साहित्य ही वह अंतिम **'सुरक्षा कवच'** है जो हमारी नागरिक चेतना को जीवित रखे हुए है। साहित्य की यह शक्ति ही लोकतंत्र की सबसे बड़ी आशा है कि जब तक कलम स्वतंत्र है, तब तक लोकतंत्र जीवित है।

संदर्भ-सूची :-

1. 9 अप्रैल, 1936 को लखनऊ में आयोजित 'प्रगतिशील लेखक संघ' के प्रथम अधिवेशन में अध्यक्षीय संबोधन के रूप में दिया भाषण में कहा था ।
2. **गांधी, महात्मा.** हिन्दी और राष्ट्रभाषा. नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद। (इंदौर हिन्दी साहित्य सम्मेलन, 1918 का अध्यक्षीय भाषण)।
3. **प्रेमचंद.** गोदान. पृ. ६ नीलकंठ प्रकाशन , नवी पेठ , पुणे .2024
4. **सांकृत्यायन, राहुल.** दिमागी गुलामी. किताब महल, इलाहाबाद, 1937 (पुनर्मुद्रण: लोकभारती प्रकाशन)। पृ. 4
5. **रज़ा, राही मासूम.** आधा गाँव. राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1966. पृष्ठ, 4
6. **रेणु, फणीश्वरनाथ.** मैला आँचल. राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1954.
7. **यशपाल.** झूठा सच. (भाग 2). राजकमल प्रकाशन, 1958-60. पृ. 6
8. **कुमार, जैनेंद्र.** त्यागपत्र. पूर्वोदय प्रकाशन, दिल्ली, 1937. पृ. 107
9. **शुक्ल, श्रीलाल.** राग दरबारी. राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1968. पृष्ठ 23
10. **परसाई, हरिशंकर.** ठिठुरता हुआ गणतंत्र. राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, 1970 पृ 11
11. **धूमिल.** संसद से सड़क तक. राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, 1972. पृ. 48
12. **नागार्जुन.** प्रतिनिधि कविताएँ (आपातकालीन प्रतिरोध). राजकमल प्रकाशन.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

13. **सहाय, रघुवीर.** आत्महत्या के विरुद्ध / अधिनायक. राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, 1967.
14. **हाशमी, सफदर.** हल्ला बोल और नुक्कड़ नाटक. 1989.
15. **वाल्मीकि, ओमप्रकाश.** जूठन. राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, 1997, पृ. 19
16. **पुष्पा, मैत्रेयी.** इदन्नमम. राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1994. पृ. 270
17. **खेतान, प्रभा.** पीली आँधी / छिन्नमस्ता. राजकमल प्रकाशन, 1996.
18. **कुमार, रवीश.** The Free Voice: On Democracy, Culture and the Nation. Speaking Tiger 2018.
19. **यादव, राजेंद्र.** हंस (संपादकीय लेख). हंस प्रकाशन, नई दिल्ली, 1986-2013.

आधार ग्रंथ :-

1. **शर्मा, रामविलास.** भारतीय साहित्य की भूमिका. राजकमल प्रकाशन, 1996.
2. **सेन, अमर्त्य.** The Idea of Justice. Allen Lane/Penguin, 2009.
3. **वर्सफील्ड.** (साहित्य परिभाषा - मानवता का मस्तिष्क).
4. **आर्नोल्ड, मैथ्यू.** (साहित्य परिभाषा - जीवन की आलोचना).
5. **शुक्ल, रामचंद्र.** हिंदी साहित्य का इतिहास. 1929.
6. **गांधी, महात्मा.** हिंदी और भाषाई एकता पर विचार. राजभाषा विभाग, भारत सरकार.
7. **अज्ञेय.** दिनमान में लेखन और आपातकालीन प्रतिरोध. 1975-77.
8. **डॉ. समीक्षा.** हिंदी साहित्य और भारतीय लोकतंत्र का अंतर्संबंध. IJRRSS, 2015.
9. **डॉ. शिराजोद्दीन.** समकालीन कविता और हिंदी मीडिया. अपनी माटी, 2022.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

Original Article

सांगली जिल्ह्यातील किल्ल्यांचे अंतर व प्रवास वेळ : एक सामरिक अभ्यास

सोमनाथ श्रीरंग राऊत
सी. बी. खेडगी बसवेश्वर सायन्स राजा विजयसिंह कॉमर्स राजा जयसिंह आर्ट्स महाविद्यालय, अक्कलकोट
Email: somnath.raut1979@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180140
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(IX)
Pp. 196-199
January - 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

हा संशोधन पत्र सांगली जिल्ह्यातील प्रमुख किल्ल्यांमधील अंतर आणि प्रवास वेळेचे धोरणात्मक विश्लेषण सादर करतो. महाराष्ट्रातील किल्ले केवळ वास्तुशिल्पीय संरचना नव्हत्या तर संरक्षण, दळणवळण आणि प्रशासकीय नियंत्रणात महत्त्वाची भूमिका बजावणारी महत्त्वाची लष्करी केंद्रे होती, विशेषतः मराठा काळात. हा अभ्यास गुगल अर्थ सारख्या आधुनिक तांत्रिक साधनांचा वापर करून किल्ल्यांमधील अंतर, सध्याच्या वाहतूक सुविधांवर आधारित रस्ते प्रवास वेळ आणि हवाई अंतरांचे परीक्षण करण्यावर केंद्रित आहे. निवडक किल्ल्यांच्या क्षेत्रीय भेटींद्वारे प्राथमिक डेटा गोळा केला गेला, तर दुय्यम डेटा राजपत्रे, ऐतिहासिक ग्रंथ, संशोधन लेख आणि नकाशे वरून गोळा केला गेला. निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की सांगली जिल्ह्याचा पूर्व-पश्चिम भौगोलिक विस्तार किल्ल्यांमधील अंतर आणि प्रवास वेळेतील फरकावर लक्षणीय परिणाम करतो. गणेशदुर्ग आणि मिरज किल्ल्यामधील सर्वात कमी अंतर आणि प्रवास वेळ दिसून येतो, जो त्यांचे केंद्रीय धोरणात्मक महत्त्व दर्शवितो. याउलट, पश्चिम सीमेवर असलेला प्रचितगड इतर किल्ल्यांपासून तुलनेने दूर राहतो, जो एक स्वतंत्र लष्करी केंद्र म्हणून त्याचा विकास सूचित करतो. जिल्ह्याच्या डोंगराळ भूभागामुळे रस्त्याच्या अंतर आणि हवाई अंतरातील महत्त्वपूर्ण फरक देखील अभ्यासात अधोरेखित केला आहे. एकंदरीत, विश्लेषण या गृहीतकाला समर्थन देते की प्रभावी लष्करी गतिशीलता, दळणवळण आणि पुरवठा व्यवस्थापन सुनिश्चित करण्यासाठी किल्ल्यांचे स्थान धोरणात्मकरित्या निश्चित केले गेले होते.

मुख्यशब्द: *सांगली जिल्हा, किल्ले, धोरणात्मक अभ्यास, अंतर विश्लेषण, प्रवास वेळ, हवाई अंतर, लष्करी भूगोल, मराठा इतिहास*

प्रस्तावना:

महाराष्ट्राच्या इतिहासात किल्ल्यांचे स्थान केवळ दगड-मातीच्या वास्तू म्हणून नसून, ते स्वराज्याचे संरक्षक आणि सामरिक नियोजनाचे केंद्र राहिले आहेत. दक्षिण महाराष्ट्रातील सांगली जिल्हा हा प्रामुख्याने कृष्णा-वारणा नद्यांच्या खोऱ्यात वसलेला प्रदेश असला तरी, येथील किल्ल्यांनी इतिहासाच्या विविध कालखंडांत, विशेषतः शिवकाळ आणि पेशवेकाळात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. एखाद्या किल्ल्याची लष्करी उपयुक्तता ही केवळ त्याच्या उंचीवर किंवा तटाबंदीवर अवलंबून नसते, तर ती त्याच्या भौगोलिक स्थानावर आणि इतर महत्त्वाच्या केंद्रांशी असलेल्या प्रवास वेळ व अंतरावर अवलंबून असते. सांगली जिल्ह्यातील किल्ले, जसे की प्रचितगड, भूपाळगड आणि मच्छिंद्रगड, हे केवळ संरक्षणासाठी नव्हते तर ते शत्रूच्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि रसद पुरवठ्यासाठी मोक्याच्या ठिकाणी बांधले गेले होते.

उद्दिष्टे:

या संशोधन पेपरचा मुख्य उद्देश पुढील प्रमाणे आहे.

1. सांगली जिल्ह्यातील प्रमुख किल्ल्यांमधील परस्पर अंतराचा अभ्यास करणे.
2. सध्याच्या प्रवास साधनाचा विचार करून प्रवास वेळेचा अभ्यास करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सोमनाथ श्रीरंग राऊत, सी. बी. खेडगी बसवेश्वर सायन्स राजा विजयसिंह कॉमर्स राजा जयसिंह आर्ट्स महाविद्यालय, अक्कलकोट

How to cite this article:
राऊत, . सोमनाथ . श्रीरंग . (*2026*). सांगली जिल्ह्यातील किल्ल्यांचे अंतर व प्रवास वेळ : एक सामरिक अभ्यास. *Journal of Research and Development, 18(1(IX)), 196–199. https://doi.org/10.5281/zenodo.18835486*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18835486

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही स्वरूपाच्या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. सांगली जिल्ह्यातील काही किल्ल्यांना प्रत्यक्ष भेटी देऊन केलेले निरीक्षणद्वारे प्राथमिक माहिती संकलित केली आहे. ऐतिहासिक कागदपत्रे, गॅझेटिअर, जुने नकाशे, इतिहासकारांनी लिहिलेली पुस्तके आणि पूर्वीचे शोधनिबंध यांचा संदर्भ घेवून दुय्यम साधनाद्वारे माहितीचे दृढीकरण केले आहे. माहितीचे सादरीकरण तक्ते वापरून करण्यात आले आहे. किल्ल्यांच्या प्रवासाचे विश्लेषण करण्यासाठी सध्याच्या रस्ते सुविधा, वाहनांचा वेगानुसार लागणारा वेळ विचारात घेतला आहे. अंतराचे अचूक मोजमाप करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात आला आहे. किल्ल्यांमधील हवाई अंतर आणि रस्त्यावरील अंतर मोजण्यासाठी गुगल अर्थ याचा वापर करण्यात आला आहे.

गृहीतके :

या संशोधन पेपरसाठी पुढील गृहीतके मांडण्यात आली आहेत.

1. किल्ल्यांमधील अंतर हे अशा प्रकारे निश्चित केले गेले होते की, एका दिवसाच्या प्रवासात सैन्य दुसऱ्या सुरक्षित तळावर पोहोचू शकेल.
2. महत्त्वाच्या किल्ल्यांमधील 'हवाई अंतर' हे संदेशवहनासाठी पूरक होते.

सांगली जिल्ह्यातील दोन किल्ल्यांतील अंतर:

तक्ता क्रमांक १.१ : सांगली जिल्ह्यातील दोन किल्ल्यांतील अंतर

मल्लिकार्जुन गड (विलासगड)	०								
भूपाळगड (बाणूरगड)	८१.१	०							
प्रचितगड	१३७	२१५	०						
जुना पन्हाळा	३७	४३	२०८	०					
रामदुर्ग	११९	१८७	२४९	१५३	०				
कोळदुर्ग	९०	२२.६	२२२	१२४	७१.५	०			
मच्छिंद्रगड	२७.५	८३.१	१४५	६२.८	११८	८५.६	०		
मिरजेचा किल्ला	४५.५	६२.३	१७६	७१.९	८३.६	७४.५	६६.१	०	
गणेश दुर्ग (सांगली)	३५	६३.८	१६९	६०.२	९०.२	७२.६	५७	११.२	०
	१	२	३	३	४	५	६	७	८

संदर्भ : गुगल अर्थ

सांगली जिल्ह्याचा विस्तार दक्षिणोत्तर विस्तार हा कमीच आहे. मात्र पूर्व-पश्चिम विस्तार हा अधिक आहे. यानुसार सांगली जिल्ह्यातील किल्ल्यांच्या अंतरावर परिणाम होताना दिसतो. गणेशदुर्ग ते मिरजेचा किल्ला यादरम्यानचे अंतर हे सर्वात कमी ११.२ किलोमीटर दर्शविते. सर्वात जास्त अंतर हे प्रचितगड ते रामदुर्ग दरम्यान असून ते २८९ किलोमीटर दर्शविले आहे. कोळदुर्ग व भूषणगड हे नकाशावर जवळचा गड दर्शवितात. परंतु गुगल मॅप वरील हे अंतर २२.६ किलोमीटर दर्शविते. हा उठावाचा परिणाम आहे. प्रचितगड जिल्ह्याच्या पश्चिम सीमेवर असल्याने त्याचे उर्वरित सर्व किल्ल्यापासूनचे अंतर हे १५० किलोमीटर पेक्षा अधिकच्या टप्प्यात असून ते २५० किलोमीटर पर्यंत आढळते. सर्वसामान्यपणे गणेशदुर्ग व मिरजेचा किल्ला हा जिल्ह्याच्या मध्यभागी असल्याचे अंतरावरून निदर्शनास येते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

सांगली जिल्ह्यातील दोन किल्ल्यांतील प्रवास वेळ

तक्ता क्रमांक १.२ : सांगली जिल्ह्यातील किल्ल्यांचे प्रवासासाठी आवश्यक वेळ

मल्लिकार्जुन गड (विलासगड)	०								
भूपाळगड (बाणूरगड)	१.५३	०							
प्रचितगड	३.३७	५.३३	०						
जुना पन्हाळा	१.८	१.६	५.२१	०					
रामदुर्ग	२.१९	४.२१	५.५६	३.१३	०				
कोळदुर्ग	१.५६	०.३९	५.२८	२.४८	१.२४	०			
मच्छिंद्रगड	.५०	१.४७	३.५५	१.३६	२.२५	१.५३	०		
मिरजेचा किल्ला	१.१५	१.११	४.५१	१.४७	१.२४	१.४३	१.३३	०	
गणेश दुर्ग (सांगली)	०.५५	१.३४	४.३३	१.३४	१.४६	१.४३	१.१९	०.२६	०
	१	२	३	३	४	५	६	७	८

संदर्भ : गुगल अर्थ

अंतरासाठी प्रवास करण्याच्या वेळांवर रस्त्याच्या गुणवत्तेचा निश्चितच परिणाम होतो. गुगल मॅपच्या द्वारे दर्शविलेल्या अंतर व वेळेनुसार हा तक्ता तयार करण्यात आला आहे. यामध्ये सर्वात कमी वेळ हा अंतरानुसारच गणेशदुर्ग ते मिरजेचा किल्ला या दरम्यान असून तो २६ मिनिटाचा आहे. रस्ते मार्गाने प्रवासासाठीचा सर्वात जास्तीचा वेळ हा प्रचितगड ते रामदुर्ग दरम्यानचा आहे. तो ५.५६ मिनिट दर्शवितो. पाच तासापेक्षा जास्त कालावधी भूपाळगड ते प्रचितगड, प्रचितगड ते कोळदुर्ग, प्रचितगड ते जुना पन्हाळा यासाठी आवश्यक आहे. कारण पूर्व-पश्चिम विस्तार अधिक आहे. एक तासापेक्षा कमी कालावधीचा रस्ते मार्ग गणेशदुर्ग ते मल्लिकार्जुन गड, मल्लिकार्जुन गड ते मच्छिंद्रगड, भूपाळगड ते कोळदुर्ग प्रवासा दरम्यानचा आहे.

सांगली जिल्ह्यातील दोन किल्ल्यांतील हवाई अंतर

तक्ता क्रमांक १.३ : सांगली जिल्ह्यातील दोन किल्ल्यांतील हवाई अंतर

मल्लिकार्जुन गड (विलासगड)	०								
भूपाळगड (बाणूरगड)	६७.६९	०							
प्रचितगड	७२.२२	१२६.०८	०						
जुना पन्हाळा	५९.५९	३६.११	१२९.७६	०					
रामदुर्ग	९७.४१	४१.८०	१६३.९३	४१.०२	०				
कोळदुर्ग	६५.२५	३.४७	१२२.७७	३६.७४	४५.२१	०			
मच्छिंद्रगड	२३.४४	६४.३९	६२.१५	६९.५५	१०१.८०	६१.७४	०		
मिरजेचा किल्ला	४०.२९	५२.९५	११२.९३	२३.९७	६४.९१	५१.५९	५६.७९	०	
गणेश दुर्ग (सांगली)	२९.७३	५१.८२	१०२.२६	३१.३५	७२.२१	५०.८६	४६.८०	११.६०	०
	१	२	३	३	४	५	६	७	८

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(IX)| January - 2026

संदर्भ : गुगल अर्थ

हवाई अंतरानुसार सर्वात कमी अंतर हे कोळदुर्ग ते भूपाळगड दरम्यानचे असून ते ३.४७ किलोमीटर आहे. जे प्रत्यक्ष रस्ते मार्गाने २२.६ किलोमीटर दर्शविले होते. गणेशदुर्ग व मिरजेचा किल्ला यांच्यातील जमीन वरील रस्ते मार्गातील अंतर व हवाई मार्ग अंतरामध्ये फारसा फरक दिसत नाही. तो ११.२ व ११.६० किलोमीटर आहे. हवाई अंतर वाढण्याचे कारण मोजमापातील मानवी त्रुटी आहे. रामदुर्ग ते प्रचितगडाचे जमिनीवरील अंतर सर्वात जास्त म्हणजेच, २५९ किलोमीटर दर्शविले आहे. ते हवाई मार्गाने १६३.९३ किलोमीटर इतके भरते. हवाई मार्ग सरळ रेषेत व मोजमाप केल्यामुळे तो साधारणपणे ८५ किलोमीटरने कमी झाल्याचे दर्शवते. शंभर किलोमीटर हवाई मार्ग अंतरापेक्षा जास्त दर्शवणारे अंतरामध्ये भूपाळगड ते प्रचितगड, प्रचितगड ते जुना पन्हाळा, प्रचितगड ते रामदुर्ग, प्रचितगड ते कोळदुर्ग, प्रचितगड ते मिरजेचा किल्ला प्रचितगड ते गणेशदुर्ग यांचा समावेश होतो.

निष्कर्ष

सांगली जिल्ह्यातील किल्ल्यांच्या अंतर, प्रवास वेळ आणि हवाई अंतर यांच्या विश्लेषणातून पुढील निष्कर्ष काढता येतात. सांगली जिल्ह्याचा पूर्व-पश्चिम विस्तार अधिक असल्याने किल्ल्यांमधील अंतरात मोठी तफावत आढळते. प्रचितगड (अति-पश्चिम) आणि रामदुर्ग (अति-पूर्व) यांच्यातील २८९ किमी चे अंतर जिल्ह्याची भौगोलिक विशालता स्पष्ट करते. कोळदुर्ग आणि भूपाळगड यांच्यातील हवाई अंतर केवळ ३.४७ किमी असताना रस्ते मार्ग मात्र २२.६ किमी आहे. यावरून असे सिद्ध होते की, सांगलीतील डोंगराळ भूप्रदेशामुळे (उठाव) प्रत्यक्ष प्रवासाचे अंतर हवाई अंतराच्या तुलनेत कित्येक पटीने वाढते. गणेशदुर्ग आणि मिरज किल्ला यांच्यातील सर्वात कमी अंतर (११.२ किमी) आणि कमी प्रवास वेळ (२६ मिनिटे) हे दर्शवते की, प्रशासकीय आणि सामरिक दृष्ट्या हा भाग जिल्ह्याचा केंद्रबिंदू राहिला असावा. प्रचितगड हा उर्वरित सर्व किल्ल्यांपासून १५० ते २५० किमीच्या परिघात आहे. याचा अर्थ असा की, युद्धाच्या काळात प्रचितगडावर रसद पोहोचवण्यासाठी किंवा तेथून मदत मिळवण्यासाठी किमान ५ ते ६ तासांचा कालावधी लागत असे, ज्यामुळे हा किल्ला 'स्वतंत्र लष्करी केंद्र' म्हणून विकसित झाला असावा. रामदुर्ग ते प्रचितगड दरम्यानचे हवाई अंतर रस्ते मार्गापेक्षा ८५ किमीने कमी आहे. ऐतिहासिक काळात धुराच्या माध्यमातून होणारे संदेशवहन हे हवाई अंतरावर अवलंबून असल्याने, जमिनीवरून दूर असलेल्या किल्ल्यांमध्येही जलद संपर्क होणे शक्य होते.

संदर्भ

१. गॅझेटिअर विभाग. (१९६९). *महाराष्ट्र स्टेट गॅझेटिअर्स: सांगली जिल्हा*. मुंबई: दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन.
२. पाटील, भा. ल. (२०००). *सांगली जिल्ह्याचा इतिहास*. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
३. चित्राव, सिद्धेश्वरशास्त्री. (१९६९). *प्राचीन भारतीय स्थळकोश*. पुणे: भारतीय चरित्रकोश मंडळ.
४. देशमुख, ए. बी. (२०१८). *दक्षिण महाराष्ट्रातील किल्ल्यांचे सामरिक विश्लेषण*. शिवाजी विद्यापीठ शोधपत्रिका, ५(२), ४५-५८
५. कदम महेश (2024). सांगली जिल्ह्यातील किल्ले गड कोट.श्री शिवतीर्थ प्रकाशन, सांगली.